

พัฒนาการของเมืองนนทบุรีในสมัยอยุธยาถึงรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 3)

โดย
นายภูริช พงษ์แพทย์

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต

สาขาวิชาโบราณคดี แผน ก แบบ ก 2

ภาควิชาโบราณคดี

มหาวิทยาลัยศิลปากร

ปีการศึกษา 2568

ลิขสิทธิ์ของมหาวิทยาลัยศิลปากร

พัฒนาการของเมืองนนทบุรีในสมัยอยุธยาถึงรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 3)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต

สาขาวิชาโบราณคดี แผน ก แบบ ก 2

ภาควิชาโบราณคดี

มหาวิทยาลัยศิลปากร

ปีการศึกษา 2568

ลิขสิทธิ์ของมหาวิทยาลัยศิลปากร

DEVELOPMENT OF Nonthaburi during Ayutthaya to Rattanakosin
(King Rama III) Periods

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements
for Master of Arts ARCHAEOLOGY
Department of Archaeology
Academic Year 2025
Copyright of Silpakorn University

หัวข้อ	พัฒนาการของเมืองนนทบุรีในสมัยอยุธยาถึงรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 3)
โดย	นายภูริช พงษ์แพทย์
สาขาวิชา	โบราณคดี แผน ก แบบ ก 2
อาจารย์ที่ปรึกษาหลัก	รองศาสตราจารย์ ดร. กรรณิการ์ สุธีรัตนภิรมย์

คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร ได้รับพิจารณาอนุมัติให้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา ตามหลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต

.....	คณบดีคณะโบราณคดี
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ดำรงพล อินทร์จันทร์)	
พิจารณาเห็นชอบโดย	
.....	ประธานกรรมการ
(รองศาสตราจารย์ ดร. สฤณีพงศ์ ชุนทรง)	
.....	อาจารย์ที่ปรึกษาหลัก
(รองศาสตราจารย์ ดร. กรรณิการ์ สุธีรัตนภิรมย์)	
.....	ผู้ทรงคุณวุฒิภายนอก
(รองศาสตราจารย์ ดร. จิรัสสา คชาชีวะ)	

640320003 : โบราณคดี แผน ก แบบ ก 2

คำสำคัญ : เมืองนนทบุรี, สมัยอยุธยา, สมัยรัตนโกสินทร์

นาย ภูริช พงษ์แพทย์: พัฒนาการของเมืองนนทบุรีในสมัยอยุธยาถึงรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 3) อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก : รองศาสตราจารย์ ดร. กรรณิการ์ สุธีรัตนภิรมย์

การศึกษาวิจัยเรื่อง “พัฒนาการของเมืองนนทบุรีในสมัยอยุธยาถึงรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 3)” มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาประวัติศาสตร์และโบราณคดีของเมืองนนทบุรีในอดีต โดยนำข้อมูลจากเอกสารประวัติศาสตร์มาประกอบกับหลักฐานทางโบราณคดีที่พบในพื้นที่ 4 อำเภอ ได้แก่ เมืองนนทบุรี บางบัวทอง บางใหญ่ และบางกรวย เพื่อสร้างภาพจำลองการเปลี่ยนแปลงของเมืองตั้งแต่สมัยอยุธยาถึงรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 3)

ผลการศึกษาพบว่า เมืองนนทบุรีมีต้นกำเนิดมาจากชุมชนเกษตรกรรมขนาดเล็กตั้งอยู่บริเวณริมคลองอ้อมนนท์ ซึ่งเป็นเส้นทางของแม่น้ำเจ้าพระยาสายเก่า สอดคล้องกับการพบกลุ่มพระพุทธรูปหินทราย สมัยอยุธยาตอนต้น ที่กระจายตัวเป็นจำนวนมาก ก่อนที่ชุมชนแห่งนี้ซึ่งเป็นที่รู้จักในชื่อ “บ้านตลาดขวัญ” จะได้รับการยกฐานะขึ้นเป็นเมืองนนทบุรีในรัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ภายหลังศึกสงครามกับพม่าในปี พ.ศ. 2092 ปรากฏหลักฐานที่สัมพันธ์กับการตั้งขึ้นเป็นเมือง คือ พระพุทธรูปหินทรายและใบเสมาหินทรายสีแดงที่ค้นพบในพื้นที่ตำบลบางกระสอ สนับสนุนข้อสันนิษฐานว่าเป็นบริเวณที่ตั้งเมืองนนทบุรีในยุคแรก ในขณะเดียวกัน เมืองนนทบุรียังมีการพัฒนาการต่อเนื่องในสมัยอยุธยาตอนปลาย ภายหลังการขุดคลองลัดนนทบุรีในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ทำให้เส้นทางคมนาคมทางน้ำสะดวกยิ่งขึ้น นำไปสู่การย้ายศูนย์กลางเมืองมายังฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาสายใหม่ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เพื่อควบคุมเส้นทางการคมนาคมที่เชื่อมต่อกับกรุงศรีอยุธยา ควบคู่กับชุมชนดั้งเดิมตอนในที่ยังคงมีการตั้งถิ่นฐานสืบเนื่อง สะท้อนผ่านการสร้างและซ่อมแซมวัดหลายแห่ง ในสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์ เมืองนนทบุรีปรับบทบาทจากเมืองหน้าด่านทางยุทธศาสตร์มาเป็นเมืองชานพระนคร มีความสำคัญในฐานะศูนย์กลางการคมนาคมและการค้าทางน้ำของราชธานี ตลอดจนเป็นแหล่งผลิตพืชผลทางการเกษตรและอาหารสำคัญสำหรับหล่อเลี้ยงเมืองหลวง นอกจากนี้ เมืองนนทบุรียังเป็นพื้นที่ที่สะท้อนความเป็นสังคมพหุวัฒนธรรมจากการตั้งถิ่นฐานของผู้คนหลากหลายเชื้อชาติ อันเกิดจากความอุดมสมบูรณ์ของพื้นที่และโอกาสทางเศรษฐกิจ

ผลการศึกษาชี้ให้เห็นว่า พัฒนาการของเมืองนนทบุรีไม่ได้เป็นเพียงการขยายตัวทางกายภาพของเมือง หากยังสะท้อนถึงความสัมพันธ์อันแน่นแฟ้นระหว่างภูมิศาสตร์ วัฒนธรรม และโครงสร้างทางการเมืองของราชธานีในแต่ละยุคสมัย ทำให้เมืองนนทบุรีมีบทบาทสำคัญทั้งในเชิงการเมือง เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรมต่อเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน

640320003 : Major ARCHAEOLOGY

Keyword : Nonthaburi, Ayutthaya period, Rattanakosin period

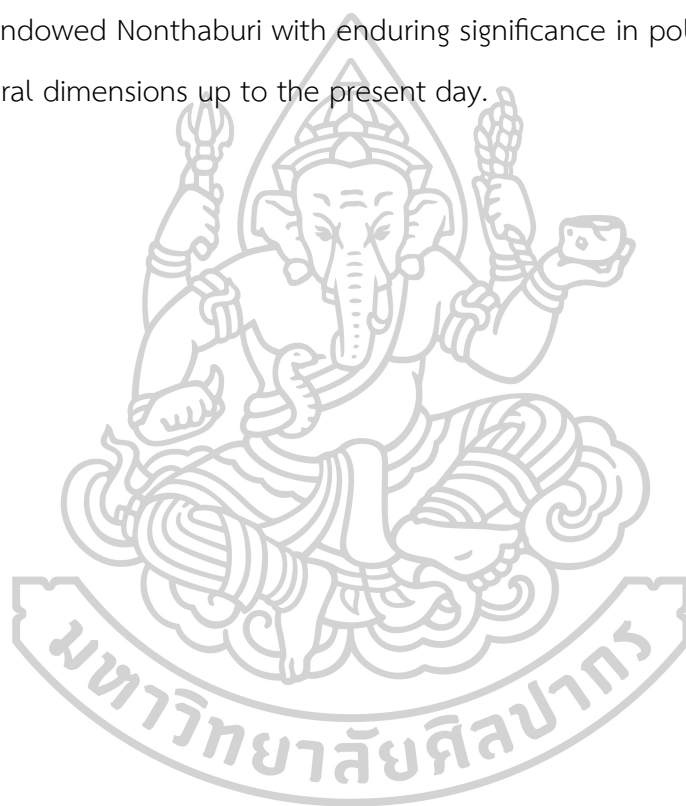
Mr. Purich PHONGPHEAT : Development of Nonthaburi during Ayutthaya to Rattanakosin (King Rama III) periods Thesis advisor : Associate Professor Kannika Suteerattanapirom, Ph.D.

The research titled “Development of Nonthaburi during Ayutthaya to Rattanakosin (King Rama III) Periods” aims to study the historical and archaeological development of Nonthaburi through the integration of documentary sources and archaeological evidence found across four districts—Mueang Nonthaburi, Bang Bua Thong, Bang Yai, and Bang Kruai—in order to reconstruct the transformation of the city from the Ayutthaya period to the early Rattanakosin period (reign of King Rama III).

The study reveals that Nonthaburi originated as a small agricultural communities located along Khlong Om Non, the old course of the Chao Phraya River. This corresponds with the widespread discovery of sandstone Buddha images dating to the early Ayutthaya period. One of these early settlements, known as “Ban Talad Kwan,” was later elevated to the status of a city, “Nonthaburi” during the reign of King Maha Chakraphat, following the Burmese–Siamese war in 1549. Archaeological evidence associated with this establishment includes sandstone Buddha images and red sandstone sima found in Bang Kraso Subdistrict, supporting the hypothesis that this was the original site of Nonthaburi. During the late Ayutthaya period, Nonthaburi continued to develop, particularly after the excavation of Khlong Lat Nonthaburi under the reign of King Prasat Thong, which improved water transportation and prompted the relocation of the city center to the western bank of the new Chao Phraya River during the reign of King Narai the Great. This shift allowed better control over communication routes linking the area to Ayutthaya, while older inland communities remained inhabited. This continuity is reflected in the construction and restoration of several temples. In the Thonburi and early Rattanakosin periods, Nonthaburi transitioned from a strategic frontier town to a suburban area of the

capital. It became an important hub of waterborne trade and transportation, as well as a major agricultural zone supplying food to the capital. Furthermore, Nonthaburi emerged as a multicultural society shaped by the settlement of diverse ethnic groups attracted by the fertility of this area and economic opportunities.

The findings suggest that the development of Nonthaburi was not merely a process of physical expansion but also a reflection of the dynamic interrelationship between geography, culture, and the political structures of successive capitals. This interplay endowed Nonthaburi with enduring significance in political, economic, and socio-cultural dimensions up to the present day.

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จลุล่วงได้ด้วยดีจากความอนุเคราะห์ ความช่วยเหลือ และแรงผลักดันจากบุคคลหลายท่าน ดังนี้

ขอขอบพระคุณ รศ. ดร. กรรณิการ์ สุธีรัตนภิรมย์ อาจารย์ที่ปรึกษาผู้ให้คำปรึกษา คำแนะนำ และกำลังใจแก่ผู้วิจัยซึ่งเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาและจัดทำวิทยานิพนธ์ในครั้งนี้เป็นอย่างยิ่ง ขอขอบพระคุณ รศ. ดร. สฤกษ์พงศ์ ขุนทรง ประธานกรรมการ และ รศ. ดร. จิรัสสา คชาชีวะ ผู้ทรงคุณวุฒิภายนอก ผู้ให้คำแนะนำและข้อคิดเห็นที่เป็นประโยชน์ต่อการแก้ไขวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น ตลอดจนขอขอบพระคุณคณาจารย์ภาควิชาโบราณคดีและภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ คณะโบราณคดี ผู้ให้ความรู้และความเมตตาตลอดระยะเวลาของการศึกษาที่ผ่านมา

ขอขอบพระคุณพระภิกษุ อุบาสก อุบาสิกา และราษฎรในเขตพื้นที่ศึกษาวิจัยและพื้นที่ที่เกี่ยวข้องสำหรับความกรุณาในการให้ข้อมูลเพื่อนำมาประกอบการทำวิทยานิพนธ์

ขอขอบพระคุณ พระครูธรรมธัชพร ชินวโร วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม พระมหาวโรดม ธมฺมวโร วัดบวรนิเวศวิหาร ขอขอบคุณ ผศ. ธนโชติ เกียรติณภัทร คุณอธิวัฒน์ ไพบุลย์ คุณวิศวะ ชินโย คุณอานันท์ วัฒนธรรม ตลอดจนกัลยาณมิตรอีกหลายท่าน สำหรับความช่วยเหลือและความปรารถนาดีต่าง ๆ ตลอดมา

ท้ายที่สุดนี้ ขอขอบคุณบุคคลอีกหลายท่านที่ไม่สามารถกล่าวถึงได้หมดในที่นี้ ซึ่งมีส่วนให้วิทยานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จลุล่วงไปได้ด้วยดี

ภูริช พงษ์แพทย

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย.....	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ.....	ฉ
กิตติกรรมประกาศ.....	ช
สารบัญ.....	ฌ
สารบัญตาราง.....	ฉ
สารบัญภาพ.....	ฐ
บทที่ 1 บทนำ.....	1
1. ที่มาและความสำคัญ.....	1
2. วัตถุประสงค์ในการศึกษา.....	5
3. ขอบเขตการศึกษา.....	5
4. วิธีดำเนินการศึกษา.....	6
5. ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ.....	6
6. แหล่งข้อมูลและหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง.....	8
7. ระยะเวลาที่ใช้ในการศึกษา.....	8
8. ข้อจำกัดของการศึกษา.....	8
บทที่ 2 แนวคิดที่เกี่ยวข้องและการศึกษาประวัติศาสตร์โบราณคดีที่ผ่านมาของเมืองนนทบุรี.....	9
1. แนวคิดเกี่ยวกับการตั้งถิ่นฐานและการตั้งถิ่นฐานของบ้านเมืองในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง.....	9
1.1. แนวคิดเกี่ยวกับการตั้งถิ่นฐาน.....	9
1.2. การตั้งถิ่นฐานของบ้านเมืองในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง.....	11
2. การศึกษาวิจัยที่ผ่านมาเกี่ยวกับเมืองนนทบุรีในเชิงประวัติศาสตร์โบราณคดี.....	15

2.1. งานเขียนเกี่ยวกับเหตุการณ์สำคัญทางประวัติศาสตร์ตามลำดับเวลาและประวัติความเป็นมาของสถานที่ จากการอ้างอิงเอกสารทางประวัติศาสตร์.....	15
2.2. งานเขียนเกี่ยวกับรูปแบบศิลปกรรมด้วยวิธีการศึกษาวิจัยทางประวัติศาสตร์ศิลปะสถาปัตยกรรม	16
2.3. งานเขียนเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ท้องถิ่นร่วมกับการศึกษาทางชาติพันธุ์วิทยา	18
3. ข้อเสนอแนะเกี่ยวกับตำแหน่งที่ตั้งศูนย์กลางของเมืองนนทบุรี	19
บทที่ 3 ประวัติศาสตร์และโบราณคดีของเมืองนนทบุรี.....	23
1. เมืองนนทบุรี จากสภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์	23
1.1. แม่น้ำเจ้าพระยาและกายภาพของเมืองนนทบุรี.....	23
1.2. คูคลองสาขาของคลองอ้อมนนท์และแม่น้ำเจ้าพระยา	27
2. เมืองนนทบุรี จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์	30
2.1. เมืองนนทบุรีในสมัยอยุธยา	30
2.2. เมืองนนทบุรีในสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์	44
บทที่ 4 ร่องรอยหลักฐานทางประวัติศาสตร์โบราณคดีของเมืองนนทบุรี	55
1. หลักฐานทางด้านศิลปกรรม.....	58
1.1. งานศิลปกรรมสมัยอยุธยา	58
1.2. งานศิลปกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 1-3).....	109
2. หลักฐานทางด้านเอกสาร	127
2.1. วัด.....	127
2.2. ศาลเจ้า	132
2.3. ด่านและโรงภาษี	133
2.4. โรงหีบอ้อย.....	134
2.5. ชุมชนชาวจีน	135
บทที่ 5 พัฒนาการของเมืองนนทบุรีจากหลักฐานทางประวัติศาสตร์โบราณคดี	149

1. พัฒนาการของเมืองนนทบุรี ตั้งแต่สมัยอยุธยาถึงรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 3).....	149
1.1. เมืองนนทบุรีในสมัยอยุธยาตอนต้น: ชุมชนเกษตรกรรมแรกเริ่มริมคลองอ้อมนนท์ (พุทธศตวรรษที่ 20-21).....	149
1.2. เมืองนนทบุรีในสมัยอยุธยาตอนกลาง: จาก “บ้านตลาดขวัญ” สู่ “เมืองนนทบุรี” และความสัมพันธ์ของการขยายตัวของชุมชนกับการขุดคลองลัดบางกรวย (พุทธศตวรรษที่ 21-22).....	155
1.3. เมืองนนทบุรีในสมัยอยุธยาตอนปลาย: การขุดคลองลัดนนทบุรี การย้ายตำแหน่งที่ตั้ง และความสืบเนื่องของชุมชนริมคลองอ้อมนนท์ (พุทธศตวรรษที่ 22-23).....	165
1.4. เมืองนนทบุรีในสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 1-3): การฟื้นฟูชุมชน และความสัมพันธ์กับราชสำนักรัตนโกสินทร์ (พุทธศตวรรษที่ 24)	175
2. บทบาทสำคัญของเมืองนนทบุรีในสมัยอยุธยาถึงรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 3)	191
2.1. เมืองนนทบุรีในฐานะ “เมืองหน้าด่าน จุดยุทธศาสตร์ และแหล่งกำลังไพร่พล”	191
2.2. เมืองนนทบุรีในฐานะ “เมืองท่าพาณิชย์ ย่านตลาดการค้า และสังคมพหุวัฒนธรรม” ...	194
2.3. เมืองนนทบุรีในฐานะ “แหล่งเรือกสวนผลไม้และเสบียงอาหาร”	199
บทที่ 6 บทสรุปและข้อเสนอแนะ	202
1. บทสรุปพัฒนาการและบทบาทของเมืองนนทบุรีในสมัยอยุธยาถึงรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 3)	202
2. ข้อเสนอแนะ	206
รายการอ้างอิง	207
ประวัติผู้เขียน	213

สารบัญตาราง

หน้า

ตารางที่ 1 ตารางแสดงการกำหนดอายุหลักฐานทางโบราณคดีสมัยอยุธยา พื้นที่บริเวณริมคลองอ้อมนนท์ตอนบน.....	137
ตารางที่ 2 ตารางแสดงการกำหนดอายุหลักฐานทางโบราณคดีสมัยอยุธยา พื้นที่บริเวณคลองอ้อมนนท์ตอนกลาง	139
ตารางที่ 3 ตารางแสดงการกำหนดอายุหลักฐานทางโบราณคดีสมัยอยุธยา พื้นที่บริเวณคลองอ้อมนนท์ตอนล่าง.....	144
ตารางที่ 4 ตารางแสดงการกำหนดอายุหลักฐานทางโบราณคดีสมัยอยุธยา พื้นที่บริเวณแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันตก	145
ตารางที่ 5 ตารางแสดงการกำหนดอายุหลักฐานทางโบราณคดีสมัยอยุธยา พื้นที่บริเวณแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันออก	146
ตารางที่ 6 ตารางแสดงการกำหนดอายุหลักฐานทางโบราณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 1-3)..	147
ตารางที่ 7 ตารางแสดงร่องรอยหลักฐานที่ปรากฏในเอกสารทางประวัติศาสตร์.....	148
ตารางที่ 8 พัฒนาการของเมืองนนทบุรี ตั้งแต่สมัยอยุธยาถึงรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 3) วิเคราะห์จากปัจจัยด้านสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ.....	188
ตารางที่ 9 พัฒนาการของเมืองนนทบุรี ตั้งแต่สมัยอยุธยาถึงรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 3) วิเคราะห์จากปัจจัยด้านสังคมและวัฒนธรรม (การเมือง).....	189
ตารางที่ 10 พัฒนาการของเมืองนนทบุรี ตั้งแต่สมัยอยุธยาถึงรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 3) วิเคราะห์จากปัจจัยด้านสังคมและวัฒนธรรม (เศรษฐกิจ).....	190

สารบัญภาพ

หน้า

ภาพที่ 1 ขอบเขตพื้นที่ในการศึกษา.....	7
ภาพที่ 2 ข้อเสนอเกี่ยวกับการแบ่งยุคพัฒนาการและตำแหน่งที่ตั้งศูนย์กลางของเมืองนนทบุรีในสมัยอยุธยา.....	22
ภาพที่ 3 (ซ้าย) แม่น้ำเจ้าพระยาก่อนการขุดคลองลัด.....	25
ภาพที่ 4 (ขวา) แม่น้ำเจ้าพระยากับการขุดคลองลัดในสมัยอยุธยา แต่ละช่วงเวลา.....	25
ภาพที่ 5 แม่น้ำเจ้าพระยา ภายหลังจากการขุดคลองลัด.....	26
ภาพที่ 6 แม่น้ำเจ้าพระยา คลองอ้อมนนท์ และคูคลองสาขา.....	29
ภาพที่ 7 วัดปรางค์หลวง นนทบุรี.....	33
ภาพที่ 8 แผนที่ Carte du cours du Menam depuis Siam jusqu'à la mer คัดลอกจากต้นฉบับของเมอซิเออร์ เดอ ลามาร์ (M. de la Mar) วิศวกรชาวฝรั่งเศส.....	38
ภาพที่ 9 แผนที่ Carte du cours du Menam depuis Siam jusqu'à la mer โดย ฌาคส์ นิโกลาส์ เบลแล็ง (Jacques Nicolas Bellin) ชาวฝรั่งเศส.....	39
ภาพที่ 10 แผนที่ Carte du cours de la Riviere de Meinam depuis Judia jusqu'à son embouchure โดย เอนเยลเบิร์ต แกมเพอร์ (Engelbert Kaempfer) ชาวเยอรมัน.....	40
ภาพที่ 11 แผนที่ Siam ou India Capitale du Royaume de Siam โดย ฌ็อง กูร์โตแล็ง (Jean Courtaulin) บาทหลวงชาวฝรั่งเศส.....	41
ภาพที่ 12 แผนที่กรุงธนบุรีโดยชาวพม่า.....	47
ภาพที่ 13 จารึกบนแผ่นดินเผาวัดเทพธูรมังค์ นนทบุรี.....	49
ภาพที่ 14 วัดเฉลิมพระเกียรติ นนทบุรี.....	51
ภาพที่ 15 วัดเขมาภิรตาราม นนทบุรี.....	52
ภาพที่ 16 ศาลากลาง (เก่า) นนทบุรี.....	54
ภาพที่ 17 ตำแหน่งที่ตั้งของร่องรอยหลักฐานทางโบราณคดีที่พบริมแม่น้ำเจ้าพระยา คลองอ้อมนนท์ และคูคลองสาขา ในปัจจุบัน.....	57

ภาพที่ 18 วิหารหลวง วัดพระศรีสรรเพชญ์ พระนครศรีอยุธยา	59
ภาพที่ 19 ฐานรากอาคารและฐานเสา อุโบสถสมัยที่ 1 วัดปรางค์หลวง นนทบุรี	60
ภาพที่ 20 อุโบสถ วัดบรมพุทธาราม พระนครศรีอยุธยา	61
ภาพที่ 21 อุโบสถ วัดปราสาท นนทบุรี	62
ภาพที่ 22 (ซ้าย) อุโบสถ วัดใหญ่สุวรรณาราม เพชรบุรี	62
ภาพที่ 23 (ขวา) อุโบสถ วัดเกาะ เพชรบุรี	62
ภาพที่ 24 อุโบสถ วัดท้ายเมือง นนทบุรี	63
ภาพที่ 25 ตำหนักพุทธโฆษาจารย์ วัดพุทธไธสวรรย์ พระนครศรีอยุธยา	63
ภาพที่ 26 (ซ้าย) อุโบสถ วัดค้ำคาว นนทบุรี	64
ภาพที่ 27 (ขวา) อุโบสถ (เก่า) วัดบางแพรก นนทบุรี	64
ภาพที่ 28 (ซ้าย) อุโบสถ วัดเอนกดิษฐาราม นนทบุรี	65
ภาพที่ 29 (ขวา) อุโบสถ วัดโบสถ์บน นนทบุรี	65
ภาพที่ 30 (ซ้าย) อุโบสถ วัดท่าบางสีทอง นนทบุรี	65
ภาพที่ 31 (ขวา) อุโบสถ วัดเกตประยงค์ นนทบุรี	65
ภาพที่ 32 (ซ้าย) อุโบสถ (เก่า) วัดบางแพรก นนทบุรี	66
ภาพที่ 33 (ขวา) วิหาร วัดสิงห์ นนทบุรี	66
ภาพที่ 34 (ซ้าย) วิหาร วัดบางไกรโน นนทบุรี	66
ภาพที่ 35 (ขวา) อุโบสถ (เก่า) วัดชลอ นนทบุรี	66
ภาพที่ 36 อุโบสถ (เก่า) วัดโพธิ์เอน นนทบุรี	66
ภาพที่ 37 (ซ้าย) อุโบสถ วัดศรีราษฎร์ นนทบุรี	67
ภาพที่ 38 (ขวา) อุโบสถ (เก่า) วัดหลังบาง นนทบุรี	67
ภาพที่ 39 (ซ้าย) วิหาร วัดจำปา นนทบุรี	67
ภาพที่ 40 (ขวา) อุโบสถ วัดแก้วฟ้า นนทบุรี	67
ภาพที่ 41 (ซ้าย) อุโบสถ วัดโชติการาม นนทบุรี	68

ภาพที่ 42 (ขวา) อุโบสถ วัดเขียน นนทบุรี.....	68
ภาพที่ 43 อุโบสถ (เก่า) วัดปากน้ำ นนทบุรี	68
ภาพที่ 44 (ซ้าย) อุโบสถ (เก่า) วัดทองนพคุณ นนทบุรี.....	68
ภาพที่ 45 (ขวา) วิหาร วัดโพธิ์เผือก นนทบุรี.....	68
ภาพที่ 46 (ซ้าย) วิหาร (เก่า) วัดบางไผ่ นนทบุรี.....	69
ภาพที่ 47 (ขวา) อุโบสถ (เก่า) วัดประดู่หลวง นนทบุรี.....	69
ภาพที่ 48 (ซ้าย) วิหาร (เก่า) (ซ้าย) วัดอินทร์ นนทบุรี	69
ภาพที่ 49 (ขวา) วิหาร (เก่า) วัดเสาชิงช้า นนทบุรี.....	69
ภาพที่ 50 วิหาร วัดหิรัญ นนทบุรี	70
ภาพที่ 51 (ซ้าย) อุโบสถ (เก่า) วัดบางสะแก นนทบุรี.....	70
ภาพที่ 52 (ขวา) อุโบสถ (เก่า) วัดตะเคียน นนทบุรี.....	70
ภาพที่ 53 (ซ้าย) วิหาร วัดส้มเกลี้ยง (บางกรวย) นนทบุรี.....	70
ภาพที่ 54 (ขวา) อุโบสถ วัดมะนาว (ร้าง) นนทบุรี	70
ภาพที่ 55 (ซ้าย) อุโบสถ วัดบางขุน นนทบุรี.....	71
ภาพที่ 56 (ขวา) อุโบสถ (เก่า) วัดแดงประชาราษฎร์ นนทบุรี	71
ภาพที่ 57 (ซ้าย) วิหาร วัดสัคน้อย (ร้าง) นนทบุรี.....	71
ภาพที่ 58 (ขวา) อุโบสถ วัดโตนด (บางกรวย) นนทบุรี.....	71
ภาพที่ 59 อุโบสถ วัดทองนาปรัง นนทบุรี.....	71
ภาพที่ 60 (ซ้าย) อุโบสถ วัดเพลง (ร้าง) นนทบุรี	72
ภาพที่ 61 (ขวา) วิหารเกลบ วัดมหาธาตุ พระนครศรีอยุธยา.....	72
ภาพที่ 62 (ซ้าย) ลายปูนปั้นประดับกรอบประตู อุโบสถ วัดเพลง (ร้าง) นนทบุรี.....	73
ภาพที่ 63 (กลาง) หอระฆัง วัดเพลง (ร้าง) นนทบุรี.....	73
ภาพที่ 64 (ขวา) ลายปูนปั้นประดับฐานชุกชี อุโบสถ วัดเพลง (ร้าง) นนทบุรี	73
ภาพที่ 65 ปรางค์ประธาน วัดพระธาตุสวนแดง สุพรรณบุรี.....	74

ภาพที่ 66 (ซ้าย) ปราสาทประธาน วัดปราสาทหลวง นนทบุรี	75
ภาพที่ 67 (ขวา) ลวดลายปูนปั้นประดับปราสาทประธาน วัดปราสาทหลวง นนทบุรี	75
ภาพที่ 68 (ซ้าย) เจดีย์ทองแดง วัดมเหยงคณ์ พระนครศรีอยุธยา.....	76
ภาพที่ 69 (ขวา) เจดีย์ทรงระฆังในผังแปดเหลี่ยม วัดคางคาว นนทบุรี	76
ภาพที่ 70 (ซ้าย) เจดีย์เพ็ญมุนี วัดไชยวัฒนาราม พระนครศรีอยุธยา.....	77
ภาพที่ 71 (ขวา) เจดีย์เพ็ญมุนี วัดคางคาว นนทบุรี	77
ภาพที่ 72 เจดีย์ทรงเครื่อง วัดมหาธาตุ พระนครศรีอยุธยา.....	78
ภาพที่ 73 (ซ้าย) ขาสีงห์เจดีย์องค์ทิศเหนือ วัดไทรมาใต้ นนทบุรี	79
ภาพที่ 74 (ขวา) ขาสีงห์เจดีย์ราย หมายเลข 13 วัดพุทธไสยาสน์ พระนครศรีอยุธยา.....	79
ภาพที่ 75 (ซ้าย) ขาสีงห์เจดีย์องค์ทิศใต้ วัดไทรมาใต้ นนทบุรี	79
ภาพที่ 76 (ขวา) ขาสีงห์ฐานชุกชีพระพุทธรูปภายในเมรุทิศเมรุราย วัดไชยวัฒนาราม พระนครศรีอยุธยา.....	79
ภาพที่ 77 พระพุทธรูปที่มีพระพักตร์เหลี่ยม พบที่วัดร้างใกล้วัดบางอ้อยช้าง นนทบุรี ปัจจุบันจัด แสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร	81
ภาพที่ 78 (ซ้าย) พระพุทธรูป วิหาร วัดประจักษ์ศิลปาคม นนทบุรี.....	81
ภาพที่ 79 (ขวา) พระพุทธรูป วิหาร วัดบางรักใหญ่ นนทบุรี	81
ภาพที่ 80 (ซ้าย) หลวงพ่อโต อุโบสถ (เก่า) วัดหลังบาง นนทบุรี.....	82
ภาพที่ 81 (ขวา) พระพุทธรูป วิหารเล็ก วัดสิงห์ นนทบุรี.....	82
ภาพที่ 82 (ซ้าย) พระพุทธรูปประธาน อุโบสถ วัดปราสาท นนทบุรี.....	82
ภาพที่ 83 (ขวา) พระพุทธรูปอันดับ วัดมะนาว (ร้าง) นนทบุรี.....	82
ภาพที่ 84 (ซ้าย) พระพุทธรูปอันดับ อุโบสถ วัดบางกร่าง นนทบุรี	82
ภาพที่ 85 (ขวา) หลวงพ่อใหญ่ อุโบสถ วัดแก้วฟ้า นนทบุรี	82
ภาพที่ 86 (ซ้าย) พระพุทธรูปประธาน อุโบสถ วัดบางอ้อยช้าง นนทบุรี	83
ภาพที่ 87 (ขวา) หลวงพ่อใหญ่ วิหาร วัดไทรมาใต้ นนทบุรี.....	83

ภาพที่ 88 หลวงพ่อใหญ่ วิหาร วัดอมฤต นนทบุรี	83
ภาพที่ 89 (ซ้าย) เศียรพระพุทธรูป พบที่วัดนาฬิกา (ร้าง) นนทบุรี	84
ภาพที่ 90 (ขวา) หลวงพ่อวัดบางแกละ ศาลาเอนกประสงค์ วัดบางกร่าง นนทบุรี	84
ภาพที่ 91 พระพุทธรูปที่มีพระพักตร์รี วัดมหาธาตุ พระนครศรีอยุธยา	85
ภาพที่ 92 (ซ้าย) พระพุทธรูป วิหาร วัดบางรักใหญ่ นนทบุรี	85
ภาพที่ 93 (ขวา) พระพุทธรูปอันดับ อุโบสถ (เก่า) วัดบางแพรก นนทบุรี	85
ภาพที่ 94 (ซ้าย) หลวงพ่อศิลาแดง อุโบสถ (เก่า) วัดคงคา นนทบุรี	85
ภาพที่ 95 (ขวา) พระพุทธรูป วิหาร วัดกระโจมทอง นนทบุรี	85
ภาพที่ 96 (ซ้าย) หลวงพ่อหิน วิหาร วัดขวัญเมือง นนทบุรี	86
ภาพที่ 97 (ขวา) พระพุทธรูปประธาน วิหาร (เก่า) วัดบางไผ่ นนทบุรี	86
ภาพที่ 98 (ซ้าย) หลวงพ่อหิน อุโบสถ วัดศรีราชวร นนทบุรี	87
ภาพที่ 99 (ขวา) หลวงพ่อแสง วิหาร วัดโบสถ์ดอนพรหม นนทบุรี	87
ภาพที่ 100 (ซ้าย) กลุ่มพระพุทธรูป วัดจันทร์ นนทบุรี	87
ภาพที่ 101 (ขวา) หลวงพ่อกู่ทอง อุโบสถ (เก่า) วัดปรังค์หลวง นนทบุรี	87
ภาพที่ 102 (ซ้าย) กลุ่มพระพุทธรูป วิหาร วัดบางไกรโน นนทบุรี	87
ภาพที่ 103 (ขวา) พระพุทธรูปประธาน วัดบางกร่าง นนทบุรี	87
ภาพที่ 104 (ซ้าย) กลุ่มพระพุทธรูป อุโบสถ วัดบางขุน นนทบุรี	88
ภาพที่ 105 (ขวา) กลุ่มพระพุทธรูป อุโบสถ วัดสักใหญ่ นนทบุรี	88
ภาพที่ 106 (ซ้าย) พระพุทธรูปอันดับ อุโบสถ วัดท่าบางสีทอง นนทบุรี	88
ภาพที่ 107 (ขวา) หลวงพ่อโตและพระพุทธรูปอันดับ วิหาร วัดไทร นนทบุรี	88
ภาพที่ 108 (ซ้าย) พระพุทธรูปประธาน อุโบสถ วัดโชติการาม นนทบุรี	88
ภาพที่ 109 (ขวา) พระพุทธรูปประธาน อุโบสถ วัดค้ำคาว นนทบุรี	88
ภาพที่ 110 (ซ้าย) หลวงพ่อพระกาฬ ด้านหน้าอุโบสถ วัดกลางบางซื่อ นนทบุรี	89
ภาพที่ 111 (ขวา) กลุ่มพระพุทธรูป อุโบสถ วัดกลางบางซื่อ นนทบุรี	89

ภาพที่ 112 (ซ้าย) กลุ่มพระพุทธรูป อุโบสถ วัดเขมาภิรตาราม นนทบุรี	89
ภาพที่ 113 (ขวา) กลุ่มพระพุทธรูป อุโบสถ (เก่า) วัดปากน้ำ นนทบุรี.....	89
ภาพที่ 114 (ซ้าย) ชิ้นส่วนพระพุทธรูปหินทราย วัดราษฎร์ประคองธรรม นนทบุรี	90
ภาพที่ 115 (ขวา) ชิ้นส่วนพระพุทธรูปหินทราย วัดโบสถ์ดอนพรหม นนทบุรี.....	90
ภาพที่ 116 (ซ้าย) ชิ้นส่วนพระพุทธรูปหินทราย วัดเชิงกระบือ นนทบุรี	90
ภาพที่ 117 (ขวา) ชิ้นส่วนพระพุทธรูปหินทราย วัดลุ่มคงคาราม นนทบุรี	90
ภาพที่ 118 (ซ้าย) ชิ้นส่วนพระพุทธรูปหินทราย วัดมะนาว (ร้าง) นนทบุรี.....	90
ภาพที่ 119 (ขวา) ชิ้นส่วนพระพุทธรูปหินทราย วัดสวนใหญ่ นนทบุรี	90
ภาพที่ 120 (ซ้าย) เศียรพระพุทธรูปจากวิหารหลวง วัดพระศรีสรรเพชญ์ พระนครศรีอยุธยา ปัจจุบัน จัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร กรุงเทพฯ	91
ภาพที่ 121 (ขวา) หลวงพ่อโต วัดเพลง (ร้าง) นนทบุรี.....	91
ภาพที่ 122 พระพุทธรูปทรงเครื่องน้อย จากเมืองเพชรบุรี ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ที่วัดเบญจมบพิตร กรุงเทพฯ.....	93
ภาพที่ 123 (ซ้าย) พระพุทธรูปทรงเครื่องน้อย อุโบสถ วัดเขียน นนทบุรี.....	93
ภาพที่ 124 (ขวา) พระพุทธรูปทรงเครื่องน้อย อุโบสถ (เก่า) วัดปากน้ำ นนทบุรี.....	93
ภาพที่ 125 พระพุทธรูปทรงเครื่องอย่างใหญ่ วัดหน้าพระเมรุ พระนครศรีอยุธยา	94
ภาพที่ 126 (ซ้าย) หลวงพ่อแก้ว ด้านหน้าอุโบสถ วัดคางคาว นนทบุรี	94
ภาพที่ 127 (ขวา) ขาสีหุ้มประดิษฐานหลวงพ่อก้าว วัดคางคาว นนทบุรี.....	94
ภาพที่ 128 พระพุทธรูปทรงเครื่องอย่างใหญ่ อุโบสถ วัดเขมาภิรตาราม นนทบุรี	95
ภาพที่ 129 (ซ้าย) ใบเสมา วัดโลกยสุธาราม พระนครศรีอยุธยา.....	96
ภาพที่ 130 (ขวา) ใบเสมา วัดปรางค์หลวง นนทบุรี	96
ภาพที่ 131 (ซ้าย) ใบเสมา วัดราชประดิษฐาน พระนครศรีอยุธยา	97
ภาพที่ 132 (ขวา) ใบเสมา วัดสมณโกฐาราม พระนครศรีอยุธยา.....	97
ภาพที่ 133 (ซ้าย) ใบเสมา วัดสิงห์ นนทบุรี.....	98

ภาพที่ 134 (ขวา) ใบเสมา วัดแก้วฟ้า นนทบุรี	98
ภาพที่ 135 (ซ้าย) ใบเสมา วัดเพลง (ร้าง) ปัจจุบันเก็บรักษาที่วัดสักใหญ่ นนทบุรี	98
ภาพที่ 136 (ขวา) ใบเสมา วัดโพธิ์เผือก นนทบุรี	98
ภาพที่ 137 (ซ้าย) ใบเสมา วัดศาลารี่ นนทบุรี	98
ภาพที่ 138 (ขวา) ใบเสมา วัดค่างคาว นนทบุรี	98
ภาพที่ 139 (ซ้าย) ใบเสมา วัดลุ่มคองคามราม นนทบุรี	99
ภาพที่ 140 (ขวา) ใบเสมา วัดกลางบางซื่อ นนทบุรี	99
ภาพที่ 141 ใบเสมา วัดไชยวัฒนาราม พระนครศรีอยุธยา	100
ภาพที่ 142 (ซ้าย) ใบเสมา วัดศรีราชวรฯ นนทบุรี	100
ภาพที่ 143 (ขวา) ใบเสมา วัดปรางสาท นนทบุรี	100
ภาพที่ 144 (ซ้าย) ใบเสมา วัดบรมพุทธาราม พระนครศรีอยุธยา	101
ภาพที่ 145 (ขวา) ใบเสมา วัดคงคา นนทบุรี	101
ภาพที่ 146 ใบเสมา วัดอินทาราม สมุทรสงคราม	102
ภาพที่ 147 (ซ้าย) ใบเสมา วัดช่องพลู นนทบุรี	103
ภาพที่ 148 (ขวา) ใบเสมา วัดมะนาว (ร้าง) นนทบุรี	103
ภาพที่ 149 (ซ้าย) ใบเสมา วัดไทรนาค (บางกรวย) นนทบุรี	103
ภาพที่ 150 (ขวา) ใบเสมา วัดชลอ นนทบุรี	103
ภาพที่ 151 (ซ้าย) ใบเสมา วัดสวนใหญ่ นนทบุรี	103
ภาพที่ 152 (ขวา) ใบเสมา วัดโพธิ์เผือก นนทบุรี	103
ภาพที่ 153 (ซ้าย) ใบเสมา วัดใหม่เทพนิมิตร กรุงเทพฯ	104
ภาพที่ 154 (ซ้าย) ใบเสมา วัดละมุดใน นนทบุรี	104
ภาพที่ 155 (ขวา) ใบเสมา วัดทินกรเทพนิมิตร นนทบุรี	104
ภาพที่ 156 ใบเสมา วัดโบสถ์บน นนทบุรี	105
ภาพที่ 157 (ซ้าย) ใบเสมา วัดท่าบางสีทอง นนทบุรี	106

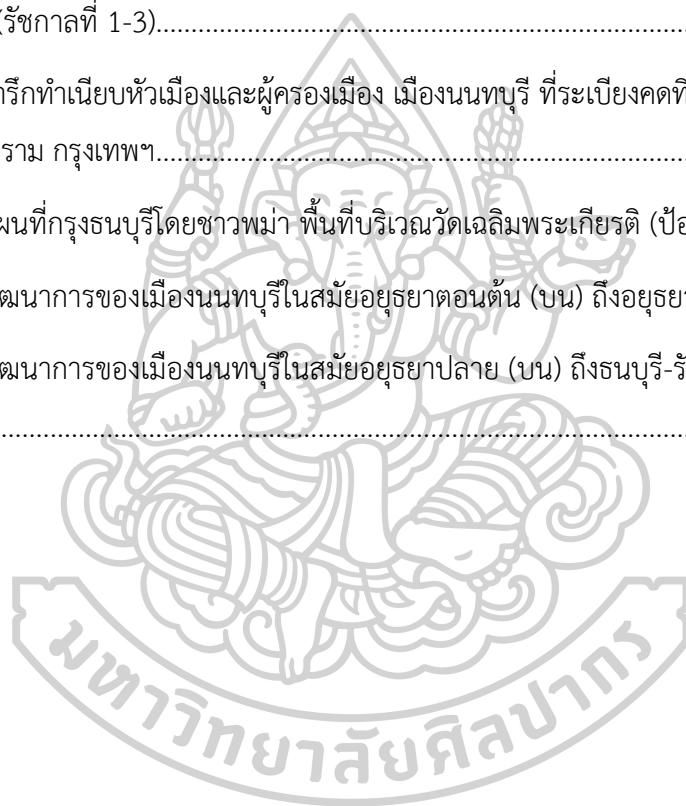
ภาพที่ 158 (ขวา) ใบเสมา วัดกำแพงแก้ว พระนครศรีอยุธยา	106
ภาพที่ 159 (ซ้าย) ใบเสมา วัดคูหาสวรรค์ กรุงเทพฯ	106
ภาพที่ 160 (ขวา) ใบเสมา วัดครุฑ กรุงเทพฯ.....	106
ภาพที่ 161 จิตรกรรมฝาผนังอุโบสถ วัดช่องนนทรี กรุงเทพฯ	107
ภาพที่ 162 จิตรกรรมฝาผนังอุโบสถ วัดปราสาท นนทบุรี.....	108
ภาพที่ 163 (ซ้าย) หอไตร วัดบางขุน นนทบุรี.....	108
ภาพที่ 164 (ขวา) จิตรกรรมประดับบานหน้าต่าง หอไตร วัดบางขุน นนทบุรี.....	108
ภาพที่ 165 อุโบสถ วัดสุวรรณาราม กรุงเทพฯ.....	111
ภาพที่ 166 (ซ้าย) อุโบสถ วัดโพธิ์บางโอ นนทบุรี.....	111
ภาพที่ 167 (ขวา) อุโบสถ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม กรุงเทพฯ.....	111
ภาพที่ 168 อุโบสถ วัดราชโอรสาราม กรุงเทพฯ.....	112
ภาพที่ 169 อุโบสถ (เก่า) วัดท่าบันเทิงธรรม นนทบุรี.....	112
ภาพที่ 170 อุโบสถ (กลาง) วิหาร (ซ้าย) และศาลาการเปรียญ (ขวา) วัดเฉลิมพระเกียรติ นนทบุรี.....	113
ภาพที่ 171 เจดีย์ทรงเครื่อง วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม กรุงเทพฯ.....	114
ภาพที่ 172 (ซ้าย) เจดีย์ราย วัดท่าบันเทิงธรรม นนทบุรี.....	114
ภาพที่ 173 (กลาง) เจดีย์รายบนกำแพงแก้ว วัดโพธิ์บางโอ นนทบุรี.....	114
ภาพที่ 174 (ขวา) เจดีย์ วัดโตนด (บางกรวย) นนทบุรี.....	114
ภาพที่ 175 (ซ้าย) เจดีย์ประธาน วัดโชติการาม นนทบุรี.....	115
ภาพที่ 176 (กลาง) เจดีย์ราย วัดค้างคาว นนทบุรี.....	115
ภาพที่ 177 (ขวา) เจดีย์ประธาน วัดสมรโกฏิ นนทบุรี.....	115
ภาพที่ 178 พระพุทธรูปโลกเชษฐ อุโบสถ วัดสุทัศนเทพวราราม กรุงเทพฯ	116
ภาพที่ 179 พระพุทธรูปประธาน อุโบสถ (เก่า) วัดท่าบันเทิงธรรม นนทบุรี	116
ภาพที่ 180 (ซ้าย) พระพุทธรูปประธานและพระพุทธรูปอันดิม อุโบสถ วัดโพธิ์บางโอ นนทบุรี	117
ภาพที่ 181 (ขวา) พระสาวก อุโบสถ วัดโพธิ์บางโอ นนทบุรี.....	117

ภาพที่ 182 (ซ้าย) พระพุทธรูปมหาโลกาภินันท์ปฐมา อุโบสถ วัดเฉลิมพระเกียรติ นนทบุรี.....	118
ภาพที่ 183 (ขวา) พระเสกขมุนี อุโบสถ วัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม กรุงเทพฯ	118
ภาพที่ 184 (ซ้าย) ใบเสมา วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม กรุงเทพฯ.....	119
ภาพที่ 185 (กลาง) ใบเสมา วัดโพธิ์บางโอ นนทบุรี	119
ภาพที่ 186 (ขวา) ใบเสมา วัดบวรนิเวศวิหาร กรุงเทพฯ.....	119
ภาพที่ 187 (ซ้าย) ใบเสมา วัดเขมาภิรตาราม นนทบุรี	120
ภาพที่ 188 (ขวา) ใบเสมา วัดบวรเม่งคล กรุงเทพฯ	120
ภาพที่ 189 (ซ้าย) ใบเสมา วัดราชโอรสาราม กรุงเทพฯ	121
ภาพที่ 190 (กลาง) ใบเสมา วัดเฉลิมพระเกียรติ นนทบุรี	121
ภาพที่ 191 (ขวา) ชุ่มเสมาทรงเกี้ยว วัดท่าบ้นเท่งธรรม นนทบุรี	121
ภาพที่ 192 จิตรกรรมฝาผนัง อุโบสถ วัดสุทัศน์เทพวราราม กรุงเทพฯ.....	122
ภาพที่ 193 (ซ้าย) จิตรกรรมประดับฝาผนัง ลายย่อ อุโบสถ วัดสุวรรณาราม กรุงเทพฯ	123
ภาพที่ 194 (ขวา) จิตรกรรมประดับบานประตู รูปเขี้ยวกาง อุโบสถ วัดสุวรรณาราม กรุงเทพฯ	123
ภาพที่ 195 (ซ้าย) จิตรกรรมฝาผนังอุโบสถ วัดโพธิ์บางโอ นนทบุรี.....	123
ภาพที่ 196 (ขวา) จิตรกรรมประดับบานหน้าต่าง อุโบสถ วัดโพธิ์บางโอ นนทบุรี.....	123
ภาพที่ 197 จิตรกรรมประดับบานประตู รูปเขี้ยวกาง อุโบสถ วัดบางขุน นนทบุรี.....	124
ภาพที่ 198 (ซ้าย) จิตรกรรมฝาผนัง รูปพุทธประวัติ อุโบสถ วัดบางขุน นนทบุรี.....	124
ภาพที่ 199 (ขวา) จิตรกรรมฝาผนัง รูปเทพชุมนุม อุโบสถ วัดบางขุน นนทบุรี.....	124
ภาพที่ 200 (ซ้าย) จิตรกรรมประดับบานหน้าต่าง ลายเครื่องโต๊ะ เครื่องตั้ง และสัญลักษณ์มงคล วิหาร วัดเทพธิดาราม กรุงเทพฯ	125
ภาพที่ 201 (ขวา) จิตรกรรมฝาผนัง ลายดอกกลอยก้านแย่ง อุโบสถ วัดเทพธิดาราม กรุงเทพฯ	125
ภาพที่ 202 (ซ้าย) จิตรกรรมประดับบานหน้าต่าง ลายเครื่องโต๊ะ เครื่องตั้ง และสัญลักษณ์มงคล อุโบสถ วัดโชติการาม นนทบุรี.....	126
ภาพที่ 203 (กลาง) จิตรกรรมฝาผนัง ลายดอกก้านแย่ง อุโบสถ วัดโพธิ์บางโอ นนทบุรี.....	126

ภาพที่ 204 (ขวา) จิตรกรรมฝาผนัง ลายดอกก้านแย่ง อุโบสถ วัดเฉลิมพระเกียรติ นนทบุรี.....	126
ภาพที่ 205 ตำแหน่งที่ตั้งของร่องรอยหลักฐานทางโบราณคดีที่ปรากฏในบทวิประเพณีราศในช่วง รัชกาลที่ 1-3 ในปัจจุบัน.....	128
ภาพที่ 206 วัดโบสถ์ตลาดแก้วในแผนที่กรุงเทพฯ พ.ศ. 2460.....	132
ภาพที่ 207 การกระจายตัวของกลุ่มพระพุทธรูปหินทราย สมัยอยุธยาตอนต้น.....	151
ภาพที่ 208 (ซ้าย) พระพุทธรูป ภายในวิหาร วัดบางรักใหญ่ นนทบุรี	152
ภาพที่ 209 (ขวา) พระพุทธรูปประธาน ภายในอุโบสถ (เก่า) วัดบางแพรก นนทบุรี.....	152
ภาพที่ 210 พระพุทธรูปประธานและพระพุทธรูปอันดับ อุโบสถ วัดเขียน นนทบุรี.....	153
ภาพที่ 211 การตั้งถิ่นฐาน และพื้นที่สำคัญในสมัยอยุธยาตอนต้น	154
ภาพที่ 212 (ซ้าย) พระพุทธรูปประธาน อุโบสถ วัดแจ้งศิริสัมพันธ์ นนทบุรี	157
ภาพที่ 213 (กลาง) กลุ่มพระพุทธรูปหินทราย อุโบสถ วัดบางกลางบางซื่อ	157
ภาพที่ 214 (ซ้าย) พระพุทธรูปหินทราย โรงพยาบาลพระนั่งเกล้า นนทบุรี	157
ภาพที่ 215 กลุ่มใบเสมาหินทรายสีแดง วัดกลางบางซื่อ นนทบุรี	157
ภาพที่ 216 แม่น้ำเจ้าพระยาและการขุดคลองลัดบางกอก-บางกรวย.....	158
ภาพที่ 217 การกระจายตัวของกลุ่มพระพุทธรูป สมัยอยุธยาตอนกลาง และพระพุทธรูปทรงเครื่อง น้อย ในเขตเมืองนนทบุรี	160
ภาพที่ 218 การกระจายตัวของกลุ่มใบเสมา สมัยอยุธยาตอนกลาง.....	161
ภาพที่ 219 (ซ้าย) พระพุทธรูปทรงเครื่องน้อย อุโบสถ วัดดลิ่งชัน กรุงเทพฯ.....	162
ภาพที่ 220 (ขวา) พระพุทธรูปทรงเครื่องน้อย อุโบสถ (เก่า) วัดอินทาราม กรุงเทพฯ.....	162
ภาพที่ 221 พระพุทธรูปทรงเครื่องน้อย อุโบสถ วัดแจ้งร้อน กรุงเทพฯ	162
ภาพที่ 222 การตั้งถิ่นฐาน และศูนย์กลางหรือพื้นที่สำคัญ 3 บริเวณของเมืองนนทบุรี ในสมัยอยุธยา ตอนกลาง	164
ภาพที่ 223 (ซ้าย) ชิ้นส่วนพระพุทธรูปหินทรายที่ปรากฏร่องรอยของการพอกปูนทับ วัดโบสถ์ดอน พรหม นนทบุรี	167
ภาพที่ 224 (ขวา) พระพุทธรูปภายในระเบียงคด วัดไชยวัฒนาราม พระนครศรีอยุธยา.....	167

ภาพที่ 225 (ซ้าย) อุโบสถ (เก่า) วัดโบสถ์ดอนพรหม นนทบุรี.....	167
ภาพที่ 226 (ขวา) พระพุทธรูปอันดับ ที่มีชายสังฆาฏิแบบพระพุทธรูปสมัยอยุธยาตอนปลาย ภายใน อุโบสถ วัดท่าบางสีทอง นนทบุรี.....	167
ภาพที่ 227 การกระจายตัวของกลุ่มพระพุทธรูปที่มีการซ่อมแปลง และพระพุทธรูปทรงเครื่องอย่าง ใหญ่ สมัยอยุธยาตอนปลาย	168
ภาพที่ 228 การกระจายตัวของกลุ่มใบเสมา สมัยอยุธยาตอนปลาย	169
ภาพที่ 229 การกระจายตัวของกลุ่มอาคารอุโบสถและวิหาร สมัยอยุธยาตอนปลาย	171
ภาพที่ 230 ใบเสมาหินทรายสีแดงที่สลักลวดลายไม่สมบูรณ์ วัดค้างคาว นนทบุรี	172
ภาพที่ 231 การตั้งถิ่นฐาน และศูนย์กลางหรือพื้นที่สำคัญ 2 บริเวณของเมืองนนทบุรี ในสมัยอยุธยา ตอนปลาย	174
ภาพที่ 232 (ซ้าย) หลวงพ่อทองคำ อุโบสถ (เก่า) วัดบางไผ่ นนทบุรี.....	177
ภาพที่ 233 (ขวา) หลวงพ่อสุโขทัย วัดสักใหญ่ นนทบุรี	177
ภาพที่ 234 (ซ้าย) พระพุทธรูป ศิลปะสุโขทัย ภายในระเบียงคดอุโบสถ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม กรุงเทพฯ.....	177
ภาพที่ 235 (ขวา) จารึกฐานพระพุทธรูป คำว่า “พระเจ้าตนนี้โสภโฆไท ๒๐๗”	177
ภาพที่ 236 (ซ้าย) จารึกฐานพระพุทธรูป หลวงพ่อสุโขทัย วัดสักใหญ่ นนทบุรี.....	178
ภาพที่ 237 (ขวา) ลายเส้นจารึกฐานพระพุทธรูป หลวงพ่อสุโขทัย วัดสักใหญ่ นนทบุรี.....	178
ภาพที่ 238 (ซ้าย) หลวงพ่อพระร่วงทองคำ วิหาร วัดมหรณพาราม กรุงเทพฯ	178
ภาพที่ 239 (ขวา) หลวงพ่อทองคำ อุโบสถ วัดคณิกาผล กรุงเทพฯ	178
ภาพที่ 240 การกระจายตัวของกลุ่มพระพุทธรูป สมัยรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 1-3).....	180
ภาพที่ 241 การกระจายตัวของกลุ่มอาคารอุโบสถและวิหาร สมัยรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 1-3)	181
ภาพที่ 242 การกระจายตัวของกลุ่มจิตรกรรม สมัยรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 1-3).....	182
ภาพที่ 243 (ซ้าย) พระพุทธรูปประธาน วิหาร วัดสิงห์ นนทบุรี.....	183
ภาพที่ 244 (กลาง) พระพุทธรูปประธาน อุโบสถ (เก่า) วัดบางไกรใน นนทบุรี	183
ภาพที่ 245 (ขวา) พระพุทธรูปอันดับ อุโบสถ วัดโชติการาม นนทบุรี	183

ภาพที่ 246 ศาลาราย วัดโตนด (บางกรวย) นนทบุรี	185
ภาพที่ 247 (ซ้าย) ชุ่มหน้าต่าง วิหาร วัดสิงห์ นนทบุรี.....	185
ภาพที่ 248 (ขวา) หน้าบัน วิหาร วัดสิงห์ นนทบุรี.....	185
ภาพที่ 249 (ซ้าย) หอไตร วัดสิงห์ นนทบุรี.....	185
ภาพที่ 250 (ขวา) หอไตร วัดละมุดใน นนทบุรี	185
ภาพที่ 251 การตั้งถิ่นฐาน และศูนย์กลางหรือพื้นที่สำคัญ 2 บริเวณของเมืองนนทบุรี ในสมัยธนบุรี-รัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 1-3).....	187
ภาพที่ 252 จารึกทำเนียบหัวเมืองและผู้ครองเมือง เมืองนนทบุรี ที่ระเปียงคดทิศตะวันตก วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม กรุงเทพฯ.....	196
ภาพที่ 253 แผนที่กรุงธนบุรีโดยชาวพม่า พื้นที่บริเวณวัดเฉลิมพระเกียรติ (ป้อมค่ายทหาร).....	197
ภาพที่ 254 พัฒนาการของเมืองนนทบุรีในสมัยอยุธยาตอนต้น (บน) ถึงอยุธยาตอนกลาง (ล่าง) ...	204
ภาพที่ 255 พัฒนาการของเมืองนนทบุรีในสมัยอยุธยาปลาย (บน) ถึงธนบุรี-รัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 3) (ล่าง).....	205

บทที่ 1

บทนำ

1. ที่มาและความสำคัญ

พื้นที่ราบลุ่มภาคกลางตอนล่างเป็นภูมิภาคที่มีการเคลื่อนไหวและการติดต่อเชื่อมโยงของผู้คนจากทั้งภายในและภายนอกมาตั้งถิ่นฐาน ก่อเกิดเป็นชุมชนเกษตรกรรมและชุมชนการค้า นับตั้งแต่กรุงศรีอยุธยาได้รับการสถาปนาเป็นราชธานี โดยมีเส้นทางสัญจรสำคัญคือแม่น้ำเจ้าพระยา และคลองสาขา ซึ่งทำหน้าที่เชื่อมโยงผู้คนและชุมชนเข้าด้วยกัน ด้วยเหตุนี้ ชุมชนต่าง ๆ จึงมีพัฒนาการอย่างต่อเนื่องจนกลายเป็นเมืองที่มีบทบาทสำคัญต่อกรุงศรีอยุธยา โดยเฉพาะกลุ่มเมืองที่ตั้งอยู่ทางตอนใต้ หนึ่งในนั้นคือ “เมืองนนทบุรี”

เมืองนนทบุรี เป็นหนึ่งในเมืองเก่าแก่มากมาตั้งแต่สมัยอยุธยา มีบทบาทสำคัญในการเป็นหัวเมืองหน้าด่านทางตอนใต้ของกรุงศรีอยุธยา ปรากฏในหน้าประวัติศาสตร์มาตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 20 จากการกล่าวถึงชื่อบ้านนามเมืองในวรรณคดีเรื่อง “โคลงกำสรวลสมุทร” ซึ่งสันนิษฐานว่าแต่งขึ้นในสมัยอยุธยาตอนต้น เนื้อหาได้กล่าวถึงชื่อสถานที่บริเวณพื้นที่ทางตอนล่างของกรุงศรีอยุธยา ตามระยะทางที่ล่องเรือมา ถึงแม้จะไม่ได้มีการพรรณนาถึงสภาพพื้นที่ไว้อย่างชัดเจน แต่การกล่าวถึงชื่อบ้านนามเมืองย่อมแสดงให้เห็นว่ามีผู้คนเข้ามาตั้งบ้านเรือนเป็นชุมชนแล้ว โดยในเขตเมืองนนทบุรี ปรากฏอยู่ 3 แห่ง คือ บางพูด รัตนภูมิ (บางภูมิ) และบางเขน¹ สันนิษฐานว่าเป็นชุมชนเกษตรกรรมขนาดเล็ก ตั้งบ้านเรือนอยู่ริมคลองอ้อมนนท์ ซึ่งเป็นแม่น้ำเจ้าพระยาสายเก่า ต่อมาชุมชนเหล่านี้คงมีการรวมตัวกันหรือรับรู้จากกรุงศรีอยุธยาในชื่อ “บ้านตลาดขวัญ” และมีการยกฐานะขึ้นเป็น “เมืองนนทบุรี” ในสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ราวปี พ.ศ. 2092 เพื่อเป็นเมืองหน้าด่านและแหล่งเสบียงอาหารที่สำคัญ² ในช่วงเวลานี้หรือก่อนหน้าเล็กน้อย คงมีการสร้างวัดปรากฏหลงขึ้นเป็นวัดสำคัญประจำเมือง เนื่องจากปรากฏประธานของวัดมีขนาดใหญ่ และกำหนดอายุได้ในเวลาไล่เลี่ยกัน³

¹ มานิต วัลลิโกดม, "ตามเรือใบขึงทอง," ใน *กำสรวลศรีปราชญ์-นิราศนรินทร์* (พระนคร: แพร่วิทยา, 2515), 63-71.

² ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 64 พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), (พระนคร: กรมศิลปากร, 2479). พิมพ์ในงานปลงศพคุณหญิงปฎิภาณพิเศษ (ลุ่มน อมาตยกุล) ณ วัดประยุรวงศาวาส วันที่ 9 มีนาคม พ.ศ. 2479), 55.

³ ประภัสสร ชูวิเชียร, *อยุธยาในย่านกรุงเทพฯ ศิลปกรรมที่สัมพันธ์กับแม่น้ำลำคลอง* (กรุงเทพฯ: มติชน, 2561), 34.

อย่างไรก็ตาม แม่น้ำเจ้าพระยาสายเก่าในเขตเมืองนนทบุรีหรือคลองอ้อมนนท์มีเส้นทางที่คดเคี้ยว ซึ่งไม่สะดวกต่อการเดินทางขนส่ง จึงมีการขุดคลองลัดขึ้นในสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ราวปี พ.ศ. 2179 เพื่อเพิ่มประสิทธิภาพการเดินทางให้มากยิ่งขึ้น ซึ่งต่อมาได้กลายเป็นแม่น้ำเจ้าพระยาสายใหม่ รวมถึงมีการขยายตัวของชุมชนแห่งใหม่มาตามริมฝั่งแม่น้ำ ต่อมาในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ราวปี พ.ศ. 2208 มีการย้ายเมืองนนทบุรีมาตั้งอยู่บริเวณริมฝั่งตะวันตกของแม่น้ำสายใหม่ บริเวณเหนือวัดเฉลิมพระเกียรติในปัจจุบัน พร้อมกับการสร้างป้อมปราการ เพื่อป้องกันข้าศึกยกทัพเข้ามาประชิดกรุงศรีอยุธยา⁴ ในช่วงปลายรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ ลาลูแบร์ ราชทูตฝรั่งเศสที่เข้ามาเจริญสัมพันธไมตรีก็ได้มีการบันทึกถึงความอุดมสมบูรณ์และสวนผลไม้ของเมืองนนทบุรีเอาไว้ด้วย⁵ นอกจากนี้ ในจดหมายเหตุยังกล่าวถึง “เมืองตลาดแก้ว” เมืองคู่ของเมืองตลาดขวัญ สันนิษฐานว่าตั้งอยู่บริเวณริมคลองบางกรวย จนกระทั่งก่อนการเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 เมืองนนทบุรีได้รับการป้องกันรักษาไว้ไม่ให้พม่ายกทัพเข้ามาตี ถึงแม้จะป้องกันไม่สำเร็จ แต่สะท้อนให้เห็นถึงความสำคัญของเมืองนนทบุรีที่มีต่อกรุงศรีอยุธยาได้เช่นเดียวกัน

ภายหลังจากการกอบกู้เอกราชของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช เมืองนนทบุรีได้กลับเข้าสู่ภาวะปกติ ผู้คนกลับมาตั้งบ้านเรือนยังเมืองที่ถูกทิ้งร้าง ประกอบอาชีพทำสวนและค้าขายตามเดิม แต่ได้เปลี่ยนสถานะจากเมืองท่าหน้าด่านในสมัยอยุธยาสู่การเป็นหัวเมืองขนพระนครในสมัยธนบุรี พร้อมกับการเป็นที่ตั้งของชุมชนชาวมอญที่เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร ซึ่งหนีภัยสงครามจากกองทัพพม่า ที่บริเวณอำเภอปากเกร็ด จังหวัดนนทบุรี⁶ และกลายเป็นกำลังพลสำคัญในการทำสงครามและการฟื้นฟูบ้านเมืองในช่วงเวลาดังกล่าว และต่อเนื่องมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์

เมื่อสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ขึ้นในปี พ.ศ. 2325 เมืองนนทบุรีก็ยังคงมีบทบาทของแหล่งเรือสวนผลไม้และตลาดการค้าเช่นเดิมมาตั้งแต่สมัยอยุธยาและธนบุรี สังกัดขึ้นตรงกับกรมท่า มีด่านขนอนบ้านปากเกร็ด คอยควบคุมเรื่องการติดต่อค้าขายและจัดเก็บภาษี ภายใต้การดูแลของชุมชนชาวมอญ และคงมีความสำคัญขึ้นมาเป็นอย่างมากในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 3) เนื่องจากตระกูลของเจ้าเมืองนนทบุรีในขณะนั้นได้มีความสัมพันธ์ทางเครือญาติกับกษัตริย์ มีการสร้างวัดเพื่อเฉลิมพระเกียรติพระอัยกาและพระอัยกีในพระองค์ จึงเป็นที่มาของนาม

⁴ หวน พันธุ์พันธ์, ประวัติศาสตร์เมืองนนทบุรี (กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์, 2547), 4.

⁵ ชิมอน เดอ ลาลูแบร์, จดหมายเหตุ ลา ลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม, พิมพ์ครั้งที่ 5, แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร, (นนทบุรี: ศรีปัญญา, 2565), 28.

⁶ พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, พิมพ์ครั้งที่ 7, (พระนคร: กรมศิลปากร, 2516), 377.

วัดเฉลิมพระเกียรติ ตลอดจนการบูรณปฏิสังขรณ์วัดหลายแห่ง⁷ ต่อมาเมืองนนทบุรีก็ได้มีส่วนสำคัญในการเป็นเส้นทางที่เชื่อมโยงระหว่างพระนครและหัวเมืองตะวันตก จากการขุดคลองมหาสวัสดิ์ที่ท้ายที่สุด การปฏิรูปการบริหารราชการส่งผลให้เมืองนนทบุรีได้มาสังกัดมณฑลกรุงเทพฯ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) และเปลี่ยนมาเป็นจังหวัดนนทบุรีอย่างปัจจุบันในรัชกาลต่อมา⁸

ด้วยประวัติศาสตร์เมืองนนทบุรีที่มีมาอย่างยาวนาน และมีความสัมพันธ์กับราชธานีในแต่ละช่วงเวลามาโดยตลอด จึงมีนักวิชาการให้ความสนใจและนำมาศึกษาในเชิงประวัติศาสตร์โบราณคดีอยู่จำนวนหนึ่ง อย่างไรก็ตาม การศึกษาที่ผ่านมาส่วนใหญ่เป็นการประมวลองค์ความรู้จากเอกสารทางประวัติศาสตร์เป็นหลัก นำมาพรรณนาและอธิบายภาพรวมของพัฒนาการและเหตุการณ์สำคัญในแต่ละช่วงเวลา ส่วนการศึกษาพัฒนาการทางกายภาพ โดยใช้ข้อมูลจากการสำรวจและการจำลองแผนผังการกระจายตัวของร่องรอยหลักฐานงานศิลปสถาปัตยกรรมตามวัดวาอารามกลับให้ความสำคัญกับหลักฐานที่พบในพื้นที่บริเวณคลองอ้อมนนท์เป็นหลัก โดยเฉพาะอย่างยิ่งหลักฐานที่มีอายุอยู่ในช่วงอยุธยาตอนปลาย แม้ว่ามีส่วนที่กล่าวถึงสมัยอยุธยาตอนต้นและตอนกลาง รวมถึงมีขอบเขตในการศึกษาเพียงแค่ว่าพื้นที่ริมคลองอ้อมนนท์ ประกอบกับการให้ความสำคัญกับการศึกษาเฉพาะวัดเพียงบางแห่งที่มีคุณลักษณะโดดเด่นมาเป็นกรณีศึกษา⁹ ซึ่งถือ

⁷ ตำนานวัดอุสสถานต่าง ๆ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสถาปนา, (พระนคร: กรมศิลปากร, 2511. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฉาบงานศพ นางสาวภา วังสไพจิตร ณ เมรุวัดแก้วแจ่มฟ้า พระนคร วันที่ 23 ธันวาคม พ.ศ. 2511), 11.

⁸ พิศาล บุญผูก, **นนทบุรีศรีมหาสมุทร**, พิมพ์ครั้งที่ 2, (นนทบุรี: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, 2561), 45-50.

⁹ จุมพล เพิ่มแสงสุวรรณ, "พระอุโบสถและพระวิหารที่ได้รับอิทธิพลตะวันตกสมัยอยุธยาตอนปลาย" (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2545); จุฬาทิพย์ อินทราไชย, "สถาปัตยกรรมภายในพระอุโบสถและพระวิหารสมัยอยุธยาตอนปลาย" (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2545); ประยูร อุสุภาว, [น. ณ ปากน้ำ], **จิตรกรรมสมัยอยุธยาตอนกลางและตอนปลายระยะแรก สกุลช่างนนทบุรี** (กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2530); ประภัสสร ชูวิเชียร, **อยุธยาในย่านกรุงเทพฯ ศิลปกรรมที่สัมพันธ์กับแม่น้ำลำคลอง**; ประภัสสร ชูวิเชียร, "โบราณสถานวัดเพลง (ร้าง) อำเภอบางกรวย จังหวัดนนทบุรี," **ศิลปากร** 50, 4 (กรกฎาคม – สิงหาคม 2550); ประภัสสร ชูวิเชียร, "ลวดลายบางแบบบนใบเสมาที่วัดค้างคาว จังหวัดนนทบุรี," **เมืองโบราณ** 29, 1 (มกราคม – มีนาคม 2546); ปัทมา เจริญกรกิจ, "พระอุโบสถและพระวิหารสมัยอยุธยาตอนปลาย – รัตนโกสินทร์ตอนต้น ในพื้นที่คลองอ้อมนนท์ จังหวัดนนทบุรี" (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2558); พิศาล บุญผูก, **นนทบุรีศรีมหาสมุทร**; ศรีณย์ ทองปาน, "การสำรวจวัดในเขตแม่น้ำอ้อมนนทบุรี," **เมืองโบราณ** 23, 3 (กรกฎาคม – กันยายน

เป็นข้อมูลพื้นฐานสำคัญที่สามารถนำมาช่วยในการกำหนดอายุสมัยของหลักฐานทางโบราณคดี แต่ไม่อาจอธิบายประวัติศาสตร์โบราณคดีของเมืองนนทบุรีได้อย่างครอบคลุมทั้งหมด ซึ่งเป็นหัวเมืองทางตอนใต้ของกรุงศรีอยุธยาที่มีความสำคัญควบคู่กับเมืองธนบุรี หากแต่ไม่ได้รับการกล่าวถึงมากนัก

นอกจากนี้ ประเด็นปัญหาสำคัญของการศึกษาพัฒนาการของเมืองนนทบุรีประการหนึ่งคือ **ศูนย์กลางและพัฒนาการการก่อร่างสร้างเมืองนนทบุรี โดยเฉพาะระยะแรกเริ่มในสมัยอยุธยา** กล่าวคือ นักวิชาการหลายท่านเชื่อว่าเมืองนนทบุรีแห่งแรกก่อตั้งขึ้นในสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ เมื่อปี พ.ศ. 2092 ตั้งอยู่ริมฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา บริเวณปากคลองบางซื่อ ตำบลบางกระสอ อำเภอเมืองนนทบุรี¹⁰ ในขณะเดียวกันมีการยึดโยงตำนานพระเจ้าอู่ทองเข้ากับสถานที่บางแห่งเพื่อสร้างเรื่องราวให้เมืองนนทบุรีมีความเก่าแก่ไปถึงก่อนการสถาปนากรุงศรีอยุธยาหรือสมัยอยุธยาตอนต้น

อย่างไรก็ตาม เป็นที่น่าสังเกตว่าหลักฐานทางโบราณคดีที่เกี่ยวข้องกับเมืองนนทบุรีทั้งหลักฐานทางเอกสาร และงานศิลปกรรมต่างบ่งชี้ให้เห็นว่าเมืองนนทบุรีในระยะแรกหรือชุมชนดั้งเดิมควรมีตำแหน่งศูนย์กลางและความสำคัญอยู่ที่ริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาสายเก่าและคูคลองสาขามาก่อน โดยเฉพาะอย่างยิ่งบริเวณบางใหญ่และบางกรวย¹¹ จึงเป็นที่น่าสนใจว่าเมืองนนทบุรีมีพัฒนาการการก่อร่างสร้างเมืองอย่างไรและมีตำแหน่งที่ตั้งของศูนย์กลางอยู่แห่งใดในแต่ละช่วงเวลาตั้งแต่สมัยอยุธยาถึงรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 1-3)

การศึกษาในครั้งนี้จึงเป็นการศึกษาพัฒนาการทางกายภาพของเมืองนนทบุรี ตั้งแต่สมัยอยุธยาถึงรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 3) บริเวณพื้นที่คลองอ้อมนนท์และแม่น้ำเจ้าพระยา โดยนำชุดข้อมูลจากเอกสารทางประวัติศาสตร์ ทั้งไทยและต่างประเทศ มาวิเคราะห์เชื่อมโยงกับข้อมูล

2540); ศรีศักร วัลลิโภดม, "บางใหญ่ : ชุมชนชาวสวนในเขตนนทบุรี," *เมืองโบราณ* 23, 3 (กรกฎาคม – กันยายน 2540); สันติ เล็กสุขุม, "ปรางค์ของวัดปรางค์หลวง จังหวัดนนทบุรี กับการกำหนดอายุ," *เมืองโบราณ* 23, 3 (กรกฎาคม – กันยายน 2540); หวน พินธุพันธ์, *ประวัติศาสตร์เมืองนนทบุรี*.

¹⁰ *จังหวัดต่าง ๆ ในประเทศไทย เรียงตามลำดับอักษร*, (พระนคร: กรมศิลปากร, 2491. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระโสภณอักษรกิจ (เล็ก สมิตะสิริ) ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ 12 มิถุนายน พ.ศ. 2491), 81-82; คณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว, *วัฒนธรรมพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์ และภูมิปัญญาจังหวัดนนทบุรี* (กรุงเทพฯ: คณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว, 2542), 52-53; จำนง หนูนิ่ม, *ประวัติเมืองนนทบุรี*, พิมพ์ครั้งที่ 3, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ชุมนุมสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทย, 2519. พิมพ์ในงานฉาปนกิจศพ คุณแม่ไพล่ หนูนิ่ม ณ เมรุวัดราชบุรณรประครองธรรม วันที่ 27 มีนาคม พ.ศ. 2519); หวน พินธุพันธ์, *ประวัติศาสตร์เมืองนนทบุรี*, 4.

¹¹ ศรีณีย์ ทองปาน, "การสำรวจวัดในเขตแม่น้ำอ้อมนนทบุรี," 47.

จากการสำรวจทางโบราณคดี ผ่านบริบทการกระจายตัวและตำแหน่งที่ตั้งของหลักฐาน ตลอดจนหลักฐานประเภทอื่น ๆ เท่าที่เป็นไปได้เข้าด้วยกัน ทั้งพื้นที่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาและคลองอ้อมนนท์ เพื่อนำมาสร้างภาพจำลองพัฒนาการทางกายภาพของเมืองในแต่ละช่วงเวลา อันแสดงให้เห็นถึงความเก่าแก่ของบ้านเมืองที่มีความสำคัญและความเกี่ยวเนื่องกันระหว่างเมืองนนทบุรีกับราชธานี ในแต่ละยุคสมัยที่มีการเคลื่อนไหวและเปลี่ยนผ่านของผู้คนในแต่ละช่วงเวลา

2. วัตถุประสงค์ในการศึกษา

เพื่อศึกษาร่องรอยหลักฐานโบราณคดีประเภทต่าง ๆ ที่มีอายุอยู่ในสมัยอยุธยาถึงรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 3) ในเขตเมืองนนทบุรี อันนำไปสู่การพัฒนาการของเมืองนนทบุรีในช่วงเวลาดังกล่าว จากหลักฐานทางโบราณคดี

3. ขอบเขตการศึกษา

3.1 ขอบเขตด้านพื้นที่ในการศึกษา โดยจะเน้นการศึกษาเฉพาะพื้นที่ของเมืองนนทบุรีที่ติดหรือใกล้กับแม่น้ำเจ้าพระยา คลองอ้อมนนท์ และคูคลองสาขา ประกอบด้วย 4 อำเภอ ได้แก่ อำเภอเมืองนนทบุรี อำเภอบางบัวทอง อำเภอบางใหญ่ และอำเภอบางกรวย จังหวัดนนทบุรี โดยอิงกับข้อมูลทางภูมิศาสตร์เส้นทางของแม่น้ำและคูคลองสาขา (ภาพที่ 1) ดังนี้

3.1.1. แม่น้ำเจ้าพระยา และคูคลองสาขา ได้แก่

3.1.1.1. แม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันตก

3.1.1.2. แม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันออก

3.1.2. คลองอ้อมนนท์ และคูคลองสาขา ได้แก่

3.1.2.1. คลองอ้อมนนท์ตอนบน ตั้งแต่ช่วงปากคลองคลองอ้อมนนท์มาจนถึงคลองบางใหญ่

3.1.2.2. คลองอ้อมนนท์ตอนกลางหรือคลองอ้อมน้อย ตั้งแต่ช่วงปากคลองบางใหญ่มาจนถึงปากคลองบางกอกน้อยหรือคลองลัดบางกรวย

3.1.2.3. คลองอ้อมนนท์ตอนล่างหรือคลองบางกรวย ตั้งแต่ช่วงปากคลองบางกอกน้อยมาจนถึงปากคลองบางกรวย

3.2. ขอบเขตด้านระยะเวลาในการศึกษา โดยจะเน้นการศึกษาในช่วงระยะเวลาดังแต่สมัยอยุธยาถึงรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 3)

4. วิธีดำเนินการศึกษา

4.1. การเก็บรวบรวมแหล่งข้อมูลทางประวัติศาสตร์และทบทวนองค์ความรู้ โดยเฉพาะข้อมูลจากเอกสาร ได้แก่ เอกสารทางประวัติศาสตร์ ทั้งของไทยและต่างประเทศ แผนที่เก่า ภาพถ่ายเก่า รวมถึงการศึกษาที่ผ่านมา และรายงานการขุดค้นทางโบราณคดี โดยการนำแหล่งข้อมูลต่าง ๆ มารวบรวมเป็นข้อมูลพื้นฐานในการศึกษา และเป็นข้อมูลเบื้องต้นก่อนการนำไปสำรวจภาคสนาม

4.2. การสำรวจภาคสนามแหล่งโบราณคดี โดยการสำรวจสภาพแวดล้อมและตำแหน่งที่ตั้งทางภูมิศาสตร์ การกระจายตัวของหลักฐานทางโบราณคดี การตรวจสอบลักษณะทางกายภาพของร่องรอยหลักฐานที่ยังคงพบในพื้นที่ รวมไปถึงการสำรวจโดยเทคโนโลยีสารสนเทศ

4.3. การจัดจำแนกแหล่งข้อมูลและหลักฐานทางโบราณคดี เป็นหมวดหมู่อย่างเป็นระบบเพื่อนำไปสู่การวิเคราะห์ในลำดับต่อไป โดยแบ่งออกเป็น

4.3.1. ภูมิศาสตร์การตั้งถิ่นฐานและเส้นทางของแม่น้ำเจ้าพระยา คลองอ้อมนนท์ และคูคลองสาขา เพื่อนำไปสู่การวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับสภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์

4.3.2. รูปแบบศิลปกรรม ทั้งศิลปะอยุธยาและศิลปะรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 1-3) เพื่อนำไปสู่การวิเคราะห์เปรียบเทียบรูปแบบและกำหนดอายุสมัยของชุมชนจากรูปแบบศิลปกรรม

4.4. การวิเคราะห์ข้อมูล จากการนำข้อมูลที่ได้จากเอกสารและการสำรวจภาคสนามมาวิเคราะห์และสังเคราะห์ข้อมูลร่วมกัน

4.5. การสรุปผลการศึกษา จากการนำผลการศึกษาที่ได้ทั้งหมดมาสรุปผลการศึกษา

5. ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

5.1. ทำให้ทราบและเข้าใจถึงประวัติศาสตร์โบราณคดีและพัฒนาการทางกายภาพของเมืองนนทบุรีในแต่ละช่วงเวลา จากข้อมูลหลักฐานประเภทต่าง ๆ ที่ได้จากการศึกษาและสำรวจภาคสนาม

5.2. เป็นฐานข้อมูลและองค์ความรู้เพิ่มเติมในการศึกษาประวัติศาสตร์โบราณคดีของเมืองนนทบุรี รวมไปถึงกลุ่มบ้านเมืองที่อยู่บริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง อันจะนำไปสู่ความเข้าใจถึงความเกี่ยวเนื่องกันของการก่อร่างสร้างเมืองและสกุลช่างทางศิลปกรรม

6. แหล่งข้อมูลและหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง

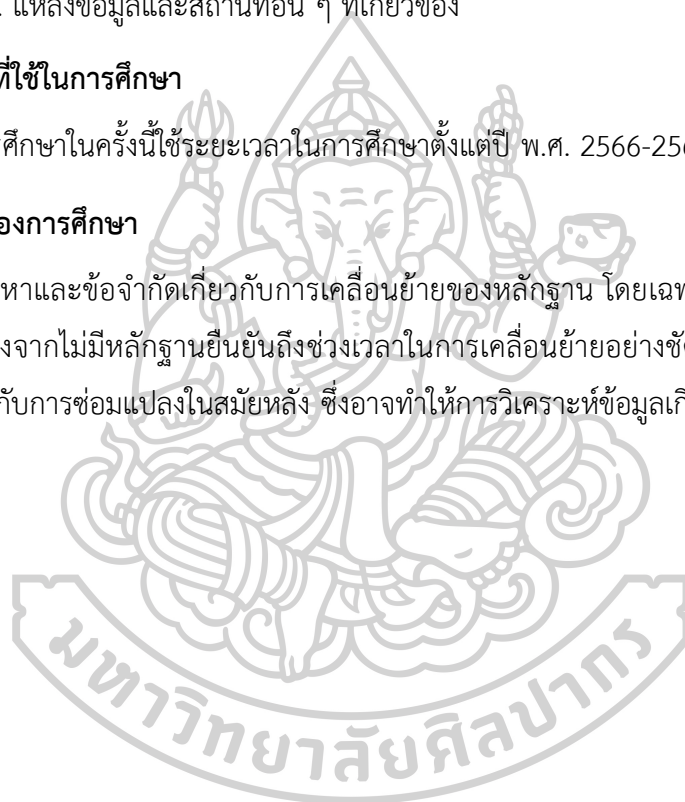
- 6.1. หอสมุดวังท่าพระ มหาวิทยาลัยศิลปากร
- 6.2. หอสมุดพระราชวังสนามจันทร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร
- 6.3. หอสมุดปรีดี พนมยงค์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ท่าพระจันทร์
- 6.4. หอสมุดแห่งชาติ
- 6.5. การสำรวจภาคสนามแหล่งโบราณคดีบริเวณพื้นที่ของเมืองนนทบุรีที่ติดหรือใกล้กับแม่น้ำเจ้าพระยา คลองอ้อมนนท์ และคูคลองสาขา
- 6.6. แหล่งข้อมูลและสถานที่อื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง

7. ระยะเวลาที่ใช้ในการศึกษา

การศึกษาในครั้งนี้ใช้ระยะเวลาในการศึกษาดังแต่ปี พ.ศ. 2566-2568 (3 ปี)

8. ข้อจำกัดของการศึกษา

ปัญหาและข้อจำกัดเกี่ยวกับการเคลื่อนย้ายของหลักฐาน โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระพุทธรูป หินทราย เนื่องจากไม่มีหลักฐานยืนยันถึงช่วงเวลาในการเคลื่อนย้ายอย่างชัดเจน รวมถึงปัญหาและข้อจำกัดเกี่ยวกับการซ่อมแปลงในสมัยหลัง ซึ่งอาจทำให้การวิเคราะห์ข้อมูลเกิดการคลาดเคลื่อนได้

บทที่ 2

แนวคิดที่เกี่ยวข้องและการศึกษาประวัติศาสตร์โบราณคดีที่ผ่านมาของเมืองนนทบุรี

ด้วยประวัติศาสตร์ของเมืองนนทบุรีที่เก่าแก่มาดั้งแต่สมัยอยุธยา จากทั้งที่ปรากฏในเอกสาร ประวัติศาสตร์และงานศิลปกรรม รวมถึงหลักฐานทางโบราณคดีประเภทอื่น ๆ สิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ ทำให้นักวิชาการจำนวนหนึ่งให้ความสนใจและนำมาประเด็นในการศึกษาประวัติศาสตร์ และโบราณคดีของเมืองนนทบุรี โดยสามารถสรุปแนวคิดที่เกี่ยวข้อง และลักษณะการศึกษาที่ผ่านมา เกี่ยวกับประวัติศาสตร์โบราณคดีของเมืองนนทบุรี ได้ดังนี้

1. แนวคิดเกี่ยวกับการตั้งถิ่นฐานและการตั้งถิ่นฐานของบ้านเมืองในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ตอนล่าง

การตั้งถิ่นฐานเป็นรูปแบบหนึ่งของกิจกรรมขั้นพื้นฐานที่สำคัญของมนุษย์ อันแสดงให้เห็นถึงการมีปฏิสัมพันธ์ซึ่งกันและกันของผู้คน จากการรวมตัวกันเพื่อสร้างแหล่งที่อยู่อาศัยและติดต่อระหว่างกัน ในขณะเดียวกันยังแสดงให้เห็นถึงปฏิสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์และสิ่งแวดล้อมด้วยเช่นกัน จากการเลือกพื้นที่และปรับเปลี่ยนสภาพแวดล้อมเพื่อความเหมาะสมต่อการตั้งถิ่นฐาน การตั้งถิ่นฐาน จึงเป็นประเด็นที่มีความหลากหลายและเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ

1.1. แนวคิดเกี่ยวกับการตั้งถิ่นฐาน

การตั้งถิ่นฐาน (Settlement) หมายถึง การสร้างที่อยู่อาศัยของมนุษย์ ซึ่งอยู่รวมกันเป็นกลุ่ม เป็นหมู่บ้าน และเป็นเมือง โดยมีองค์ประกอบสำคัญคือ “คน” “พื้นที่” และ “การติดต่อระหว่างกัน” นอกจากนี้ ยังรวมถึงการเคลื่อนย้ายของผู้คนเข้าไปตั้งถิ่นที่อยู่อาศัยในพื้นที่แห่งใหม่ด้วย เหตุผลต่าง ๆ เช่น การเมือง เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม ซึ่งมีทั้งการตั้งถิ่นฐานแบบชั่วคราว และแบบถาวร¹²

¹² นภาพวัลย์ กิจรัชกุล, ภูมิศาสตร์การตั้งถิ่นฐาน (กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์, 2528), 1.

ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อม ทั้งทางธรรมชาติและวัฒนธรรม ส่งผลให้เกิดการตั้งถิ่นฐาน อันสะท้อนให้เห็นการปรับตัวของผู้คนให้เข้ากับพื้นที่ โดยมีเหตุปัจจัยหรืออิทธิพลต่าง ๆ ที่ส่งผลต่อการตัดสินใจในการตั้งถิ่นฐาน โดยสามารถแบ่งอิทธิพลที่มีผลต่อการตั้งถิ่นฐานได้อย่างกว้าง ๆ ดังนี้¹³

อิทธิพลด้านสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ เป็นอิทธิพลสำคัญที่ส่งผลต่อการตัดสินใจเลือกพื้นที่บริเวณใดบริเวณหนึ่งในการตั้งถิ่นฐาน โดยเฉพาะอย่างยิ่งแหล่งน้ำและดินที่มีความอุดมสมบูรณ์ อันเป็นพื้นฐานสำคัญต่อการตั้งถิ่นฐานมาตั้งแต่อดีต ที่ราบลุ่มแม่น้ำจึงเป็นบริเวณที่มีการตั้งถิ่นฐานหนาแน่นกว่าบริเวณอื่น ๆ นอกจากนี้ สภาพอากาศและแหล่งทรัพยากรทางธรรมชาติอื่น ๆ ก็มีส่วนต่อการเลือกพื้นที่เช่นเดียวกัน

อิทธิพลด้านกิจกรรมทางเศรษฐกิจ สามารถนำมาวิเคราะห์เกี่ยวกับรูปแบบการกระจายตัว และบทบาทหน้าที่ ตัวอย่างเช่น กิจกรรมทางการเกษตรที่ลักษณะการตั้งถิ่นฐานจะแตกต่างกันขึ้นอยู่กับประเภทของการเกษตรและขนาดของพื้นที่ หรือกิจกรรมทางการค้าซึ่งมีความสัมพันธ์โดยตรงกับความหนาแน่นของประชากร หากพื้นที่ใดเป็นศูนย์กลางทางการค้าจะเป็นปัจจัยส่งเสริมให้มีการตั้งถิ่นฐานมากขึ้น ตลอดจนการคมนาคมขนส่งที่สะดวกสบายก็เป็นปัจจัยที่ส่งผลต่อการตั้งถิ่นฐานด้วยเช่นกัน

อิทธิพลด้านสังคมและวัฒนธรรม ที่สำคัญคือ เหตุการณ์ทางการเมืองและประวัติศาสตร์ ที่มีผลต่อการตั้งถิ่นฐานถาวร รวมไปถึงการเคลื่อนย้ายเข้ามาของผู้คน เกิดเป็นการรวมกลุ่มขนาดใหญ่และหล่อหลอมสังคมวัฒนธรรมของชุมชน

ด้วยอิทธิพลต่าง ๆ ที่กล่าวมาข้างต้น ทั้งปัจจัยทางด้านธรรมชาติ เศรษฐกิจ และสังคมวัฒนธรรม ส่งผลให้เกิดรูปแบบการตั้งถิ่นฐานที่แตกต่างกันไป โดยอาจแบ่งรูปแบบการตั้งถิ่นฐานได้ 3 รูปแบบ ดังนี้¹⁴

รูปแบบการตั้งถิ่นฐานแบบรวมกลุ่มหรือกระจุกตัว เป็นการตั้งถิ่นฐานที่อิงกับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติเป็นหลัก เช่น แหล่งน้ำ แหล่งแร่ และพื้นที่อุดมสมบูรณ์ หรือตามเส้นทางคมนาคม บ้านเรือนแต่ละหลังจะมีการสร้างกระจุกตัวอยู่บริเวณใกล้กับศูนย์กลางของชุมชน ส่วนพื้นที่บริเวณรอบ ๆ จะเป็นพื้นที่เกษตรกรรม การตั้งถิ่นฐานลักษณะนี้ไม่มีขอบเขตที่แน่นอน แต่มักมีการใช้

¹³ เรื่องเดียวกัน, 13-22.

¹⁴ เรื่องเดียวกัน, 76-80; ฉัตรชัย พงศ์ประยูร, การตั้งถิ่นฐานมนุษย์ ทฤษฎีและแนวปฏิบัติ (กรุงเทพฯ: ภาควิชาภูมิศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2536), 171-72.

สภาพแวดล้อมทางธรรมชาติเป็นแนวกำหนดขอบเขตอย่างหยาบ ๆ และใช้สภาพแวดล้อมดังกล่าว นามาดั้งชื่อชุมชน เพื่อสร้างความเข้าใจให้แต่ละชุมชนได้ถูกต้องตรงกัน

รูปแบบการตั้งถิ่นฐานแบบกระจายตัว เป็นการตั้งถิ่นฐานที่แต่ละครัวเรือน ตั้งถิ่นฐานอยู่ห่างกันโดด ๆ การตั้งถิ่นฐานรูปแบบนี้เกิดขึ้นจากลักษณะสังคมที่มีการสร้างบ้านเรือน อย่างโดดเดี่ยวหรืออิสระต่อกัน หรือในบางกรณีอาจเกิดขึ้นจากสภาพแวดล้อมที่อุดมสมบูรณ์ เพื่อให้ สะดวกต่อการทำเกษตรกรรม จึงมีการสร้างบ้านเรือนภายในพื้นที่เพาะปลูกของตนเอง ระยะความห่าง ขึ้นอยู่กับขนาดที่ดินของแต่ละครัวเรือน โดยมีการศูนย์กลางของชุมชนร่วมกัน เช่น ที่ทำการปกครอง วัด โรงเรียน โรงพยาบาล และตลาด

รูปแบบการตั้งถิ่นฐานตามเส้นทางคมนาคมหรือเส้นตรง เป็นการตั้งถิ่นฐาน ที่บ้านเรือนตั้งเรียงรายไปตามความยาวของเส้นทางคมนาคมที่สะดวก โดยอาจจะตั้งอยู่เป็นกลุ่ม ติดต่อกันในเขตพื้นที่ชุมทางการค้าหรือทางแยกของเส้นทางคมนาคม ส่วนบริเวณที่ไกลออกไปอาจจะ มีการตั้งบ้านเรือนที่ห่างกัน

ดังนั้น จึงอาจกล่าวได้ว่าการตั้งถิ่นฐานเป็นกิจกรรมพื้นฐานที่สำคัญของมนุษย์ ซึ่งมีรูปแบบและขนาดของการตั้งถิ่นฐานแตกต่างกันไป ตั้งแต่การอาศัยอยู่อย่างโดดเดี่ยวไปจนถึง การรวมกลุ่มกันเป็นชุมชนหมู่บ้านขนาดเล็กหรือขยายใหญ่โตเป็นเมือง โดยมีปัจจัยหรืออิทธิพล ต่าง ๆ ที่มีผลต่อการตัดสินใจเลือกพื้นที่ ในขณะที่เดียวกันการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ก็มีความซับซ้อน และมีพลวัตที่เกิดการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา

1.2. การตั้งถิ่นฐานของบ้านเมืองในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง

สภาพภูมิประเทศของเขตพื้นที่ราบลุ่มแม่น้ำภาคกลาง เป็นพื้นที่ราบลุ่มที่เกิดจาก การที่แม่น้ำสายต่าง ๆ ที่ไหลลงมาจากภูเขาสูงทางตอนเหนือของพื้นที่ รวมถึงที่สูงทางตะวันตกและ ตะวันออกที่ล้อมที่ราบลุ่มได้พัดพาตะกอนดิน กรวด หทรายลงสู่อ่าวไทย ซึ่งแต่เดิมเคยเป็นพื้นที่ได้ ระดับน้ำทะเลมาก่อน เมื่อเวลาผ่านไปตะกอนเหล่านี้ได้เกิดการทับถมยกตัวสูงขึ้นจากระดับน้ำทะเล แนวชายฝั่งทะเลค่อย ๆ ถอยร่นลงไป จนในท้ายที่สุดได้ก่อตัวขึ้นเป็นเขตพื้นที่ราบต่อเนื่องกว้างใหญ่ อุดมสมบูรณ์ พื้นที่บริเวณนี้จึงมีความเหมาะสมต่อการตั้งถิ่นฐานอย่างมาก สามารถแบ่งพื้นที่ ออกเป็น 2 พื้นที่ใหญ่ ๆ ได้แก่ พื้นที่ราบลุ่มภาคกลางตอนบนและบริเวณขอบที่ราบตอนล่าง และพื้นที่ราบลุ่มภาคกลางตอนล่าง โดยมีพื้นที่ในเขตจังหวัดนครสวรรค์เป็นรอยต่อแบ่งพื้นที่

พื้นที่ราบลุ่มภาคกลางตอนบนและบริเวณขอบที่ราบตอนล่าง คือ บริเวณที่อยู่ จังหวัดนครสวรรค์ขึ้นไปจนถึงจังหวัดอุตรดิตถ์ สภาพพื้นที่โดยทั่วไปเป็นที่ราบลูกฟูก มีบริเวณที่ราบ น้ำท่วมถึงค่อนข้างแคบ มีแม่น้ำสายสำคัญ คือ แม่น้ำปิง วัง ยม และน่าน ซึ่งไหลมาบรรจบกันที่ตำบล

ปากน้ำโพ จังหวัดนครสวรรค์ กลายเป็นแม่น้ำเจ้าพระยา ส่วนพื้นที่ราบลุ่มภาคกลางตอนล่าง คือ บริเวณตั้งแต่จังหวัดนครสวรรค์ลงมาจนถึงอ่าวไทย เป็นที่ราบดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำหลายสาย ที่สำคัญคือ แม่น้ำเจ้าพระยา ท่าจีน แม่กลอง และบางปะกง บริเวณที่ราบริมฝั่งแม่น้ำสายต่าง ๆ มักมี แนวคันดินธรรมชาติ ที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึง และที่ชุ่มปากแม่น้ำปรากฏให้เห็นโดยทั่วไป¹⁵

การศึกษาเกี่ยวกับการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ในเขตพื้นที่ราบลุ่มภาคกลางตอนล่างจาก หลักฐานทางโบราณคดี พบการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์กระจายตัวตามลุ่มแม่น้ำสำคัญสายต่าง ๆ ซึ่งพบ ร่องรอยหลักฐานของการอยู่อาศัยแรกเริ่มจนกระทั่งเติบโตพัฒนาขึ้นมาเป็นบ้านเมืองสำคัญในสมัยหลัง โดยอาจแบ่งออกเป็น 3 พื้นที่ คือ พื้นที่ฝั่งตะวันตก พื้นที่ตอนกลาง และพื้นที่ฝั่งตะวันออก

บริเวณพื้นที่ฝั่งตะวันตกพบหลักฐานของชุมชนยุคก่อนประวัติศาสตร์ อายุราว 6,000-7,000 ปีมาแล้ว ในเขตที่สูงตามลุ่มแม่น้ำแควใหญ่-แควน้อย ส่วนพื้นที่ฝั่งตะวันออกพบร่องรอย การอยู่อาศัยของมนุษย์ตามถ้ำและเพิงผาบางแห่งในเขตลุ่มแม่น้ำบางปะกงและแนวชายฝั่งทะเล จากการพบหลักฐานประเภทเครื่องมือหินกะเทาะและกระดูกสัตว์ ในขณะที่พื้นที่ตอนกลาง ในเขตพื้นที่ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา กลับยังไม่พบแหล่งโบราณคดียุคก่อนประวัติศาสตร์ในช่วงเวลาเดียวกัน กับพื้นที่ฝั่งตะวันตกและตะวันออก ต่อมาราว 3,500-4,000 ปีมาแล้ว พบการตั้งถิ่นฐานสืบเนื่อง ในพื้นที่ฝั่งตะวันตกและตะวันออก โดยมีแหล่งโบราณคดีที่สำคัญ คือ แหล่งโบราณคดีบ้านเก่า จังหวัด กาญจนบุรี และแหล่งโบราณคดีโคกพนมดี จังหวัดชลบุรี ส่วนพื้นที่ตอนกลางเริ่มปรากฏชุมชนแห่งใหม่ มากขึ้นในเขตลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา รวมถึงลุ่มแม่น้ำสำคัญสายอื่น ๆ อย่างแม่น้ำลพบุรี-ป่าสัก และแม่น้ำ ท่าจีน-แม่กลอง ที่แสดงให้เห็นพัฒนาการทางสังคมจากการใช้เครื่องมือหินขัด ก่อนที่จะนิยมใช้โลหะ ในระยะหลัง โดยมีแหล่งแร่สำคัญในเขตจังหวัดลพบุรี จนกระทั่งราว 1,500-2,500 ปีมาแล้ว ชุมชน ยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายได้เริ่มมีบทบาทของการเป็นศูนย์กลางการติดต่อแลกเปลี่ยนการค้า และวัฒนธรรมที่สำคัญของภูมิภาค เชื่อมโยงระหว่างซีกโลกตะวันตกและตะวันออก โดยเฉพาะอินเดีย ซึ่งมีส่วนสำคัญต่อการพัฒนาก่อตัวของชุมชนเหล่านี้ขึ้นมาเป็นบ้านเมืองแรกเริ่มในยุคประวัติศาสตร์¹⁶

ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 9-10 เป็นต้นมา ชุมชนระดับหมู่บ้านที่ตั้งถิ่นฐานอย่างหนาแน่น บริเวณที่ราบลุ่มภาคกลางตอนล่างและรับวัฒนธรรมอินเดียมาปรับใช้ เริ่มพัฒนาขึ้นเป็นสังคมเมือง ขนาดใหญ่ ตัวอย่างเมืองโบราณสำคัญตามลุ่มแม่น้ำสายต่าง ๆ เช่น เมืองนครปฐมโบราณ เมืองคูบัว และเมืองอู่ทองในลุ่มแม่น้ำท่าจีน-แม่กลอง เมืองชัยจำปา เมืองพรหมทิน และเมืองศรีเทพในลุ่มแม่น้ำ

¹⁵ สวาท เสนาณรงค์, ภูมิศาสตร์ประเทศไทย, พิมพ์ครั้งที่ 5, (กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช, 2529), 32-33.

¹⁶ สุรพล นาถะพินธุ, "ภาพรวมโบราณคดีภาคกลาง," ใน โบราณคดีสี่ภาค (กรุงเทพฯ: กองโบราณคดี กรมศิลปากร, 2531), 70-80.

ลพบุรี-ป่าสัก เมืองศรีมโหสถ เมืองพระรถ และเมืองดงละครในกลุ่มแม่น้ำบางปะกง เมืองจันทเสน เมืองดงคอน เมืองอุตะเกา และเมืองทัพชุมพลในกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ทั้งหมดนี้เป็นบ้านเมืองโบราณในวัฒนธรรม ทวารวดีทั้งสิ้น อายุราวพุทธศตวรรษที่ 12-16 บ้านเมืองเหล่านี้ตั้งถิ่นฐานอยู่บนเนินดินที่ระดับความสูง กว่า 4 เมตร ซึ่งเป็นพื้นที่ดินดอนและแนวชายฝั่งทะเลเก่า เพื่อหลีกเลี่ยงปัญหาน้ำท่วมในฤดูน้ำหลาก ในบริเวณที่ราบ อีกทั้ง ยังกระจายตัวอยู่ตามลำน้ำสายรอง โดยมีเส้นทางที่เชื่อมกับแม่น้ำสายหลัก และมีการสร้างคูน้ำคันดินล้อมรอบ¹⁷ จนกระทั่งการเปลี่ยนแปลงของเส้นทางลำน้ำส่งผลให้บ้านเมือง บางแห่งเกิดการทิ้งร้างลงไปหรือโยกย้ายตำแหน่งไปยังศูนย์กลางริมฝั่งแม่น้ำแห่งใหม่ขึ้นแทน

การตั้งถิ่นฐานบริเวณพื้นที่ดินดอนสามเหลี่ยมใหม่ ซึ่งเป็นที่ราบน้ำท่วมถึง ก่อตัวขึ้น อย่างชัดเจนตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 19 เป็นต้นมา นับตั้งแต่การสถาปนากรุงศรีอยุธยาขึ้นเป็นศูนย์กลาง ส่งผลให้เกิดการตั้งบ้านเมืองริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาขึ้น แม่น้ำนี้จึงกลายเป็นชุมทางที่เชื่อมไปยังหัวเมือง ภายใน เช่น เมืองสุพรรณบุรี ริมฝั่งแม่น้ำท่าจีน เมืองราชบุรี ริมฝั่งแม่น้ำแม่กลอง เมืองแพรกศรีราชา ริมฝั่งแม่น้ำน้อย และเมืองเพชรบุรี ริมฝั่งแม่น้ำเพชรบุรี รวมถึงหัวเมืองบริเวณปากแม่น้ำและชายฝั่ง ทะเล เช่น เมืองธนบุรี เมืองนนทบุรี เมืองสาครบุรี และเมืองสมุทรสงคราม อีกทั้ง ยังเป็นเส้นทาง สำคัญที่เชื่อมกรุงศรีอยุธยาในฐานะเมืองท่ากับบ้านเมืองภายนอกทางทะเลอีกด้วย¹⁸

ลักษณะการตั้งถิ่นฐานที่มีการใช้ประโยชน์ของแม่น้ำลำคลองในการตั้งถิ่นฐานและ ดำรงชีวิตดังกล่าว ตั้งแต่ระดับชุมชน เมือง ไปจนถึงนครรัฐ เป็นลักษณะสำคัญของ “สังคมลุ่มแม่น้ำ” หรือ “เมืองคูคลอง” หรือ “ชุมชนขนานน้ำ” กล่าวคือ เป็นลักษณะการตั้งถิ่นฐานเป็นแนวยาวไป ตามริมฝั่งลำน้ำ ประกอบอาชีพเกษตรกรรม การประมง และค้าขาย อาจตั้งชุมชนอยู่เป็นกลุ่ม ติดต่อกันในเขตที่เป็นชุมทางหรือทางแยกของเส้นทางคมนาคม ส่วนชุมชนที่อยู่ห่างไกลออกไปอาจจะ มีการตั้งบ้านเรือนห่างกัน ล้อมรอบด้วยพื้นที่เกษตรกรรม โดยมีศูนย์กลางชุมชนที่สำคัญอย่างศาสนสถาน และย่านตลาดการค้าร่วมกัน และเชื่อมโยงแต่ละครัวเรือนหรือชุมชนด้วยเครือข่ายคูคลองที่ขุดขึ้น ควบคู่กับเส้นทางบนบก ตลอดจนเป็นเส้นทางที่ออกสู่ทะเลได้¹⁹

¹⁷ ตรงใจ หุตางกูร, "การตีความใหม่เรื่องขอบเขตแนวชายฝั่งทะเลโบราณสมัยทวารวดีบนที่ราบภาคกลาง ตอนล่าง," *ดำรงวิชาการ* 13, 1 (มกราคม – มิถุนายน 2557): 28; ผาสุข อินทราวุธ, *ทวารวดี : การศึกษาเชิง วิเคราะห์จากหลักฐานทางโบราณคดี* (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์อักษรสมัย, 2542), 121.

¹⁸ ศรีศักร วัลลิโภดม, "สังคมลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา : พัฒนาการและการเปลี่ยนแปลง," ใน “ลุ่มน้ำ เจ้าพระยา” *รากเหง้าแห่งสยามประเทศ* (กรุงเทพฯ: มูลนิธิเล็ก-ประไพ วิริยะพันธุ์, 2564), 104-05.

¹⁹ ทิวา ศุภจรรยา, ฤกษ์พนธ์ วิชพันธุ์ และเชาวลิต ขาวเขียว, "เมืองคูคลอง (ชุมชนขนานน้ำ) : ภูมิปัญญา การสร้างบ้านแปงเมืองจากอดีตถึงรัตนโกสินทร์," ใน *ภูมิศาสตร์กับวิถีชีวิตไทย* (กรุงเทพฯ: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร,

ในขณะเดียวกัน รูปแบบของการประกอบอาชีพของผู้คนที่ตั้งถิ่นฐานบริเวณที่ราบลุ่มภาคกลางตอนล่าง มีความแตกต่างกันไปตามสภาพแวดล้อมของพื้นที่ด้วยเช่นกัน โดยอาจแบ่งออกเป็นการทำงานบนแนวคันดิน การทำนาในที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึง และการทำประมงตามแนวที่ขุมปากแม่น้ำและชายฝั่งทะเล²⁰

การทำสวนบนแนวคันดินธรรมชาติริมฝั่งแม่น้ำ เป็นพื้นที่ที่เกิดจากตะกอนที่ถูกพัดพามาทับถมตามริมตลิ่ง เป็นที่ดอนสูงกว่าที่ราบโดยรอบ ผู้คนที่อาศัยอยู่พื้นที่บริเวณนี้ส่วนใหญ่มักประกอบอาชีพทำสวนผลไม้เป็นหลัก ชาวสวนจะมีการจัดการพื้นที่และแหล่งน้ำ โดยการยกร่องสวน ขุดคูและก่อกันดิน รวมถึงทำประตูกันน้ำและระหัดวิดน้ำอย่างเป็นระบบ ตลอดจนการคัดสรรพันธุ์พืชที่เหมาะสมกับสภาพดินและน้ำ ซึ่งการจัดการพื้นที่ดังกล่าวแต่ละครัวเรือนจะมีอิสระจากกันในการปรับแต่งพื้นที่ในครอบครอง โดยมีเส้นทางลำน้ำที่ใช้ร่วมกันภายในชุมชนที่เรียกว่า “ลำกระโดง” สำหรับใช้ในการเดินทาง ขนส่งผลผลิต ชักน้ำเข้าและระบายน้ำออกจากสวน รวมถึงเป็นแนวแบ่งเขตการครอบครองที่ดินของแต่ละครัวเรือน **การขุดคูดังกล่าวส่งผลให้สภาพแวดล้อมกลายเป็นเครือข่ายของคูคลองที่ซับซ้อนและไม่เป็นระเบียบ การตั้งถิ่นฐานจะมีลักษณะเป็นแนวยาวที่ดินและเรือสวนจะตั้งเรียงรายไปตามแนวลำน้ำและถูกแบ่งเป็นแปลงย่อย ๆ ด้านกว้างจะติดกับริมน้ำ ส่วนด้านยาวจะวางตัวลึกเข้าไป**

การทำนาในที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึง เป็นพื้นที่ลุ่มต่ำห่างจากริมฝั่งแม่น้ำออกมา มีลักษณะเป็นทุ่งกว้างที่มีน้ำท่วมเอ่อล้นขึ้นมาในช่วงฤดูน้ำหลากสลับกับพื้นที่ป่าทุ่งตามที่ดอนกระจายตัวอยู่ด้วย พื้นที่ลักษณะนี้เหมาะกับการทำนาเป็นอย่างยิ่ง เนื่องจากข้าวสามารถเจริญพันธุ์ได้ดีในบริเวณที่มีน้ำปริมาณมาก ชาวนาจะเพียงแต่หว่านเมล็ดข้าวหรือปักกล้าลงบนดินที่เป็นโคลนตมในช่วงที่น้ำท่วมแปลงนา แล้วจึงรอเก็บเกี่ยวตามฤดูกาล โดยที่ไม่ต้องพึ่งระบบชลประทานแต่อย่างใด เรียกการทำนาลักษณะนี้ว่า “นาโคลนตม” นอกจากนี้ ที่นาบางส่วนที่ติดกับแม่น้ำลำคลองอาจมีการพึ่งพาน้ำจากแหล่งน้ำเหล่านี้ด้วย เรียกว่า “น้ำท่า” นอกเหนือจากน้ำฝน อีกทั้ง **ด้วยขนาดพื้นที่อันกว้างใหญ่จึงมีที่ดินสำหรับทำแปลงนาเหลือเฟือ แต่หากจำนวนประชากรในชุมชนเพิ่มมากขึ้นจนไม่มีพื้นที่ว่างทำนาหรือผลผลิตไม่เพียงพอต่อคนในชุมชน คนในชุมชนบางส่วนจะมีการแยกตัวออกไปตั้งชุมชนแห่งใหม่ เกิดเป็นการตั้งถิ่นฐานแบบกระจายตัว**

2543), 316-18; นาฬวัลย์ กิจรักษ์กุล, ภูมิศาสตร์การตั้งถิ่นฐาน, 54; ศรีศักร วัลลิโภดม, "สังคมลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา : พัฒนาการและการเปลี่ยนแปลง," 101.

²⁰ ดูเพิ่มเติมใน ญัฐวุฒิ ปรียวนิตย์, นิเวศประวัติศาสตร์การตั้งถิ่นฐานในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา (กรุงเทพฯ: คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2566), 52-62.

การทำประมงตามแนวที่ชุ่มปากแม่น้ำและชายฝั่งทะเล เป็นบริเวณที่มีไม้น้ำขึ้นอยู่หนาแน่นเรียกว่า “ป่าชายเลน” ซึ่งอุดมสมบูรณ์ไปด้วยพืชพรรณและสัตว์น้ำ แต่เป็นพื้นที่ขาดแคลนแหล่งน้ำจืดในการอุปโภคบริโภค ด้วยข้อจำกัดดังกล่าวทำให้พื้นที่บริเวณนี้ไม่มีการตั้งถิ่นฐานของชุมชนระดับเมืองเกิดขึ้น เป็นเพียงแต่ชุมชนขนาดเล็ก บริเวณที่ตั้งของชุมชนเมืองจึงตั้งอยู่ตามลำน้ำขนาดใหญ่ห่างจากแนวชายฝั่งเข้ามา ผู้คนส่วนใหญ่จึงประกอบอาชีพในการทำประมงตามแนวชายฝั่งและผลิตภัณฑ์แปรรูปจากอาหารทะเล หรือการเผาถ่านทำฟืนจากไม้โกงกางหรือไม้แสม แล้วจึงนำมาค้าขายแลกเปลี่ยนกับชุมชนชาวสวนชาวนาที่ตั้งห่างออกไป

ดังนั้น พื้นที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างจึงเป็นพื้นที่สำคัญทางภูมิศาสตร์ เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมมาตั้งแต่อดีต เนื่องจากลักษณะทางกายภาพของพื้นที่ที่ประกอบไปด้วยที่ราบลุ่มอันกว้างใหญ่ มีดินตะกอนที่อุดมสมบูรณ์จากแม่น้ำสายสำคัญหลายสายไหลรวมกัน ทำให้พื้นที่บริเวณนี้เหมาะสมอย่างยิ่งต่อการตั้งถิ่นฐานและการทำเกษตรกรรมมาตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์จนกระทั่งเข้าสู่ยุคประวัติศาสตร์ เจริญเติบโตขึ้นมาเป็นกลุ่มบ้านเมืองที่สำคัญ โดยมีสภาพแวดล้อมที่เอื้อต่อการพัฒนาเมือง เศรษฐกิจ และวิถีชีวิตของผู้คนตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน โดยมีระบบแม่น้ำและลำคลองเป็นปัจจัยสำคัญ ซึ่งเป็นลักษณะสำคัญของ “สังคมลุ่มแม่น้ำ” หรือ “เมืองคูคลอง” หรือ “ชุมชนขนานน้ำ”

2. การศึกษาวิจัยที่ผ่านมาเกี่ยวกับเมืองนนทบุรีในเชิงประวัติศาสตร์โบราณคดี

ความเก่าแก่ของเมืองนนทบุรีปรากฏให้เห็นได้จากการกล่าวถึงในเอกสารทางประวัติศาสตร์ทั้งของไทยและต่างชาติ รวมไปถึงร่องรอยหลักฐานทางโบราณคดีที่กำหนดอายุได้ตั้งแต่สมัยอยุธยา ปะปนอยู่กับการสร้างและซ่อมแซมในสมัยหลัง กระจายตัวอยู่ทั้งบริเวณพื้นที่เมืองนนทบุรีตามแม่น้ำเจ้าพระยาและคลองอ้อมนนท์ ร่องรอยความเก่าแก่ดังกล่าวจึงมีนักวิชาการให้ความสนใจและศึกษาอยู่จำนวนหนึ่ง โดยอาจสรุปลักษณะการศึกษาวิจัยที่ผ่านมาเกี่ยวกับเมืองนนทบุรีในเชิงประวัติศาสตร์โบราณคดีออกได้เป็น 4 กลุ่มหลัก ดังนี้

2.1. งานเขียนเกี่ยวกับเหตุการณ์สำคัญทางประวัติศาสตร์ตามลำดับเวลาและประวัติศาสตร์ความเป็นมาของสถานที่ จากการอ้างอิงเอกสารทางประวัติศาสตร์

งานเขียนลักษณะนี้มีวิธีการนำเสนอโดยการพรรณนาและอธิบายเรื่องราวต่าง ๆ โดยใช้ข้อมูลจากเอกสารทางประวัติศาสตร์ทั้งของไทยและต่างชาติ ไม่ว่าจะเป็นพระราชพงศาวดาร จดหมายเหตุ บันทึกของชาวต่างชาติ รวมไปถึงแผนที่โบราณ ภาพถ่ายเก่า ตลอดจนตำนานเรื่องเล่าต่าง ๆ เป็นหลัก ตัวอย่างเช่น ประวัติศาสตร์เมืองนนทบุรี โดย หวน พินธุพันธ์ นนทบุรีศรีมหานคร

โดย พิศาล บุญผูก และ วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์ และภูมิปัญญา
จังหวัดนนทบุรี โดย คณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว²¹ อย่างไรก็ตาม องค์ความรู้ดังกล่าวเป็นเพียงข้อมูลที่ได้จากหลักฐานประเภทเอกสารเป็นหลัก และเป็นองค์ความรู้ชุดเก่าที่ยังไม่ได้มีการนำหลักฐานประเภทอื่น ๆ มาสอบทาน อันจะนำไปสู่ข้อ
ถกเถียงเกี่ยวกับพัฒนาการและตำแหน่งที่ตั้งของเมืองนนทบุรี ซึ่งจะกล่าวถึงในส่วนต่อไป

2.2. งานเขียนเกี่ยวกับรูปแบบศิลปกรรมด้วยวิธีการศึกษาวิจัยทางประวัติศาสตร์ศิลปะ สถาปัตยกรรม

งานเขียนในลักษณะนี้มีวิธีการศึกษาโดยใช้หลักฐานทางด้านศิลปกรรมประเภทต่าง ๆ ทั้งสถาปัตยกรรม ประติมากรรม และจิตรกรรม มาศึกษาพัฒนาการและรูปแบบทางศิลปะ เพื่อกำหนดอายุตามยุคสมัยทางศิลปะ หรือศึกษาการออกแบบและความสัมพันธ์ขององค์ประกอบต่าง ๆ ที่ปรากฏให้เห็น ซึ่งถือเป็นกลุ่มที่มีการศึกษาอยู่เป็นจำนวนมาก โดยอาจแบ่งกลุ่มตามวิธีการศึกษาได้ดังนี้

2.2.1. การศึกษาด้วยระเบียบวิธีวิจัยทางประวัติศาสตร์ศิลปะ ที่ให้ความสำคัญกับ

การศึกษารูปแบบศิลปะ พัฒนาการและการกำหนดอายุ คติความเชื่อและความหมาย การออกแบบเชิงช่างและสุนทรียศาสตร์ ตลอดจนประวัติศาสตร์สังคมและวัฒนธรรมที่มีผลต่อการสร้างสรรค์งานศิลปกรรม ตัวอย่างงานศึกษาที่เกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์ศิลปะ ได้แก่ จิตรกรรมฝาผนังสกุลช่างเมืองนนทบุรี โดย ศิลป์ พีระศรี เพื่อ หริพิทักษ์ และเขียน ยิ้มศิริ จิตรกรรมสมัยอยุธยาตอนกลางและตอนปลายระยะแรก สกุลช่างนนทบุรี ณ วัดชมพูเวกและวัดปราสาท โดย น. ณ ปากน้ำ ปรารักษ์ของวัดปรารักษ์หลวง จังหวัดนนทบุรี กับการกำหนดอายุ โดย สันติ เล็กสุขุม โบราณสถานวัดเพลง (ร้าง) อำเภอบางกรวย จังหวัดนนทบุรี และ ลวดลายบางแบบบนใบเสมาที่วัดค้างคาว จังหวัดนนทบุรี โดย ประภัสสร ชูวิเชียร²²

²¹ คณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว, วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์ และภูมิปัญญาจังหวัดนนทบุรี; พิศาล บุญผูก, นนทบุรีศรีมหานคร; หวน พินธุพันธ์, ประวัติศาสตร์เมืองนนทบุรี.

²² ประภัสสร ชูวิเชียร, "โบราณสถานวัดเพลง (ร้าง) อำเภอบางกรวย จังหวัดนนทบุรี."; ประภัสสร ชูวิเชียร, "ลวดลายบางแบบบนใบเสมาที่วัดค้างคาว จังหวัดนนทบุรี."; ประยูร อุสุชาวะ, จิตรกรรมสมัยอยุธยาตอนกลางและตอนปลายระยะแรก สกุลช่างนนทบุรี; ศิลป์ พีระศรี, เพื่อ หริพิทักษ์ และเขียน ยิ้มศิริ, จิตรกรรมฝาผนังสกุลช่างเมืองนนทบุรี (พระนคร: คณะจิตรกรรมและประติมากรรม มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2506); สันติ เล็กสุขุม, "ปรารักษ์ของวัดปรารักษ์หลวง จังหวัดนนทบุรี กับการกำหนดอายุ."

2.2.2. การศึกษาด้วยระเบียบวิธีวิจัยทางประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม โดยจะให้ความสำคัญกับการศึกษาและวิเคราะห์พัฒนาการทางรูปแบบของสถาปัตยกรรม ตำแหน่งที่ตั้งและผังบริเวณ แผนผังโครงสร้างและองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรม ตลอดจนคติความเชื่อ แนวคิดและอิทธิพลที่ส่งผลต่อการสร้างสรรค์สถาปัตยกรรม ตัวอย่างงานศึกษาที่เกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมในเขตเมืองนนทบุรี ได้แก่ **สถาปัตยกรรมภายในพระอุโบสถและพระวิหารสมัยอยุธยาตอนปลาย** โดย จุฬาทิพย์ อินทราไสย **พระอุโบสถและพระวิหารที่ได้รับอิทธิพลตะวันตกสมัยอยุธยาตอนปลาย** โดย จุมพล เพิ่มแสงสุวรรณ และ **การออกแบบพระอุโบสถและพระวิหารแบบไทยประเพณีสมัยอยุธยาตอนปลาย (พ.ศ. 2173-2310)** โดย อานนท์ เรืองกาญจนวิทย์²³

ทั้งนี้ ประเด็นปัญหาสำคัญของการศึกษาในลักษณะนี้คือ การนำโบราณวัตถุสถานเพียงบางส่วนที่มีคุณลักษณะโดดเด่นหรือหลงเหลือร่องรอยที่เพียงพอมาเป็นกรณีศึกษา จึงไม่อาจสามารถอธิบายภาพรวมพัฒนาการของเมืองนนทบุรีได้อย่างครอบคลุม แต่สามารถนำมาเป็นข้อมูลสำคัญในการกำหนดอายุสมัยของงานศิลปกรรม ในขณะเดียวกัน ถึงแม้ว่างานศึกษาบางชิ้นจะมีการกล่าวถึงประวัติศาสตร์ของพื้นที่และสังคมวัฒนธรรม แต่ก็ยังเป็นเพียงข้อมูลส่วนเสริม ซึ่งไม่สามารถอธิบายพัฒนาการของบ้านเมืองได้อย่างครอบคลุมและชัดเจน

นอกจากนี้ ยังมีการศึกษาที่นำข้อมูลจากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ทั้งของไทยและต่างชาติมาศึกษาร่วมกับหลักฐานทางศิลปกรรมที่ได้จากการสำรวจภาคสนาม เพื่อนำมาสอบทานและอธิบายพัฒนาการของบ้านเมืองในแต่ละช่วงเวลา พร้อม ๆ กับการแสดงแผนผังตำแหน่งที่ตั้งการกระจายตัวของหลักฐานทางโบราณคดี โดยเฉพาะองค์ประกอบทางกายภาพที่สำคัญของเมือง ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงในแต่ละยุคสมัย ตัวอย่างการศึกษาที่สำคัญ เช่น **การสำรวจวัดในเขตแม่น้ำอ้อมนนทบุรี** โดย ศรัณย์ ทองปาน **อยุธยาในย่านกรุงเทพฯ ศิลปกรรมที่สัมพันธ์กับแม่น้ำลำคลอง** โดย ประภัสสร ชูวิเชียร **บางใหญ่ : ชุมชนชาวสวนในเขตนนทบุรี** โดย ศรัศักร วัลลิโภดม และ **พระอุโบสถและพระวิหารสมัยอยุธยาตอนปลาย – รัตนโกสินทร์ตอนต้น ในพื้นที่คลองอ้อมนนท์ จังหวัดนนทบุรี** โดย ปัทมา เจริญกรกิจ²⁴

²³ จุมพล เพิ่มแสงสุวรรณ, "พระอุโบสถและพระวิหารที่ได้รับอิทธิพลตะวันตกสมัยอยุธยาตอนปลาย."; จุฬาทิพย์ อินทราไสย, "สถาปัตยกรรมภายในพระอุโบสถและพระวิหารสมัยอยุธยาตอนปลาย."; อานนท์ เรืองกาญจนวิทย์, "การออกแบบพระอุโบสถและพระวิหารแบบไทยประเพณีสมัยอยุธยาตอนปลาย (พ.ศ. 2173-2310)" (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2545).

²⁴ ประภัสสร ชูวิเชียร, **อยุธยาในย่านกรุงเทพฯ ศิลปกรรมที่สัมพันธ์กับแม่น้ำลำคลอง**; ปัทมา เจริญกรกิจ, "พระอุโบสถและพระวิหารสมัยอยุธยาตอนปลาย – รัตนโกสินทร์ตอนต้น ในพื้นที่คลองอ้อมนนท์ จังหวัดนนทบุรี";

อย่างไรก็ตาม การศึกษาที่กล่าวมาข้างต้นต่างให้ความสำคัญกับพื้นที่บริเวณคลองอ้อมนนท์หรือแม่น้ำเจ้าพระยาสายเก่าเป็นพิเศษ ตั้งแต่สมัยอยุธยาถึงปัจจุบัน และอธิบายถึงภาพรวมของการใช้งานพื้นที่อย่างกว้าง ๆ หรือเฉพาะเจาะจงเพียงบางพื้นที่ ส่วนพื้นที่บริเวณแม่น้ำเจ้าพระยาสายปัจจุบันก็มีการศึกษาอยู่ค่อนข้างน้อยหรือเพียงบางส่วนของพื้นที่เท่านั้น ซึ่งไม่สามารถแสดงให้เห็นถึงความต่อเนื่องของการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในแต่ละช่วงเวลาได้อย่างครอบคลุมเช่นเดียวกัน

2.3. งานเขียนเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ท้องถิ่นร่วมกับการศึกษาทางชาติพันธุ์วิทยา

การศึกษาในลักษณะนี้เป็นการศึกษาประวัติศาสตร์หรือความเป็นมาของชุมชนในท้องถิ่นต่าง ๆ โดยการใช้ความรู้ทางประวัติศาสตร์และการเก็บข้อมูลจากภาคสนามทั้งการสำรวจร่องรอยหลักฐานทางโบราณคดีและการสัมภาษณ์หรือมีส่วนร่วมกับกิจกรรมของผู้คนในชุมชน โดยมีนักวิชาการคนสำคัญ คือ พิศาล บุญผูก ซึ่งมีงานเขียนลักษณะนี้อยู่เป็นจำนวนมาก เช่น ภูมินามและเรื่องราวในท้องถิ่นของอำเภอต่าง ๆ ในเขตเมืองนนทบุรี รวมไปถึงการศึกษาเกี่ยวกับวิถีชีวิตของชาวมอญในเขตเมืองนนทบุรีและในไทย

จากการทบทวนวรรณกรรมข้างต้นจึงอาจสรุปลักษณะของการศึกษาที่ผ่านมาที่เกี่ยวข้องกับเมืองนนทบุรีในเชิงประวัติศาสตร์โบราณคดีได้ว่า เป็นการศึกษาประวัติศาสตร์โบราณคดีของเมืองนนทบุรี โดยการประมวลองค์ความรู้จากเอกสารทางประวัติศาสตร์เป็นหลัก นำมาพรรณนาและอธิบายภาพรวมของพัฒนาการและเหตุการณ์สำคัญในแต่ละช่วงเวลา ส่วนการศึกษาพัฒนาการทางกายภาพโดยใช้ข้อมูลจากการสำรวจและการจำลองแผนผังการกระจายตัวของร่องรอยหลักฐานงานศิลปสถาปัตยกรรมตามวัดวาอารามโดยให้ความสำคัญกับหลักฐานที่พบในพื้นที่บริเวณคลองอ้อมนนท์เป็นหลัก โดยเฉพาะอย่างยิ่งหลักฐานที่มีอายุอยู่ในช่วงอยุธยาตอนปลาย ส่วนหลักฐานที่มีอายุอยู่ในอยุธยาตอนต้นและตอนกลางกลับมีการกล่าวถึงค่อนข้างน้อย อีกทั้ง ยังนำโบราณสถานเพียงไม่กี่แห่งมาเป็นกรณีศึกษาเท่านั้น ในขณะที่เดียวกันการศึกษาที่น่าชุดข้อมูลจากเอกสารมาวิเคราะห์เชื่อมโยงกับข้อมูลจากการสำรวจทางโบราณคดี เพื่ออธิบายพัฒนาการของเมืองนนทบุรีในแต่ละช่วงเวลายังมีอยู่ไม่มากเช่นเดียวกัน ตลอดจนยังไม่มีมีการจำลองภาพพัฒนาการของเมืองนนทบุรีเอาไว้อย่างชัดเจน

ศรัณย์ ทองปาน, "การสำรวจวัดในเขตแม่น้ำอ้อมนนทบุรี."; ศรีศักร วัลลิโภดม, "บางใหญ่ : ชุมชนชาวสวนในเขตนนทบุรี."

3. ข้อสันนิษฐานเกี่ยวกับตำแหน่งที่ตั้งศูนย์กลางของเมืองนนทบุรี

จากการทบทวนวรรณกรรมพบข้อสันนิษฐานสำคัญเกี่ยวกับการพัฒนาการทางประวัติศาสตร์โบราณคดีของเมืองนนทบุรี คือ ข้อสันนิษฐานเกี่ยวกับตำแหน่งที่ตั้งศูนย์กลางของเมืองนนทบุรี เนื่องจากองค์ความรู้ที่มีอยู่ในปัจจุบันเกิดขึ้นจากการประมวลความรู้โดยใช้เอกสารทางประวัติศาสตร์เป็นสำคัญ ซึ่งจำเป็นที่จะต้องมีการพิสูจน์และตรวจสอบจากหลักฐานประเภทอื่น ๆ ร่วมด้วย นักวิชาการบางท่านได้เสนอเกี่ยวกับตำแหน่งที่ตั้งศูนย์กลางของเมืองนนทบุรี โดยเฉพาะในสมัยอยุธยา จากการอ้างอิงพระราชพงศาวดารของไทยและบันทึกของชาวต่างชาติ ซึ่งสามารถแบ่งออกได้เป็น 2 ระยะ (ภาพที่ 2) คือ²⁵

ระยะที่ 1 ในปี พ.ศ. 2092 สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ โปรดเกล้าฯ ให้ยก “บ้านตลาดขวัญ” ขึ้นเป็น “เมืองนนทบุรี” บริเวณริมฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา ปากคลองบางซื่อ มีวัดหัวเมือง (โรงพยาบาลพระนั่งเกล้าในปัจจุบัน) วัดกลางบางซื่อ และวัดท้ายเมืองเป็นวัดประจำเมือง ปัจจุบันคือ บริเวณตำบลบางกระสอ อำเภอเมืองนนทบุรี

ระยะที่ 2 ในปี พ.ศ. 2208 สมเด็จพระนารายณ์มหาราช โปรดเกล้าฯ ให้ย้ายเมืองนนทบุรีมาตั้งบริเวณริมฝั่งตะวันตกของคลองลัดนนทบุรีหรือแม่น้ำเจ้าพระยาสายใหม่ที่ขุดขึ้นในสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ใกล้กับปากคลองอ้อมนนท์ มีการสร้างกำแพงและป้อมป้องกันเมือง ปรากฏหลักฐานในแผนที่ของคณะราชทูตฝรั่งเศสที่เข้ามาในช่วงเวลาดังกล่าว ซึ่งยังคงมีการเรียกชื่อเดิมของเมืองนนทบุรีว่า “บ้านตลาดขวัญ” อยู่ ปัจจุบันคือ บริเวณตำบลบางศรีเมือง อำเภอเมืองนนทบุรี

ในขณะเดียวกันบริเวณปากคลองอ้อมนนท์ตอนล่างหรือคลองบางกรวยปรากฏชื่อชุมชนอีกแห่งหนึ่งว่า “บ้านตลาดแก้ว” ซึ่งมีการสร้างป้อมปราการขึ้นด้วยเช่นกัน ชุมชนนี้คงเริ่มก่อตัวอย่างแน่นหนามาตั้งแต่การขุดคลองลัดบางกอกน้อยในสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ และเติบโตเรื่อยมา ถึงแม้จะไม่ใช่ว่าตำแหน่งศูนย์กลางของเมือง แต่ก็เป็ชุมชนที่มีความสำคัญคู่กันมา กับบ้านตลาดขวัญหรือเมืองนนทบุรี

²⁵ จังหวัดต่าง ๆ ในประเทศไทย เรียงตามลำดับอักษร, 81-82; คณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว, วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์ และภูมิปัญญา จังหวัดนนทบุรี, 38-40; จำนง หนูนิ่ม, ประวัติเมืองนนทบุรี, 2; พิศาล บุญผูก, นนทบุรีศรีมหานคร, 52-53; หวนพิณรุพันธ์, ประวัติศาสตร์เมืองนนทบุรี, 4.

ส่วนพัฒนาการและตำแหน่งที่ตั้งศูนย์กลางของเมืองนนทบุรีในสมัยรัตนโกสินทร์ค่อนข้างชัดเจน กล่าวคือ ในช่วงเวลานี้เมืองนนทบุรีคงกลับมาตั้งอยู่ตำแหน่งเดิมเมื่อครั้งสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ปรากฏหลักฐานให้เห็นชัดเจนจากการสร้างวัดเฉลิมพระเกียรติในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 3) บริเวณนิเวศสถานเดิมของพระอัยกาและพระอัยกีฝ่ายพระบรมราชชนนีของพระองค์ ซึ่งเคยดำรงตำแหน่งเป็นเจ้าเมืองนนทบุรีมาก่อน ต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) จึงได้มีย้ายมายังฝั่งตรงข้ามบริเวณปากคลองบางซื่อ แต่ยังไม่มีการสร้างที่ว่าการกรมการเมืองอย่างชัดเจน จนกระทั่งในปี พ.ศ. 2471 ได้ย้ายศูนย์กลางของเมืองนนทบุรีมายังบริเวณตำบลบางขวาง อำเภอเมืองนนทบุรี และใช้อาคารเดิมของโรงเรียนราชวิทยาลัย เป็นศาลาว่าการจังหวัดแห่งแรก²⁶

การทำความเข้าใจเกี่ยวกับแนวคิดการตั้งถิ่นฐานช่วยให้เข้าใจถึงพัฒนาการการก่อร่างสร้างเมือง ภายใต้ปัจจัยหรืออิทธิพลต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง โดยเฉพาะอย่างยิ่งสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติซึ่งเป็นปัจจัยพื้นฐานสำคัญ อันจะนำมาสู่ปัจจัยทางด้านสภาพเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม โดยพัฒนาการทางกายภาพของเมืองนนทบุรีในสมัยอยุธยาอาจกล่าวได้ว่ามีความสัมพันธ์กับการขุดคลองลัดอย่างชัดเจน ทั้งการขุดคลองลัดบางกอกน้อยและคลองลัดนนทบุรี นอกเหนือจากการเปลี่ยนแปลงลักษณะทางกายภาพของเมืองนนทบุรีที่กลายเป็นเกาะที่ขนาบด้วยลำน้ำคล้ายกับเมืองธนบุรีแล้ว การขุดคลองยังส่งผลต่อบทบาททางด้านการเมืองและเศรษฐกิจของเมืองนนทบุรีและกรุงศรีอยุธยาด้วยเช่นกัน ในลักษณะของเครือข่ายเส้นทางลำน้ำที่ใช้ในการคมนาคมติดต่อระหว่างกัน ขนส่งสินค้า เสี่ยงอาหาร และไพร่พล ตลอดจนการเป็นชุมทางที่มีชุมชนตั้งบ้านเรือนอย่างหนาแน่น ในขณะเดียวกันการทำความเข้าใจแนวคิดเกี่ยวกับการตั้งถิ่นฐานยังช่วยให้เข้าใจถึงปฏิสัมพันธ์ของผู้คนในการปรับตัวให้เข้ากับสภาพแวดล้อม ซึ่งจะนำไปสู่ความเข้าใจเกี่ยวกับประเด็นของบริบทตำแหน่งที่ตั้งและการกระจายตัวของหลักฐานทางโบราณคดีตามวัดวาอารามต่าง ๆ ประจำชุมชนด้วย

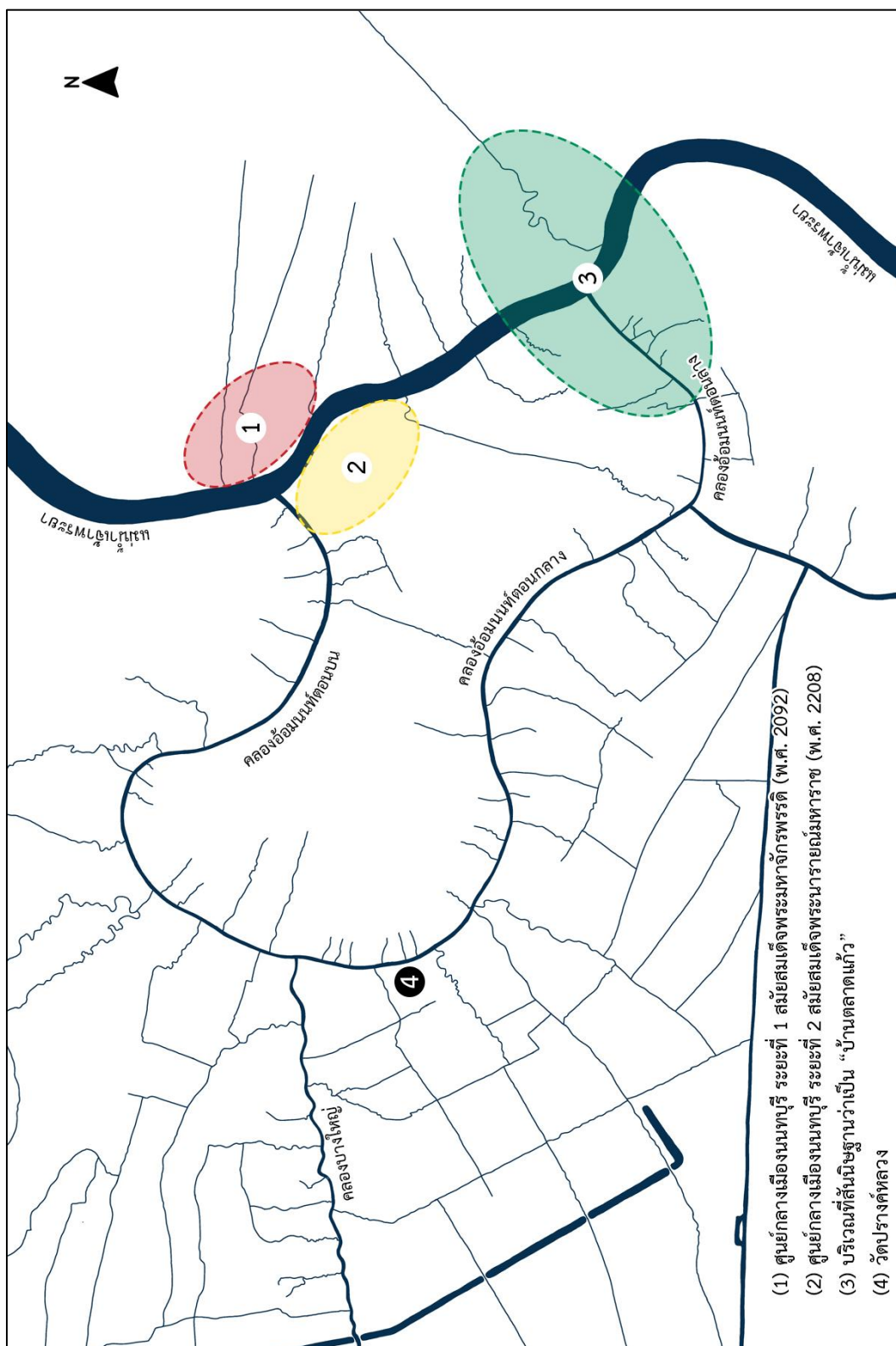
จากการประมวลลักษณะการศึกษาที่ผ่านมา ข้อเสนอพื้นฐานเกี่ยวกับประวัติศาสตร์และโบราณคดีของเมืองนนทบุรี และแนวคิดที่เกี่ยวข้อง จึงอาจสรุปแนวทางในการศึกษาวิจัยในครั้งนี้ โดยเป็นการศึกษาพัฒนาการทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีของเมืองนนทบุรีตั้งแต่สมัยอยุธยาถึงรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 3) โดยนำชุดข้อมูลจากเอกสารทางประวัติศาสตร์ ทั้งไทยและต่างประเทศ มาวิเคราะห์เชื่อมโยงกับข้อมูลจากการสำรวจทางโบราณคดี ผ่านบริบทการกระจาย

²⁶ พิศาล บุญผูก, นนทบุรีศรีมหาสมุทร, 53-54.

ตัวและตำแหน่งที่ตั้งของหลักฐาน ทั้งพื้นที่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาและคลองอ้อมนนท์ เพื่อนำมาสร้างภาพจำลองพัฒนาการของเมืองในแต่ละช่วงเวลา

ส่วนประเด็นของข้อสันนิษฐานเกี่ยวกับตำแหน่งที่ตั้งศูนย์กลางของเมืองนนทบุรีในระยะแรกเริ่มจำเป็นที่จะต้องมีการพิสูจน์และตรวจสอบ เนื่องจากพัฒนาการของเมืองนนทบุรีมักให้ความสำคัญกับเมืองนนทบุรีที่ตั้งขึ้นมาในสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ อย่างไรก็ตาม **วรรณคดีสมัยอยุธยาตอนต้น**อย่าง “กำสรวลสมุทร” ก็ได้ปรากฏชื่อบ้านนามเมืองของชุมชนในเขตเมืองนนทบุรีแล้ว ในขณะเดียวกันการสำรวจของนักวิชาการบางท่านต่างแสดงให้เห็นถึงร่องรอยหลักฐานทางโบราณคดีที่แสดงให้เห็นถึงความเก่าแก่ของชุมชนกระจายตัวอยู่ค่อนข้างหนาแน่นตามริมคลองอ้อมนนท์ ซึ่งเป็นแม่น้ำเจ้าพระยาสายเก่า ราวครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 20-21 เป็นต้นมา โดยเฉพาะอย่างยิ่งปรางค์ประธาน วัดปรางค์หลวง ซึ่งเป็นปรางค์ขนาดใหญ่และเก่าแก่ที่สุดในเขตกรุงเทพฯ และปริมณฑล อันจะนำไปสู่การพิสูจน์และตรวจสอบข้อสันนิษฐานดังกล่าวในการศึกษาครั้งนี้ด้วย

ภาพที่ 2 ข้อเสนอเกี่ยวกับการแบ่งเขตพื้นที่พัฒนาการและตำแหน่งที่ตั้งศูนย์กลางของเมืองนนทบุรีในสมัยอยุธยา

บทที่ 3

ประวัติศาสตร์และโบราณคดีของเมืองนนทบุรี

ด้วยตำแหน่งที่ตั้งและสภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์ของเมืองนนทบุรี โดยมีแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นแม่น้ำสายสำคัญเป็นเส้นทางติดต่อสัมพันธ์กับบ้านเมืองอื่น ๆ โดยใช้คูคลองสาขาและปากแม่น้ำส่งผลให้เกิดการเคลื่อนย้ายของผู้คนเข้ามาตั้งถิ่นฐานเป็นชุมชนริมฝั่งแม่น้ำ ประกอบกับการตั้งอยู่ไม่ไกลจากราชธานี ทั้งกรุงศรีอยุธยา กรุงธนบุรี และกรุงรัตนโกสินทร์ ร่องรอยหลักฐานทางโบราณคดีที่พบจึงแสดงให้เห็นถึงพัฒนาการตามลำดับและความสัมพันธ์กับราชธานีในแต่ละช่วงเวลาของเมืองนนทบุรี ตั้งแต่สมัยอยุธยาจนถึงปัจจุบัน

1. เมืองนนทบุรี จากสภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์

เมืองนนทบุรีตั้งอยู่บริเวณพื้นที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำ มีแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นแม่น้ำสายสำคัญ และมีคูคลองสาขาแตกแขนงออกไปเป็นจำนวนมาก สภาพพื้นที่บริเวณนี้จึงมีความอุดมสมบูรณ์ เหมาะสมต่อการทำเกษตรกรรม มีแหล่งน้ำเพียงพอต่อการอุปโภคบริโภค และเป็นเส้นทางติดต่อคมนาคมกับบ้านเมืองใกล้เคียง ปัจจุบันจากสภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์จึงเป็นส่วนสำคัญต่อการก่อร่างสร้างเมืองนนทบุรีมาอย่างยาวนาน

1.1. แม่น้ำเจ้าพระยาและกายภาพของเมืองนนทบุรี

เมืองนนทบุรี เป็นหนึ่งในบ้านเมืองสำคัญที่มีพัฒนาการทางประวัติศาสตร์สัมพันธ์กับแม่น้ำเจ้าพระยาและคูคลองสาขามาโดยตลอด อย่างไรก็ตาม แม่น้ำเจ้าพระยาในปัจจุบันไม่ได้มีเส้นทางการไหลของน้ำอย่างที่เป็อยู่ แต่เดิมแม่น้ำเจ้าพระยามีเส้นทางการไหลของน้ำที่คดโค้ง โดยไหลลงมาจากกรุงศรีอยุธยา ผ่านบ้านเมืองต่าง ๆ จนกระทั่งเข้าสู่พื้นที่ของเมืองนนทบุรี แม่น้ำได้ไหลอ้อมไปทางทิศตะวันตกขึ้นไปทางเขตบางพลู บางบัวทอง บางรักใหญ่ ต่อเนื่องลงมาทางทิศใต้ผ่านเขตบางใหญ่ บางม่วง บางคูเวียง บางขุน บางกรวย แล้วไหลมาทางทิศตะวันออกบริเวณเชิงสะพานพระราม 7 จึงไหลลงทางทิศใต้เข้าสู่เขตกรุงเทพฯ ผ่านเขตบางพลัด สามเสน บางยี่ขัน แล้วไหลไปทางทิศตะวันตกเข้าสู่เขตบางกอกน้อย ต่อเนื่องลงมาทางทิศใต้ผ่านเขตบางระมาด บางพรหม บางเขินบาง บางแวก ภาษีเจริญ แล้วไหลมาทางทิศตะวันออกบริเวณเขตบางกอกใหญ่ จึงไหลลงทางทิศใต้เข้าสู่ปากอ่าวชายฝั่งทะเล

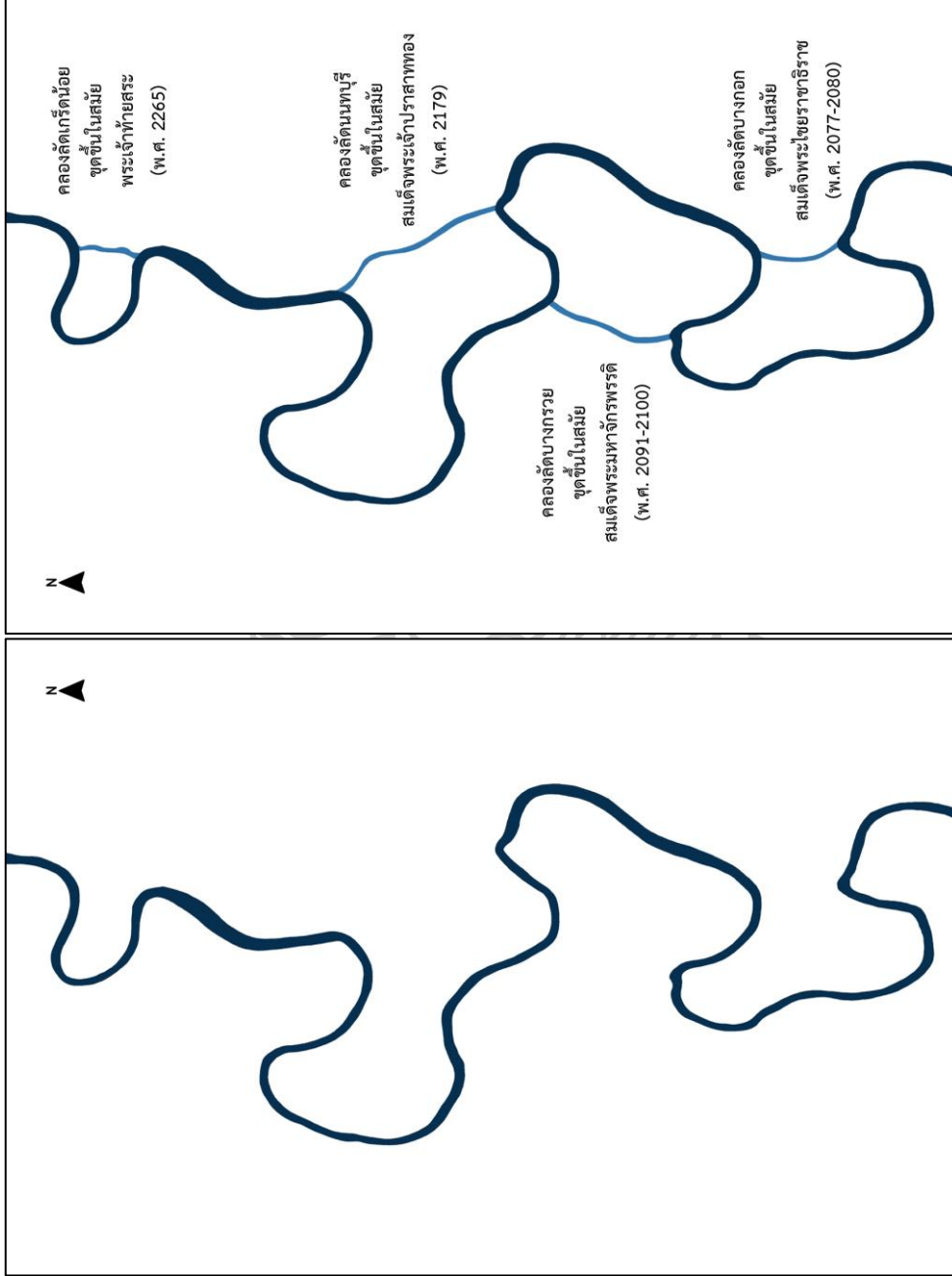
เมื่อกรุงศรีอยุธยาสถาปนาขึ้นมาและเจริญรุ่งเรืองขึ้นตามลำดับ และมีบทบาทในการเป็นเมืองท่าการค้านานาชาติที่สำคัญในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ อย่างไรก็ตาม เส้นทาง การไหลของแม่น้ำเจ้าพระยาที่คดโค้งและอ้อมไปมา จึงเป็นอุปสรรคต่อการคมนาคมขนส่ง เพื่อร่นระยะเวลาและเพิ่มประสิทธิภาพในการเดินทาง การขุดคลองลัดจึงเกิดขึ้น โดยเฉพาะระยะทางตั้งแต่ กรุงศรีอยุธยาจนถึงปากอ่าวชายฝั่งทะเล

พื้นที่บริเวณกรุงเทพฯ และปริมณฑลปรากฏการขุดคลองครั้งที่สำคัญมาตั้งแต่สมัย อยุธยาตอนกลาง กล่าวคือ ครั้งที่ 1 ในสมัยสมเด็จพระไชยราชาธิราช (พ.ศ. 2077-2089) โปรดเกล้าฯ ให้ขุดคลองลัดบางกอกขึ้น ตั้งแต่ปากคลองบางกอกน้อยมาจนถึงปากคลองบางกอกใหญ่ ครั้งที่ 2 ในสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ (พ.ศ. 2091-2111) โปรดเกล้าฯ ให้มีการขุดคลองลัดบางกรวยขึ้น ตั้งแต่บริเวณวัดชลอ อำเภอบางกรวย จังหวัดนนทบุรี มาจนถึงบริเวณวัดสุวรรณคีรี เขตบางกอกน้อย กรุงเทพฯ ครั้งที่ 3 ในสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม (พ.ศ. 2154-2171) โปรดเกล้าฯ ให้ขุดคลองลัด เกร็ดใหญ่ขึ้น บริเวณอำเภอสามโคก ครั้งที่ 4 ในสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง (พ.ศ. 2172-2199) โปรดเกล้าฯ ให้ขุดคลองลัดนนทบุรีขึ้น ตั้งแต่บริเวณวัดเฉลิมพระเกียรติมาจนถึงเชิงสะพานพระราม 7 ครั้งที่ 4 ในสมัยสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 9 (พระเจ้าท้ายสระ) (พ.ศ. 2251-2275) โปรดเกล้าฯ ให้ขุด คลองคลองลัดเกร็ดน้อยขึ้น ตั้งแต่บริเวณอำเภopakเกร็ด จังหวัดนนทบุรี²⁷ (ภาพที่ 3-4)

ผลจากการขุดคลองลัดนนทบุรีขึ้นในสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททองส่งผลทำให้ เปลี่ยนเส้นทางการไหลของน้ำไปจากเดิม แม่น้ำเจ้าพระยาสายเดิมมีสภาพที่ตื้นเขินขึ้นและถูกเรียกว่า **“คลองอ้อมนนท์หรือแม่น้ำอ้อมนนทบุรี”** ในขณะที่คลองลัดที่ขุดขึ้นได้กลายเป็นแม่น้ำเจ้าพระยา ในปัจจุบัน (ภาพที่ 5) ชุมชนบริเวณนี้จึงได้มีการขุดคลองขยายการตั้งถิ่นฐานของบ้านเรือนและ เรือกสวนไปทั้งริมสองฝั่งแม่น้ำ ทั้งนี้ ถึงแม้จะมีการขุดคลองลัดขึ้น แต่ผู้คนในบริเวณนี้ก็ยังคงให้ความสำคัญกับคลองอ้อมนนท์อยู่ เพราะเป็นชุมชนและเรือกสวนมาแต่เดิม²⁸ ซึ่งต่างจากเมืองธนบุรี ที่ภายหลังจากการขุดคลองลัดบางกอกในสมัยสมเด็จพระไชยราชาธิราช ก็ยังทวีความสำคัญขึ้น ในฐานะของเมืองท่าด่านขนอนเก็บภาษี ชุมชนที่ตั้งอยู่ริมแม่น้ำสายเดิมจึงถูกลดบทบาทความสำคัญลง และคงสภาพการเป็นชุมชนชาวสวนเอาไว้

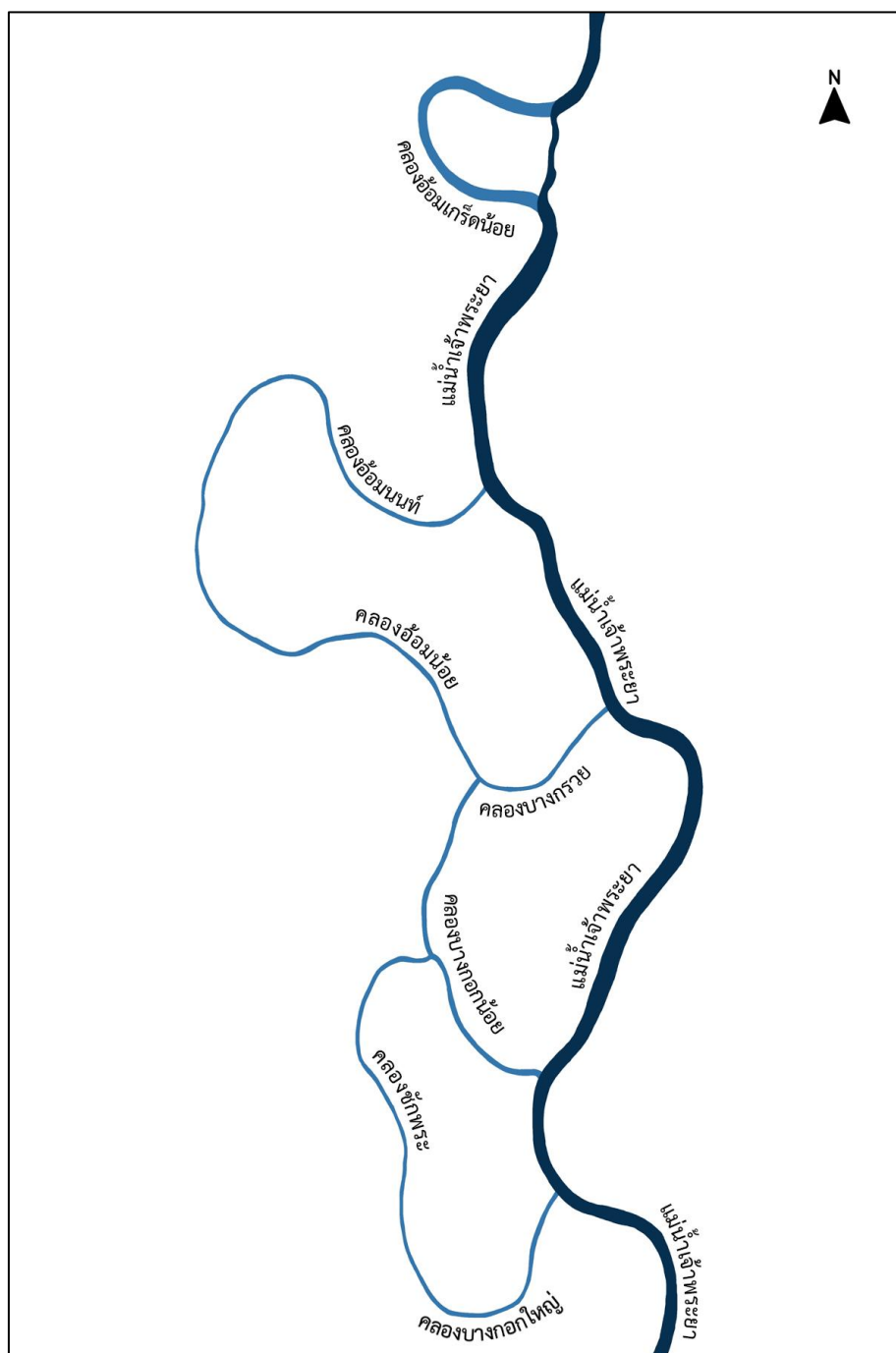
²⁷ พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, 189-90, 204.

²⁸ ศรีศักร วัลลิโภดม, สร้างบ้านแปงเมือง (กรุงเทพฯ: มติชน, 2560), 262.

ภาพที่ 3 (ซ้าย) แม่น้ำเจ้าพระยาก่อนการขุดคลองลัด

ภาพที่ 4 (ขวา) แม่น้ำเจ้าพระยากับการขุดคลองลัดในสมัยอยุธยา แต่ละช่วงเวลา

ภาพที่ 5 แม่น้ำเจ้าพระยา ภายหลังจากการขุดคลองลัด

การเป็นสังคมลุ่มแม่น้ำของเมืองนนทบุรียังสัมพันธ์กับภูมิวัฒนธรรมของพื้นที่ด้วย ตามทัศนะของ ศรีศักร วัลลิโภดม เสนอว่า “ภูมิวัฒนธรรม” คือ ลักษณะของสภาพแวดล้อมทาง ภูมิศาสตร์ในพื้นที่ใดพื้นที่หนึ่ง อันสัมพันธ์กับการก่อร่างสร้างเมืองของผู้คน จนเป็นที่รู้จัก และมีการกำหนดชื่อบ้านนามเมือง และมักมีการสร้างตำนานขึ้นมา เพื่ออธิบายความเป็นมา และความสำคัญทางประวัติศาสตร์ เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม²⁹ โดยชุมชนในบริเวณนี้ มีการใช้คำว่า “บาง” เป็นคำนำหน้าชื่อบ้านนามเมือง โดยมีข้อเสนออยู่หลายประเด็นถึงที่มา ของคำว่า “บาง” สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงอธิบายคำว่า “บาง” หมายถึง คลองตันที่ขุดขึ้นเพื่อชักน้ำในแม่น้ำเข้าไปยังพื้นที่เรือกวสวไร่นา ต่อมาเมื่อมีผู้คนเข้ามาอยู่อาศัย มากขึ้นก็มีการขุดชักน้ำให้มีความยาวเพิ่มขึ้นไปอีก จนอาจขุดเชื่อมต่อกับอีกบาง และกลายเป็น แม่น้ำลำคลองต่อไป³⁰ นักวิชาการบางท่านก็มีการสันนิษฐานว่าคำว่า “บาง” อาจมีที่มาจาก คำว่า “บัง” ในภาษามอญ แปลว่า เรือ ซึ่งได้ถูกนำมาใช้ในความหมายของสถานที่จอดและขึ้นลงเรือ รวมไปถึงย่านหรือชุมชนที่อยู่บริเวณโดยรอบ³¹ คำว่า “บาง” จึงถูกนำมาอธิบายถึงสภาพพื้นที่ หมายถึง บริเวณที่มีเส้นทางน้ำไหลผ่านหรือสุดตันลง และคำว่า “บาง” ยังมีความหมายที่เกี่ยวกับ ชุมชน หมายถึง ชุมชนที่เส้นทางน้ำไหลผ่านและ/หรือมีทางน้ำที่ขุดขึ้นเป็นเส้นทาง และมีท่าเรือ เพื่อใช้เดินทางติดต่อสัมพันธ์กันระหว่างชุมชนเดียวกันหรือย่านอื่น ๆ³²

1.2. คูคลองสาขาของคลองอ้อมนนท์และแม่น้ำเจ้าพระยา

บริเวณคลองอ้อมนนท์มีคูคลองสาขาแตกแขนงออกมาหลายสาย มีทั้งคลองที่เกิดขึ้น ตามธรรมชาติและคลองที่ขุดขึ้น นอกเหนือจากมีบทบาทสำคัญในการอุปโภคบริโภคและการคมนาคม แม่น้ำและคูคลองสาขาเหล่านี้ยังเป็นแหล่งที่ตั้งของชุมชนชาวสวนที่มีประวัติศาสตร์มาอย่างยาวนาน และมีความสัมพันธ์กับราชธานีแต่ละช่วงเวลานับตั้งแต่สมัยอยุธยาจนถึงรัตนโกสินทร์ ปรากฏว่า อารามเก่าแก่หลายแห่งตั้งอยู่ริมฝั่งคลอง

คูคลองสาขาที่แตกแขนงออกมาจากคลองอ้อมนนท์มีหลายสาย (ภาพที่ 6) เส้นทาง น้ำเริ่มตั้งแต่ไหลไปทางทิศตะวันตก ตั้งแต่ปากคลองอ้อมนนท์มาจนถึงคลองบางใหญ่เรียกว่า “คลอง อ้อมนนท์” ประกอบด้วย คลองบางรักน้อย คลองบางรักใหญ่ คลองบางแพรก จากนั้นไหลโค้งลง

²⁹ เรื่องเดียวกัน, 16.

³⁰ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา ตำรงราชานุภาพ, สารานุกรมไทย ฉบับ 14 (พระนคร: องค์การคำคุณา, 2504), 239-40.

³¹ อาณัติ อานันตภาค, บางบ้าน บางเมือง (กรุงเทพฯ: ยิปซี กรุ๊ป, 2552), 29.

³² กรรณิการ์ สุธีรัตนภิรมย์, ก่อร่างสร้างเมืองจากชุมชนบางกอกสู่กรุงรัตนโกสินทร์ ข้อมูลใหม่จาก หลักฐานทางโบราณคดี (กรุงเทพฯ: ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2559), 13-14.

มาทางทิศใต้เป็น**คลองบางใหญ่** ต่อเนื่องมาเป็นคลองอ้อมนนท์ตอนกลางเรียกว่า “**คลองอ้อมน้อย หรือคลองบางกอกน้อย**” ประกอบด้วย **คลองบางม่วง คลองบางคูเวียง คลองบางรวนก คลองบางไทรนอก คลองบางขุนกอง คลองบางขุน คลองบางอ้อยช้าง คลองวัดลัก คลองบางสีทอง** แล้วจึงไหลโค้งขึ้นไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือเชื่อมกับแม่น้ำเจ้าพระยาใกล้กับสะพานพระราม 7 เป็นคลองอ้อมนนท์ตอนล่างเรียกว่า “**คลองบางกรวย**”

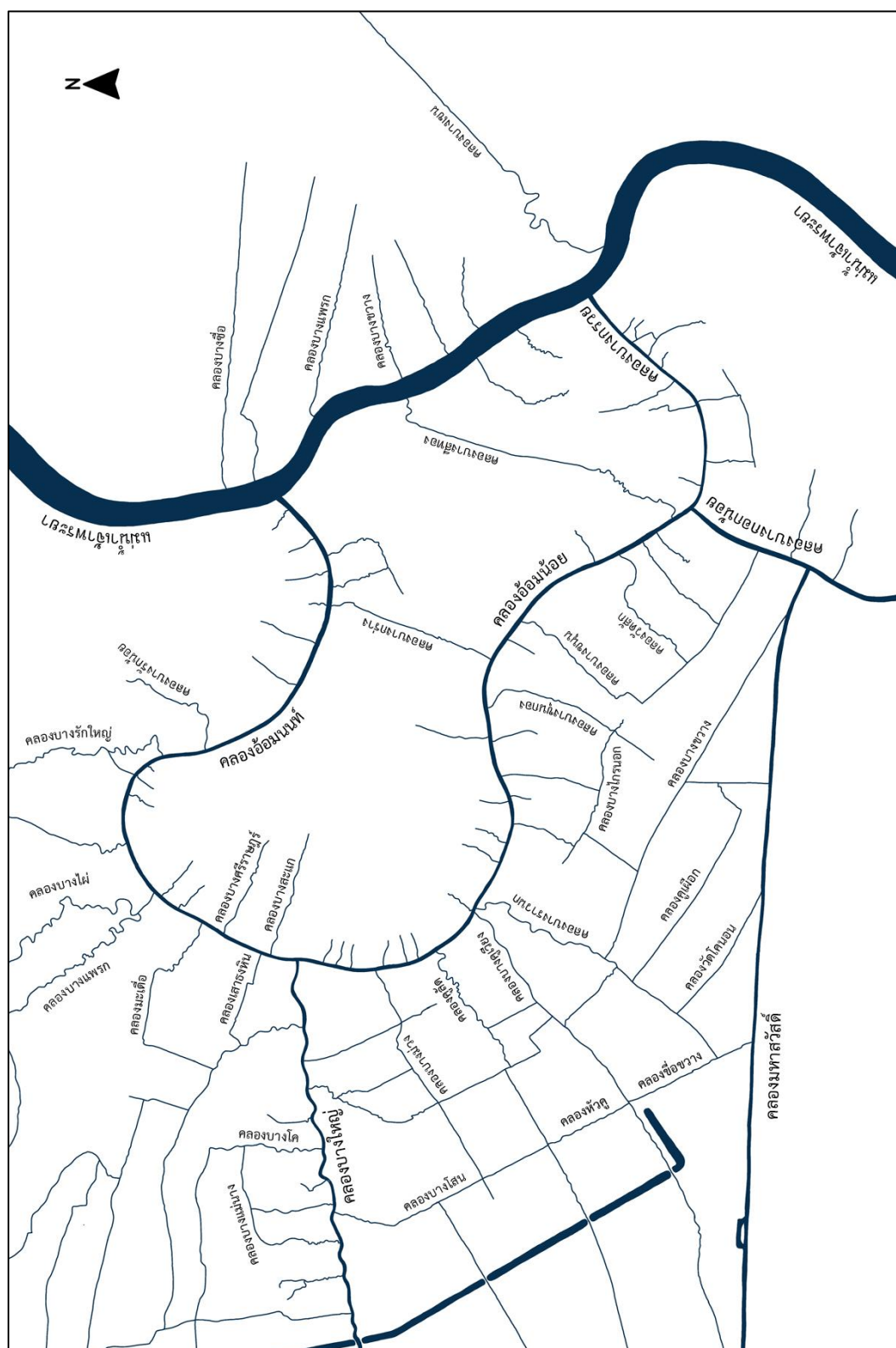
เมื่อมีการขุดคลองลัดถนนทูลกระหม่อมและกลายเป็นแม่น้ำเจ้าพระยาในเวลาต่อมาคงมีการขุดคลองเข้าไปในพื้นที่ชุมชนด้วย โดยเฉพาะพื้นที่ฝั่งตะวันออกมี **คลองบางซื่อ คลองบางแพรก คลองบางขวาง และคลองบางเขน** โดยเฉพาะคลองบางเขน ซึ่งเป็นคลองโบราณที่มีมาก่อนการขุดคลองลัด และคงสัมพันธ์กับการขุดขยายคลองบางสีทอง ซึ่งอาจเคยมีมาแต่ก่อนแล้วเป็นคูคลองสายสั้น ๆ ที่คลองอ้อมนนท์ เชื่อมกับแม่น้ำเจ้าพระยาสายใหม่ เพื่อร่นระยะเวลาเดินทางจากคลองอ้อมนนท์และคลองบางกอกน้อยไปออกแม่น้ำเจ้าพระยา

ทั้งนี้ คลองบางใหญ่ได้มีการขุดคลองผ่านคลองนราภิรมย์ไปเชื่อมกับคลองโยง และออกสู่แม่น้ำท่าจีนที่ตำบลบ้านลานตากฟ้า อำเภอนครชัยศรี จังหวัดนครปฐม³³ เมื่อใดไม่ทราบแน่ชัด แต่ในสมัยรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 2-3) มีการใช้เส้นทางนี้แล้ว จากการเดินทางของสุนทรภู่ ซึ่งการเชื่อมแม่น้ำสายสำคัญเข้าไว้ด้วยกันเพื่อการคมนาคม ส่งผลให้พื้นที่บริเวณบางใหญ่กลายเป็นศูนย์กลางการคมนาคมและเป็นแหล่งชุมชนที่ใหญ่โตกว่าบริเวณใกล้เคียง³⁴ นอกจากนี้ คลองบางคูเวียงก็มีเส้นทางเชื่อมกับคลองมหาสวัสดิ์ใกล้กับสถานีรถไฟศาลาธรรมสพน์ เมืองนครปฐมเช่นเดียวกัน³⁵ ในอดีตจึงอาจเคยใช้เป็นเส้นทางคมนาคมอีกเส้นทางหนึ่งที่สามารถเดินทางไปเมืองนครปฐมได้ แต่ในปัจจุบันมีบางตอนขาดช่วงออกไปแล้ว

³³ ราชบัณฑิตยสถาน, **อักขรานุกรมภูมิศาสตร์ จังหวัดนนทบุรี** (พระนคร: โรงพิมพ์เจตนาวผล, 2482. พระยาราชเสนาพิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพ ขุนราชวรการ (พัก นิลกุล) ที่วัดเกต อำเภอบางกรวย จังหวัดนนทบุรี วันที่ 16 เมษายน พ.ศ. 2482), 12.

³⁴ ศรีศักร วัลลิโภดม, "บางใหญ่ : ชุมชนชาวสวนในเขตนนทบุรี," 55.

³⁵ ราชบัณฑิตยสถาน, **อักขรานุกรมภูมิศาสตร์ จังหวัดนนทบุรี**, 8.

ภาพที่ 6 แม่บ้านเจ้าพระยา คลองอ้อมนนท์ และคุคลองสาขา

2. เมืองนนทบุรี จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์

เมืองนนทบุรีตั้งขึ้นมาจากการรวบตัวกันของชุมชน “บาง” ต่าง ๆ ที่ตั้งอยู่ตามริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาและคุคลองสาขา โดยมีพื้นฐานของความเป็นชุมชนเกษตรกรรม ประกอบอาชีพทำสวนและค้าขาย รวมถึงการมีลำน้ำเป็นเส้นทางคมนาคมขนส่งกับชุมชนใกล้เคียง สิ่งเหล่านี้เป็นปัจจัยสำคัญต่อการก่อร่างสร้างเมืองนนทบุรี ในฐานะหัวเมืองหน้าด่าน ซึ่งสำคัญรองลงมาจากเมืองธนบุรี อันจะมีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกับกรุงศรีอยุธยา กรุงธนบุรี และกรุงรัตนโกสินทร์มาโดยตลอด

2.1. เมืองนนทบุรีในสมัยอยุธยา

ด้วยสภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์และการเป็นชุมชนเกษตรกรรมของเมืองนนทบุรี ส่งผลให้กรุงศรีอยุธยาให้ความสนใจกับพื้นที่บริเวณนี้เป็นพิเศษ ซึ่งรวมถึงบ้านเมืองอื่น ๆ ในบริเวณพื้นที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง ในฐานะของการเป็นแหล่งเสบียงอาหารสำคัญและเป็นเมืองท่าหน้าด่านปากแม่น้ำเจ้าพระยามาตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 20 เป็นต้นมา อันเห็นได้จากหลักฐานทางด้านเอกสารที่กล่าวถึงและหลักฐานทางด้านศิลปกรรมที่ปรากฏอยู่

2.1.1. เมืองนนทบุรี ก่อนการขุดคลองลัดในสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง

ชุมชนเก่าแก่หลายแห่งในเขตภาคกลางมักมีตำนานบอกเล่าที่กล่าวถึงประวัติความเป็นมาของบ้านเมือง โดยเฉพาะที่ราบลุ่มภาคกลางตอนล่างมักจะมีการอ้างความเก่าแก่ย้อนไปถึงสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง) (พ.ศ. 1893-1912) ปฐมกษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยา เมืองนนทบุรีก็เป็นหนึ่งในนั้น ซึ่งปรากฏให้เห็นได้จากชื่อบ้านนามเมืองและประวัติการสร้างวัดต่าง ๆ ตัวอย่างเช่น **วัดเขมาภิรตาราม** เดิมเรียกว่า “วัดเข้มา” เนื่องจากพระเจ้าอู่ทองทรงส่งสินค้ามาโดยทางเกวียน แล้วได้มาจอดพัก ณ ที่แห่งหนึ่ง จึงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างวัดขึ้นบริเวณที่กองเกวียนหยุดพัก เรียกว่า วัดเข้มา ต่อมาได้ถูกเรียกว่า “วัดเขมา” อย่างในปัจจุบัน³⁶ นอกจากนี้ ยังมีวัดอีกหลายแห่งที่ยึดโยงประวัติการสร้างวัดกับตำนานพระเจ้าอู่ทอง เช่น **วัดปรังค์หลวง วัดกระโสมทอง วัดสนามนอก และวัดสนามใน**

ทั้งนี้ แนวความคิดเกี่ยวกับตำนานพระเจ้าอู่ทองสร้างบ้านแปงเมืองหรือสถานที่ต่าง ๆ เป็นแนวความคิดที่รับรู้กันมาตั้งแต่สมัยรัตนโกสินทร์ ช่วงรัชกาลที่ 3 เป็นอย่างน้อย ตัวอย่างเช่น สุนทรภู่กล่าวถึงในบทกวีนิราศที่มีการเดินทางล่องเรือและพรรณนากล่าวถึงสถานที่ต่าง ๆ เช่น **บางขุน บางขุนทอง** ในนิราศพระปฐม แสดงให้เห็นถึงการสร้างประวัติความเป็นมา

³⁶ หลวงวิจิตรวาทการ, ผู้เรียบเรียง, **ประวัติวัดเขมาภิรตาราม (จังหวัดนนทบุรี)** (พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2477. พิมพ์แจกในงานทอดกฐินพระราชทานกรมศิลปากร วันที่ 18 พฤศจิกายน พ.ศ. 2477), 5.

ของบ้านเมืองที่เก่าแก่มาดั้งแต่สมัยอยุธยาตอนต้น ซึ่งอาจสัมพันธ์กับการพบพระพุทธรูปหินทราย สมัยอยุธยาตอนต้น ตามวัดวาอารามต่าง ๆ ที่ตั้งอยู่ริมคลองอ้อมนนท์ ถึงแม้ว่าจะถูกเคลื่อนย้ายมา และไม่ทราบระยะเวลาที่ชัดเจน แต่ก็แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างกรุงศรีอยุธยากับ เมืองนนทบุรีที่มีมาอย่างยาวนาน

ก่อนการตั้งขึ้นเป็นเมืองนนทบุรี ชุมชนแรกเริ่มริมแม่น้ำเจ้าพระยาของเมือง นนทบุรีปรากฏให้เห็นได้จากวรรณคดีเรื่อง “โคลงกำสรวลสมุทร” ซึ่งสันนิษฐานว่าแต่งขึ้นในสมัย อยุธยาตอนต้น เป็นหลักฐานชิ้นสำคัญที่มีการกล่าวถึงชื่อบ้านนามเมืองในพื้นที่บริเวณทางตอนล่าง ของกรุงศรีอยุธยาจนถึงปากอ่าวทะเล ตามเส้นทางแม่น้ำเจ้าพระยาสายเดิมและลำคลองสาขา ต่าง ๆ ว่ามี “บาง” หรือชุมชนแรกเริ่มริมแม่น้ำตั้งเรียงรายกันอยู่หลายแห่ง โดยในเขตเมืองนนทบุรี ปรากฏอยู่ 3 แห่ง คือ บางพูด รัตนภูมิ (บางภูมิ) และบางเขน ตามที่ปรากฏในบทกวีดังต่อไปนี้

ตำบลบางพูด ตั้งอยู่ในอำเภอปากเกร็ด ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา มีคลองบางพูดเป็นคูคลองสาขาจากแม่น้ำเจ้าพระยา และมีวัดเก่าแก่สำคัญ คือ วัดบางพูดใน และวัด บางพูดนอก ความว่า

๑ มุ่งเหน่น้ำหน้าวัง

วยรดา แลแม่

ถนัดมวงมือนางผาน

ผากเจ้า

เททรวงทุเรมา

บางพูด พี่แม่

หมากพุงจูลับแล้ว

พุงพราง ๆ³⁷

ตำบลรัตนภูมิ เรียกกันในปัจจุบันว่า ตำบลบางภูมิ ตั้งอยู่ในอำเภอปากเกร็ด มีคลองบางภูมิเป็นคูคลองสาขาจากแม่น้ำเจ้าพระยา ความว่า

๑ ศรีมาพิโยคพื้น

รัตนภูมิ

ถนัดดุจพระภูมิผจง

แผ่นแผ้ว

เล็งแลเยยฟ้าพุ่ม

ชลเนตร

เพราะพี่เจ็บเจ้าแคล้ว

คลาศไกล ๆ³⁸

³⁷ ธนิต อยู่โพธิ์, ประวัติและโคลงกำสรวลศรีปราชญ์, พิมพ์ครั้งที่ 2, (พระนคร: กรมศิลปากร, 2503), 42.

³⁸ เรื่องเดียวกัน, 44.

ตำบลบางเขน ตั้งอยู่ในอำเภอเมืองนนทบุรี จังหวัดนนทบุรี และเขตบางซื่อ กรุงเทพฯ ความว่า

๑ มาทุ่งทุเรศพี	บางเขน
เขนข่าวอกนเณลา	พี่ตั้ง
ป็นกามกระเวนหว	ใจพี่ พระเออย
ฤบให้แก้วก้ง	พี่คงคีนคง ฯ ³⁹

จากการศึกษาของ มานิต วัลลิโกดม ที่ได้ศึกษาเส้นทางการเดินเรือตั้งแต่กรุงศรีอยุธยาจนถึงปากแม่น้ำเจ้าพระยา และออกสู่ชายฝั่งทะเล ตามบทกวีพบว่า ระยะทางที่เรือล่องตามลำน้ำผ่านสถานที่ต่าง ๆ แสดงให้เห็นว่าเป็นเส้นทางของแม่น้ำเจ้าพระยาสายเดิม ก่อนที่จะมีการขุดคลองลัดขึ้นในสมัยสมเด็จพระไชยราชาธิราชที่เมืองธนบุรี สังเกตได้จากการที่เมื่อเรือล่องมาถึงปากคลองบางกอกน้อยแล้วจึงได้ล่องไปตามทางน้ำทางทิศตะวันตก ผ่านเขตบางระมาด บางเขกหนึ่ง แล้วจึงเข้าสู่คลองด่าน⁴⁰ ดังนั้น การที่โคลงกำสรวลสมุทรปรากฏชื่อบ้านนามเมืองตามริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างของกรุงศรีอยุธยา สะท้อนให้เห็นว่ามีชุมชนแรกเริ่มขนาดเล็กตั้งถิ่นฐานในพื้นที่แถบนี้มาตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนต้น อย่างน้อยราวปลายพุทธศตวรรษที่ 20

เมืองนนทบุรีปรากฏชื่ออีกครั้งในพระราชพงศาวดารว่า “บ้านตลาดขวัญ” ในสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ราวปี พ.ศ. 2092 ภายหลังจากการทำศึกสงครามกับพม่า ชุมชนทางตอนใต้ของกรุงศรีอยุธยาได้ทวีความสำคัญขึ้นมา เนื่องจากชุมชนเหล่านี้เป็นจุดยุทธศาสตร์และแหล่งเสบียงอาหารที่สำคัญ อีกทั้ง เมื่อเกิดศึกสงครามกลับเรียกรวมไพร่พลได้น้อย ราษฎรหนีภัยสงครามกันมาก จึงได้มีการยกฐานะชุมชนเหล่านี้จาก “บ้าน” สู่ “เมือง” บ้านตลาดขวัญเป็นหนึ่งในนั้น เพื่อให้เป็นเมืองทำหน้าที่ด่านสำคัญของกรุงศรีอยุธยา ความว่า

“...แล้วสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสว่า ไพร่พลเมืองตรีจัตวาปากใต้เข้าพระนครนี้น้อยหนือออกอยู่ดงห้วยเขาต้อนไม่ได้เป็นอันมาก ให้บ้านท่าจีนเป็นเมืองสาครบุรี ให้เอาบ้านตลาดขวัญตั้งเป็นเมืองนนทบุรี ให้แบ่งเอาแขวงเมืองราชบุรี แขวงเมืองสุพรรณบุรี เป็นเมืองนครชัยศรี...”⁴¹

³⁹ เรื่องเดียวกัน, 47.

⁴⁰ มานิต วัลลิโกดม, "ตามเรือใบขึงทอง," 63-71.

⁴¹ ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 64 พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), 55.

เมืองนนทบุรีถูกจัดตั้งขึ้นเป็นกลุ่มหัวเมืองที่อยู่ทางตอนใต้ของกรุงศรีอยุธยา หรือเรียกว่า “หัวเมืองปากใต้” ประกอบไปด้วย เมืองธนบุรี เมืองนนทบุรี เมืองนครชัยศรี (เมืองนครปฐม) เมืองสาครบุรี (เมืองสมุทรสาคร) เมืองสมุทรสงคราม เมืองสมุทรปราการ เมืองราชบุรี และเมืองเพชรบุรี เมืองนนทบุรีคงมีสร้อยนามของเมืองว่า “ศรีมหาสมุทร” ตามที่ปรากฏในกฎหมายตราสามดวงว่า “พระนนทบุรีศรีมหาสมุทร เมืองนนทบุรี”⁴² เช่นเดียวกันกับเมืองธนบุรีศรีมหาสมุทร เนื่องจากเมืองตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา และไม่ไกลจากปากแม่น้ำ

จากการยกฐานะ “บ้านตลาดขวัญ” ขึ้นเป็น “เมืองนนทบุรี” อาจสัมพันธ์กับการสร้างวัดปรังค์หลวงขึ้นบริเวณคลองอ้อมนนท์ ที่ปากคลองบางมด (ภาพที่ 7) ซึ่งเป็นหลักฐานที่แสดงให้เห็นถึงกระบวนการก่อสร้างเมืองได้เป็นอย่างดี เนื่องจากเป็นวัดที่มีขนาดค่อนข้างใหญ่ แสดงให้เห็นว่าต้องมีชุมชนขนาดใหญ่หรือมีหลายชุมชนอยู่โดยรอบ ประกอบกับรูปแบบทางศิลปกรรมที่สามารถกำหนดอายุได้ในช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 21 ลงมา เช่น ปรังค์ประธาน รากฐานของอุโบสถหลังเก่า ใบเสมา และลวดลายปูนปั้นประดับปรังค์ ซึ่งอาจสร้างขึ้นภายใต้การอุปถัมภ์ของเจ้านายหรือขุนนางที่มีความเกี่ยวข้องโดยตรงกับกรุงศรีอยุธยา เนื่องจากมีรูปแบบของการสร้างปรังค์ตามอย่างงานช่างหลวงที่พบในกรุงศรีอยุธยา⁴³

ภาพที่ 7 วัดปรังค์หลวง นนทบุรี

นอกจากนี้ ในสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิยังโปรดเกล้าฯ ให้มีการขุดคลองลัดขึ้นอีกแห่ง บริเวณตอนล่างของคลองอ้อมนนท์ บริเวณวัดชลอ อำเภอบางกรวย เชื่อมต่อกับตอนบนของคลองอ้อมบางกอก บริเวณวัดสุวรรณคีรี เพื่ออำนวยความสะดวกต่อการคมนาคมที่ต่อเนื่องมาจากคลองลัดบางกอกที่ขุดขึ้นในสมัยสมเด็จพระไชยราชาธิราช ซึ่งปัจจุบันคือ คลองบางกอกน้อย

⁴² กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1, (พระนคร: องค์การค้าคุรุสภา, 2505), 325.

⁴³ ประภัสสร ชูวิเชียร, อยุธยาในย่านกรุงเทพฯ ศิลปกรรมที่สัมพันธ์กับแม่น้ำลำคลอง, 54-55.

ในช่วงสงครามเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 1 เมืองนนทบุรีมีบทบาทหรือได้รับผลกระทบจากสงครามอย่างไรไม่เป็นที่แน่ชัด เนื่องจากไม่มีหลักฐานกล่าวถึง จนกระทั่งเข้าสู่สมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช (พ.ศ. 2112-2133) ในปี พ.ศ. 2118 เมืองนนทบุรีได้รับผลกระทบจากการที่สมเด็จพระบรมราชาที่ 3 หรือพระยาละแวก (พ.ศ. 2108-2119) กษัตริย์แห่งกัมพูชาได้มีความพยายามยกทัพเรือเข้ามาตีกรุงศรีอยุธยา ปรากฏในพระราชพงศาวดาร ความว่า

“ศักราช ๙๓๗ ฤๅศก พระยาละแวกยกทัพเรือมายังพระนครศรีอยุธยา ในวัน ๗ ๆ ๑ คำนั้น ชาวเมืองละแวกตั้งทัพเรือตำบลพะเนางเชิง แลได้รับพังกัน ครั้นนั้นศึกละแวกด้านมิได้เลิกทัพกลับไป แลจับเอาคนเมืองพิษใต้ไปครั้งนั้นมาก ในปิ่นนั้นน้ำกรุงศรีอยุธยาน้อย”⁴⁴

เหตุการณ์ครั้งนี้ที่ปรากฏในพระราชพงศาวดาร ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ สัมพันธ์กับที่ปรากฏในพระราชพงศาวดาร ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ซึ่งระบุเพิ่มเติมว่าเชลยที่ถูกจับมาจากเมืองธนบุรีและนนทบุรี เพียงแต่มีการระบุปีศักราชที่คลาดเคลื่อนกัน เนื่องจากในพระราชพงศาวดาร ฉบับพันจันทนุมาศ ระบุว่าเหตุการณ์ดังกล่าวเกิดขึ้นในปี พ.ศ. 2108 ซึ่งตรงกับสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ความว่า

“ศักราช ๙๒๗ ปีฉลู สัปตศก วันศุกร์เดือน ๑๒ ขึ้น ๖ ค่ำ พระเจ้าละแวกยกกองทัพเรือเข้ามาอีก ไกลถึงปากน้ำพระประแดง เจ้าเมืองธนบุรีและกรรมการทั้งหลายรู้ข่าวว่าพระเจ้าละแวกยกมา ก็ส่งข่าวขึ้นมาให้กราบทูลถวาย ส่วนเรืออันเป็นทัพหน้าพระเจ้าละแวก ก็ไล่ตามเรือซึ่งตระเวนขเลนันตติเข้ามาเมืองธนบุรีและกรรมการเมืองทั้งหลายมีทันแต่งการที่จะรบพุ่งป้องกันเมืองต่างคนก็ต่างเอาครวญนี้ พระเจ้าละแวกก็ยกเข้ามาในปากน้ำพระประแดง ก็ลาดจับชาวเมืองธนบุรี ชาวเมืองนนทบุรี ไปเป็นเชลย”⁴⁵

ดังนั้น เมืองนนทบุรีในระยะแรกเริ่มจึงอาจมีการเข้ามาตั้งถิ่นฐานมาตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ 20 มีลักษณะของความเป็นชุมชนเกษตรกรรมที่ตั้งอยู่ตามริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาสายเดิม ประกอบด้วยชุมชนหลาย ๆ แห่งที่ไม่ได้มีการรวมตัวเป็นชุมชนขนาดใหญ่อย่างชัดเจน และต่างมีชื่อบ้านนามเมืองเป็นของตนเอง จนกระทั่งต่อมาในช่วงครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 21 ถึงครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 22 ชุมชนเหล่านี้คงขยายใหญ่ขึ้น มีการสร้างปราสาทประธานขนาดนั้นใหญ่ที่วัดปราสาทหลวง ปากคลองบางม่ง หนึ่งในนั้นสามารถรวมตัวกันและรู้จักในชื่อบ้านตลาดขวัญ ยังมีบทบาทสำคัญต่อกรุงศรีอยุธยาในฐานะเมืองท่าหน้าด่านและแหล่งเสบียงอาหารที่สำคัญ บ้านตลาดขวัญจึงได้ถูกยกฐานะขึ้นเป็นเมืองนนทบุรีในท้ายที่สุด

⁴⁴ พระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์, (พระนคร: โรงพิมพ์ไทย, 2450), 15.

⁴⁵ ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 64 พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), 113.

2.1.2. เมืองนนทบุรี ภายหลังการขุดคลองลัดในสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง จนถึงการศึกษากรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2

การขุดคลองลัดทั้งในสมัยสมเด็จพระไชยราชาธิราชและสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ส่งผลให้การเดินทางจากปากอ่าวทะเลมายังกรุงศรีอยุธยาร่นระยะเวลาและสะดวกสบายมากขึ้น อย่างไรก็ตาม แม่น้ำเจ้าพระยาในเขตเมืองนนทบุรียังคงมีเส้นทางที่คดเคี้ยวอยู่ จึงเกิดการขุดคลองลัดขึ้นในสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ราวปี พ.ศ. 2179 เพื่อเพิ่มประสิทธิภาพการเดินทางให้มากยิ่งขึ้น

คลองลัดที่ขุดขึ้นใหม่เริ่มตั้งแต่หัวโค้งคลองอ้อมนนท์ เหนือวัดเฉลิมพระเกียรติ จนถึงเชิงสะพานพระราม 7 เมื่อคลองลัดถูกขุดขึ้นส่งผลให้เส้นทางการเดินของน้ำเปลี่ยนแปลงไป แม่น้ำเจ้าพระยาสายเดิมเริ่มตื้นเขิน ในขณะที่คลองลัดได้ขยายใหญ่จนกลายเป็นแม่น้ำเจ้าพระยาสายปัจจุบัน อีกทั้ง ยังเกิดชุมชนใหม่ตามริมฝั่งตะวันออกและตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาสายใหม่ ภายภาพของเมืองนนทบุรีจึงมีสภาพเป็นเกาะ เช่นเดียวกับเมืองธนบุรี

ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช (พ.ศ. 2199-2231) ราวปี พ.ศ. 2208 โปรตเกล้าฯ ให้ย้ายเมืองนนทบุรีมาตั้งอยู่ริมฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาสายใหม่ เนื่องจากเส้นทางใหม่นี้อาจส่งผลให้ข้าศึกยกทัพเข้ามาประชิดพระนครได้ง่าย⁴⁶ เมืองนนทบุรีแห่งใหม่จึงยังคงมีบทบาทเป็นเมืองท่าหน้าด่านที่สำคัญของกรุงศรีอยุธยา มีปรากฏให้เห็นในบันทึกจดหมายเหตุรายวันของบาทหลวง เดอ ชัวซี (L'abbé de Choisy) ผู้ช่วยทูตซึ่งร่วมเดินทางมากับคณะทูตของเซอร์วาเลียร์ เดอ ช็อมองต์ (Chevalier de Chaumont) เพื่อเจริญสัมพันธไมตรีระหว่างฝรั่งเศสกับกรุงศรีอยุธยา ในปี พ.ศ. 2228 ความว่า

“...เมื่อเข้านี้ เราผ่านบ่อมป็นสร้างด้วยไม้สองบ่อมซึ่งยังสุดให้แก่เรา บ่อมหนึ่งสิบนัด อีกบ่อมหนึ่งแปดนัด ที่บ่อมทั้งสองนี้มีแต่ป็นเหล็กหล่อ และดินดำดีมาก **บ่อมทางขวามือของข้าพเจ้าชื่อบ่อมแก้ว (Hale de Cristal) และบ่อมทางซ้ายมือชื่อบ่อมทับทิม (Hale de Rubis)** ที่ตรงนี้เจ้าเมืองบางกอกได้มาอำลาท่านราชทูตด้วยสุดเขตการปกครองของตนแล้ว และเจ้าเมืองจังหวัดตลาดขวัญ (Teland-Couan) ได้ลงบัลลังก์มาเยี่ยมคำนับ...”⁴⁷

⁴⁶ หวน พินธุพันธ์, ประวัติศาสตร์เมืองนนทบุรี, 4.

⁴⁷ เดอ ชัวซี, จดหมายเหตุรายวัน การเดินทางไปสู่ประเทศสยาม ในปี ค.ศ. 1685 และ 1686 ฉบับสมบูรณ์, แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร, (กรุงเทพฯ: ก้าวหน้า, 2516), 350.

นอกเหนือจากคณะทูตของเซอวาลิเอร์ เดอ โชมองต์แล้ว ยังมีคณะราชทูตของเมอซิเอร์ เดอ ลาลูแบร์ (M. de la Loubère) ได้เดินทางเข้ามาเจริญสัมพันธไมตรีอีกครั้งในปี พ.ศ. 2230 ได้บันทึกถึงสภาพพื้นที่สวนผลไม้อันอุดมสมบูรณ์ของเมืองนนทบุรีเอาไว้ในครั้งนั้นด้วยความว่า

“...สวนผลไม้ที่บางกอกนั้นมีอาณาบริเวณยาว ไปตามชายฝั่งแม่น้ำ โดยทวนขึ้นไปสู่เมืองสยามถึง 4 ลี้ กระทั่งจรดตลาดขวัญ (Talacoan) ทำให้เมืองหลวงแห่งนี้อุดมสมบูรณ์ไปด้วยผลาหารซึ่งคนพื้นเมืองชอบบริโภคกันนักหนา...”⁴⁸

ในบันทึกของเมอซิเอร์ เดอ ลาลูแบร์ยังได้มีการพูดถึงเมืองอื่น ๆ ตามเส้นทางแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งได้ปรากฏชื่อเมืองแห่งหนึ่งซึ่งตั้งอยู่กึ่งกลางระหว่างเมืองตลาดขวัญและเมืองบางกอก ชื่อว่า “ตลาดแก้ว” ซึ่งอาจเป็นชุมชนที่เกิดขึ้นมาในระยะเวลาที่ใกล้เคียงกันกับการย้ายเมืองนนทบุรีมายังหัวมุมปากคลองอ้อมนนท์ตอนบน ความว่า

“...ตำบลสำคัญ ๆ ที่แม่น้ำนี้ไหลผ่านคือ แม่ตาก (Mè-Tac) อันเป็นเมืองเอกของราชอาณาจักรสยามที่ตั้งอยู่ทางทิศเหนือหนพายัพ ถัดจากนั้นต่อมาก็ถึงเมือง เทียนทอง (Tian-Tong หรือ เชียงทอง) กำแพงเพชร หรือ กำแพง เอย ๆ ซึ่งบางคนออกเสียงว่า กำแพง (Campingue) แล้วก็ถึงเมืองนครสวรรค์ เขียนว่า (Laconsevan) ชัยนาท (Tchainat) สยาม ตลาดขวัญ ตลาดแก้ว (Talaqu'ou) และบางกอก...”⁴⁹

จากแผนที่เส้นทางของแม่น้ำเจ้าพระยา จากกรุงศรีอยุธยาจนถึงปากอ่าวทะเลชายฝั่งของชาวต่างชาติที่เดินทางเข้ามาในช่วงเวลานี้ ปรากฏตำแหน่งที่ตั้งของบ้านตลาดแก้วสันนิษฐานว่าอาจตั้งอยู่บริเวณปากคลองอ้อมนนท์ตรงปากคลองบางกรวย บ้านตลาดขวัญ-ตลาดแก้วจึงมีลักษณะของการเป็นเมืองคู่ที่มีบทบาทสำคัญในบริเวณคลองอ้อมนนท์ โดยมีการเขียนชื่อแตกต่างกันบ้างเล็กน้อย อย่างบ้านตลาดขวัญมีชื่อว่า “Talacoüan” “Talacouan” และ “Talaquan” ส่วนบ้านตลาดแก้วมีชื่อว่า “Talaqueo” “Talakeeuw” และ “Talaque” (ภาพที่ 8-10)

ในบันทึกจดหมายเหตุของชาวฝรั่งเศส นอกเหนือจากการระบุถึงตำแหน่งที่ตั้งของเมืองนนทบุรีและบ้านตลาดแก้วแล้ว ในบันทึกของบาทหลวง เดอ ชัวซี ยังได้กล่าวถึง “ป้อมปราการ” คือ ป้อมแก้วและป้อมทับทิม ขณะล่องเรือจากเมืองธนบุรีหรือบางกอกขึ้นมาตามลำน้ำและ

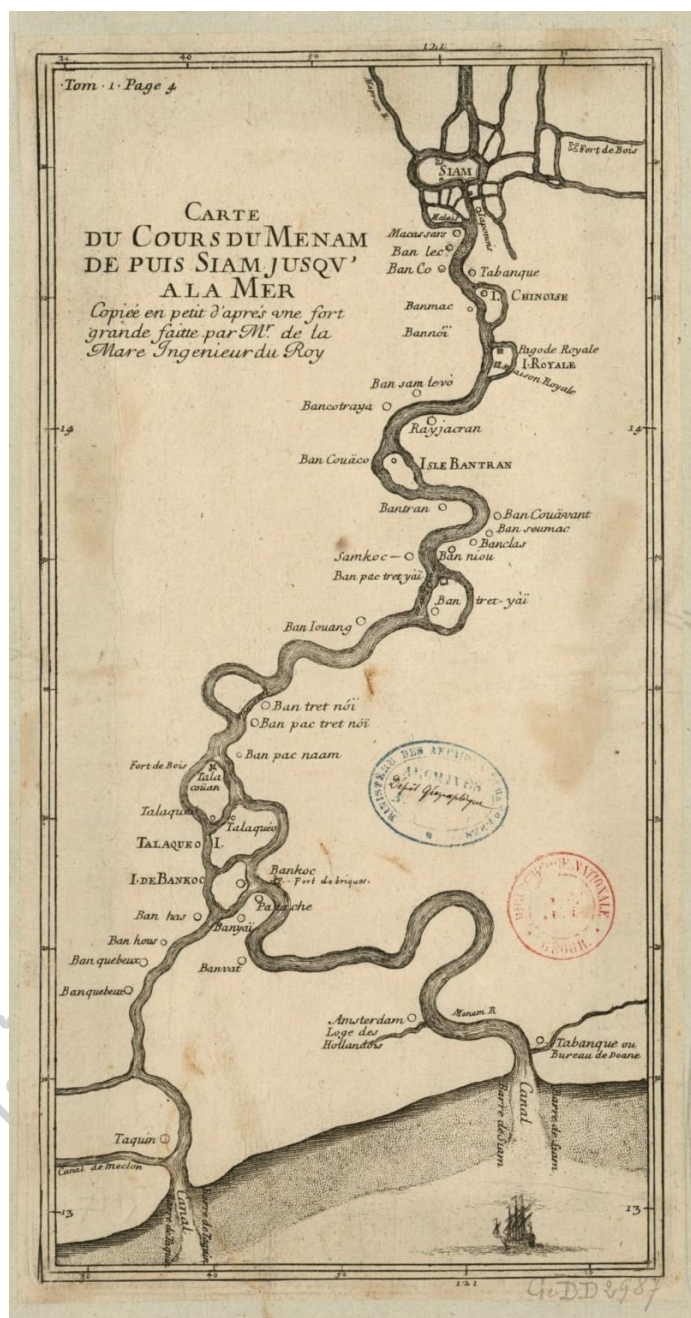
⁴⁸ ซิมอน เดอ ลาลูแบร์, จดหมายเหตุ ลา ลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม, 28.

⁴⁹ เรื่องเดียวกัน, 28.

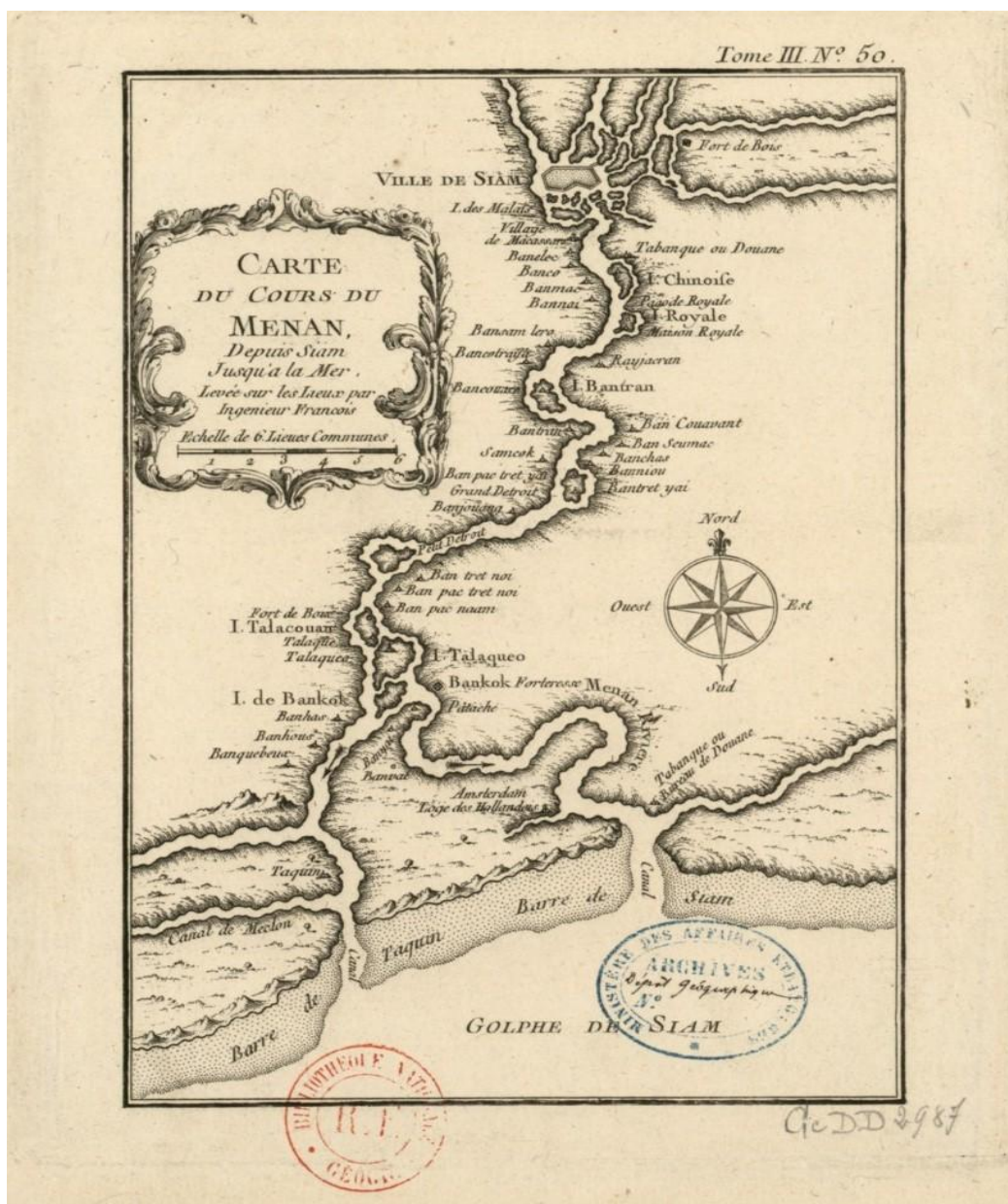
เข้าสู่เขตเมืองนนทบุรี นอกจากป้อมแก้วและป้อมทับทิมที่บาทหลวง เดอ ชัวซีย์ กล่าวถึงในบันทึกแล้ว ป้อมดังกล่าวยังมีปรากฏในแผนที่กรุงศรีอยุธยาของฌ็อง กูร์โตแล็ง (Jean Courtaulin) บาทหลวงชาวฝรั่งเศสที่เดินทางเข้ามาเผยแพร่ศาสนาคริสต์ที่กรุงศรีอยุธยาในช่วงปี พ.ศ. 2216-2217 แต่แผนที่ฉบับดังกล่าวได้ถูกตีพิมพ์เผยแพร่ในปี พ.ศ. 2229 ภายหลังจากที่กูร์โตแล็งเดินทางกลับไปยังฝรั่งเศส โดยฟร็องซิส กุส โฌแล็ง (Franciscus Jollain)⁵⁰ โดยแผนที่ฉบับนี้ได้ให้รายละเอียดลักษณะทางกายภาพของกรุงศรีอยุธยา เมืองลพบุรี และแม่น้ำเจ้าพระยา บริเวณเมืองธนบุรีและนนทบุรี ซึ่งป้อมดังกล่าวตรงกับป้อมที่ปรากฏในแผนที่ระบุชื่อว่า “**Les Forts de Tlakieu**” แปลว่า ป้อมเมืองตลาดแก้ว ซึ่งมี 2 ป้อม ส่วนบริเวณเมืองนนทบุรีหรือตลาดขวัญพบป้อมอีกแห่งหนึ่งด้วยเช่นกัน ระบุชื่อว่า “**Fort de Tlaquan**” แปลว่า ป้อมเมืองตลาดขวัญ ซึ่งสันนิษฐานว่าป้อมดังกล่าวที่ปรากฏน่าจะเป็นป้อมที่สร้างขึ้นด้วยไม้ เนื่องจากในแผนที่ภาษาฝรั่งเศสบางฉบับของคณะทูตที่เดินทางเข้ามาในปลายรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ปรากฏรูปป้อมปราการและระบุว่าเป็น “**Fort du Bois**”⁵¹ ซึ่งแปลว่า ป้อมไม้ ในภาษาฝรั่งเศส เอาไว้ด้วย (ภาพที่ 11)

⁵⁰ ธวัชชัย ตั้งศิริวานิช, *กรุงศรีอยุธยาในแผนที่ฝรั่ง*, พิมพ์ครั้งที่ 2, (กรุงเทพฯ: มติชน, 2566), 161.

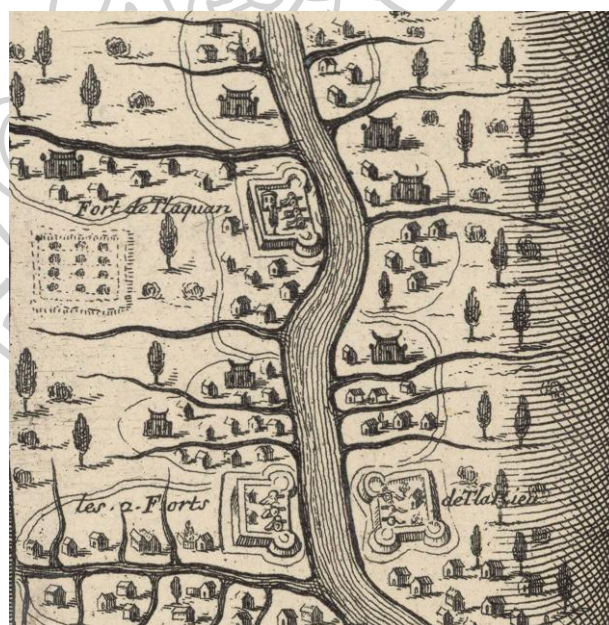
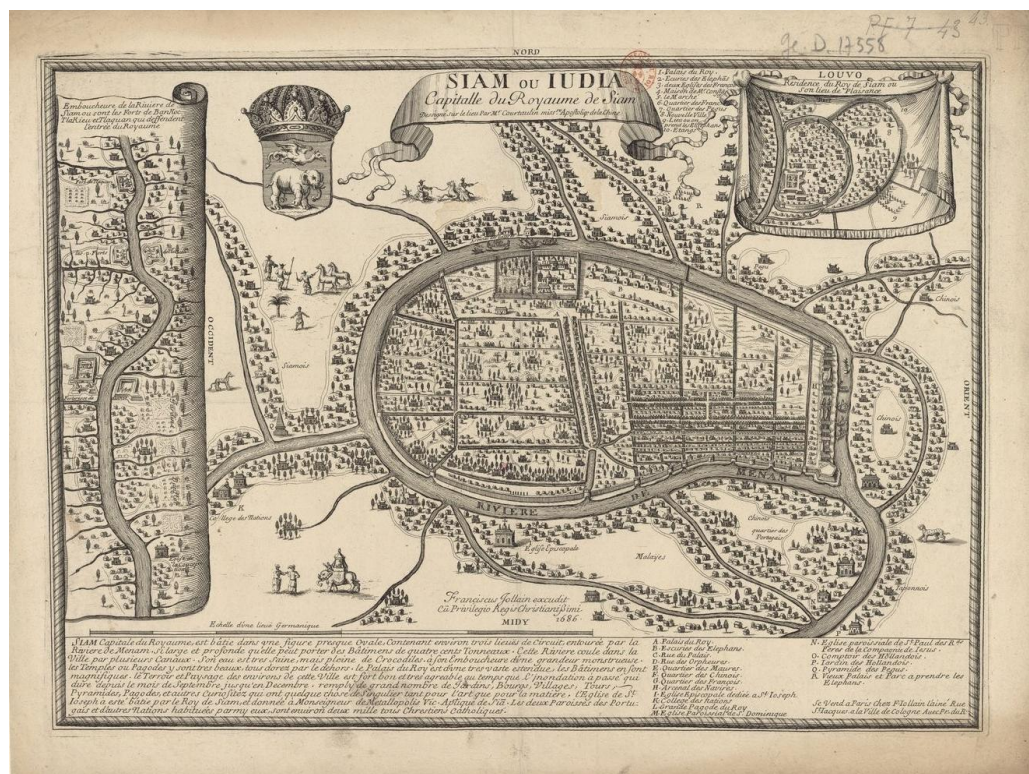
⁵¹ ในบันทึกต้นฉบับภาษาฝรั่งเศส บาทหลวง เดอ ชัวซีย์ ระบุเอาไว้ว่าป้อมที่บ้านตลาดแก้วเป็นป้อมที่สร้างขึ้นจากไม้ “*Nous avons passé ce matin entre deux forts de bois qui nous saluent.*” ในขณะที่ป้อมที่เมืองธนบุรีระบุว่าเป็นป้อมที่ก่อด้วยอิฐ “*Il y a à Banko deux forteresses des deux côtes de la riviere.*” ดูเพิ่มเติมใน De Choisy, *Journal du voyage de Siam fait en 1685 & 1686* (Paris: Duchartre & Van Buggenhoudt, 1930), 140-41.

ภาพที่ 8 แผนที่ Carte du cours du Menam depuis Siam jusqu'à la mer
คัดลอกจากต้นฉบับของเมอซีเออร์ เดอ ลามาร์ (M. de la Mar) วิศวกรชาวฝรั่งเศส
ที่มา: Gallica, Carte du cours du Menam depuis Siam jusqu'à la mer,
accessed December 1, 2023, available from
<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b5962993p?rk=64378;0>

ภาพที่ 9 แผนที่ Carte du cours du Menan depuis Siam jusqu'a la mer
โดย ฌาคส์ นิโกลาส์ เบลลิง (Jacques Nicolas Bellin) ชาวฝรั่งเศส
ที่มา: Gallica, **Carte du cours du Menan depuis Siam jusqu'à la mer**,
accessed December 1, 2023, available from
<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b59629943?rk=42918;4>

ภาพที่ 11 แผนที่ Siam ou India Capitale du Royaume de Siam

โดย ฌ็อง กูร์โตแล็ง (Jean Courtaulin) บาทหลวงชาวฝรั่งเศส

ที่มา: Gallica, Siam ou India Capitale du Royaume de Siam,

accessed May 15, 2025, available from

<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b84951755/f1.item#>

แม่น้ำสายเดิมได้รับการขุดคลองลัดอีกครั้งในสมัยพระเจ้าท้ายสระ ราวปี พ.ศ. 2265 เพื่อเพิ่มประสิทธิภาพในการคมนาคมขนส่งให้สะดวกสบายยิ่งขึ้นไปอีก บริเวณเกาะเกร็ด ซึ่งแม่น้ำเจ้าพระยาได้ไหลออกไปทางทิศตะวันตกก่อนแล้วจึงไหลมาออกทางทิศตะวันออก และต่อเนื่องเข้าสู่คลองอ้อมนนท์ การขุดคลองลัดและกลายเป็นแม่น้ำสายปัจจุบันผลให้พื้นที่บริเวณนี้กลายเป็นเกาะเช่นเดียวกับพื้นที่อื่น ๆ ที่มีการขุดคลองลัดขึ้น ความเป็น

“...ในปีขาล จัตวาศกนั้น ทรงพระกรุณาโปรดให้พระธนบุรีเป็นกองเกณฑ์ไพร่พลคนหัวเมืองปากใต้ให้ได้นคนหมื่นเศษ ให้ขุดคลองเกร็ดน้อยลัดคู้บางบัวทองนั้นอ้อมนักขุดลัดตัดให้ตรง พระธนบุรีรับสั่งแล้วถวายบังคมลามมาให้เกณฑ์คนไพร่พล ในบรรดาหัวเมืองปากใต้ได้คนหมื่นเศษ ให้ขุดคลองเกร็ดน้อยนั้นลึก ๖ คอก กว้าง ๖ วา ยาวทางไหลได้ ๒๙ เส้นเศษ ขุดเดือนเศษ จึงแล้ว พระธนบุรีนั้นจึงกลับมากราบทูลพระกรุณาให้ทราบทุกประการ...”⁵²

ในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ (พ.ศ. 2275-2301) ราวปี พ.ศ. 2293 ได้มีคณะราชทูตจากลังกาได้เดินทางเข้ามาเจริญสัมพันธไมตรี เพื่อขอพระสงฆ์จากกรุงศรีอยุธยาไปทำการอุปสมบทชาวลังกา เพื่อจะได้มีพระสงฆ์สืบพุทธศาสนาต่อไป เมื่อคณะราชทูตเดินทางเข้ามาถึงบริเวณปากแม่น้ำเจ้าพระยา เมืองนนทบุรีได้มีโอกาสได้ต้อนรับคณะทูตในครั้งนั้นด้วย ความเป็น

“...รุ่งขึ้นวันเสาร์ เดือน ๗ ขึ้น ๑๐ ค่ำ ... เวลาเย็นถึงเมืองตลาดขวัญที่เมืองนี้เจ้าเมืองกรมการก็รับรองเลี้ยงดูทูตานุทูตเหมือนเมืองก่อน รุ่งขึ้นวันอาทิตย์ (เดือน ๗ ขึ้น ๑๑ ค่ำ) ผู้ว่าราชการเมืองนนทบุรี ให้นิมนต์อธิการสงฆ์วัดที่ใกล้เคียงมารับปัจจัยทานและให้เบญจศีลแก่ราชทูต แล้วเลี้ยงทูตานุทูต (เหมือนกับที่เมืองธนบุรี) ครั้นเลี้ยงแล้วก็ออกเรือพายขึ้นไป...”⁵³

จนกระทั่งก่อนการเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 ในสมัยสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ (พ.ศ. 2301-2310) ราวปี พ.ศ. 2307-2308 เมืองนนทบุรียังคงมีบทบาทสำคัญต่อกรุงศรีอยุธยา เนื่องจากในช่วงเวลาดังกล่าวกองทัพของพม่า ภายใต้การนำของมังมหานรธาได้ยกทัพเข้าตีเมืองทวายและตะนาวศรีได้สำเร็จ จึงได้จัดเตรียมกองทัพเรือมายังบริเวณปากแม่น้ำเจ้าพระยา เพื่อตัดเส้นทางลำเลียงยุทธปัจจัยของกรุงศรีอยุธยา และป้องกันไม่ให้เรือของชาวตะวันตกเข้าช่วยเหลือกรุงศรีอยุธยา ฝ่ายกรุงศรีอยุธยาจึงได้ส่งพระยารัตนาธิเบศร์คุมกองทัพจากเมืองนครราชสีมาไปป้องกันเมืองธนบุรี และให้พระยายมราชเกณฑ์กองทัพจากหัวเมืองอื่นลงมารักษามืองนนทบุรี แต่ไม่สามารถรักษา

⁵² พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, 204.

⁵³ จดหมายเหตุระวางราชทูตลังกาและสยามครั้งกรุงศรีอยุธยา, (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2473. พิมพ์แจกในการฉาบฉวย นางเอม พกกะมาน เมื่อวันที่ 8 มีนาคม พ.ศ. 2473), 14-15.

ป้องกันเมืองไว้ได้ อีกทั้ง ในช่วงเวลาดังกล่าวยังได้มีเรือกำปั่นของอังกฤษที่เข้ามาค้าขายกับกรุงศรีอยุธยา จึงรับอาสาช่วยรบกับพม่า พม่าจึงตั้งปืนใหญ่ยิงโต้ตอบกับเรือของอังกฤษ จนท้ายที่สุดเรือของอังกฤษได้หนีลอยไป และกองทัพพม่าได้ยกทัพเข้าค่ายเมืองนนทบุรีสำเร็จ ความว่า

“...พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวฯ จึงมีพระราชดำรัสสั่งเสนาบดีให้จัดแจงเกณฑ์กองทัพหัวเมืองปากใต้ทั้งปวง ... แล้วให้พระยารัตนาธิเบศคุมกองทัพเมืองนครราชสีมา ยกลงมาตั้งรักษาเมืองธนบุรี ให้พระยายมราชเกณฑ์กองทัพหัวเมืองอื่นยกลงมาตั้งรักษาเมืองนนทบุรี และทัพหัวเมืองนอกกว่านั้นให้เกณฑ์เข้ามาบรรจบกับพลชาวพระนคร ขึ้นประจำรักษาหน้าที่เชิงเทินกำแพงเมืองโดยรอบ สรรพด้วยปืนปืนใหญ่น้อยเครื่องสรรพาวุธพร้อม แล้วให้กวาดครอบครัวพลชาวเมืองและเสบียงอาหารเข้าไว้ในพระนคร...”

“...ในขณะนั้นกำปั่นอังกฤษลูกคำลำหนึ่ง บรรทุกผ้าสุหรัตเข้ามาจำหน่าย ณ กรุงเทพมหานคร โภชาธิบดีให้ลวามถามแก่นายกำปั่นว่าถ้าพม่าจะเข้ามารบเอาเมืองธนบุรีอีก นายกำปั่นจะอยู่ช่วยรบหรือจะไปเสีย นายกำปั่นว่าจะอยู่ช่วยรบ แต่ขอให้ถ่ายมัดผ้าขึ้นฝากไว้ให้กำปั่นเบาก่อน ครั้นถ่ายมัดผ้าขึ้นแล้ว ก็ถอยกำปั่นล่องลงมาทอดอยู่ ณ ปากคลองบางกอกใหญ่...”

“...ครั้น ณ เดือนยี่ เมฆราโบกียกทัพเรือเข้ามาเมืองธนบุรีอีก ไม่มีใครอยู่รักษาเมืองและสู้รบ พม่าเอาปืนใหญ่ขึ้นตั้งบนป้อมวิไชยเณรฟากตะวันตก ยิงโต้ตอบกับปืนกำปั่นจนเพลาค่ำ กำปั่นจึงถอยสมอลอยขึ้นไปตามน้ำ ขึ้นไปทอดอยู่เหนือเมืองนนทบุรี และกองทัพพระยายมราชซึ่งตั้งอยู่เมืองนนท์นั้นก็เลิกหนีขึ้นไปเสีย มิได้ตั้งอยู่ต่อรบพม่า พม่าเข้าตั้งอยู่ ณ เมืองธนบุรีแล้ว จึงแบ่งทัพขึ้นมาตั้งค่าย ณ วัดเขมาตลาดแก้วทั้งสองฟาก ครั้นเพลากลางคืน นายกำปั่นจึงขอเรือกราบลงมาชักสลупช่วงล่องลงไปไม่ให้มีปากเสียง ครั้นตรงค่ายพม่า ณ วัดเขมา ก็ให้จุดปืนรายแคมพร้อมกันทั้งสองข้าง ยิงค่ายพม่าทั้งสองฟาก พม่าต้องปืนล้มตายป่วยลำบากแตกหนีออกหลังค่าย ครั้นเพลาน้ำขึ้นสลุปช่วงก็ถอยขึ้นมาหากำปั่นใหญ่ ซึ่งทอดอยู่เหนือเมืองนนท์”

“...ฝ่ายทัพพม่าก็ยกเข้าค่ายเมืองนนท์ ครั้นเวลาค่ำให้ชักสลุปช่วงล่องลงไปอีก จุดปืนรายแคมยิงค่ายเมืองนนท์ พม่าหนีออกไปซุ่มอยู่ข้างหลังค่าย อังกฤษและไทยลงลำปั่นไปเก็บของในค่าย พม่ากลับกรูกันเข้ามาข้างหลังค่าย ไล่ฟันแทงไทยแลอังกฤษแตกหนีออกจากค่ายลงลำปั่น และตัดศีรษะลำตัวของอังกฤษได้คนหนึ่งเอาขึ้นเสียบประจานไว้หน้าค่าย...”⁵⁴

⁵⁴ พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, 272-76.

เมื่อกองทัพพม่าเข้าตีเมืองนนทบุรีสำเร็จแล้ว ส่งผลทำให้บ้านเรือนและวัดวาอารามถูกทิ้งร้าง ผู้คนถูกฆ่าตาย จับเป็นเชลย และหลบหนีภัยสงครามไปยังชุมชนตามคูคลองสาขาที่อยู่ลึกเข้าไป เมืองนนทบุรีจึงอาจอยู่ในสภาพของเมืองร้าง จนกระทั่งสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช กอบกู้เอกราชได้ เมืองนนทบุรีจึงกลับมาสู่สภาวะปกติและมีผู้คนกลับมาอยู่อาศัยตามเดิม

ดังนั้น ภายหลังจากการขุดคลองลัดในสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง เมืองนนทบุรียิ่งทวีความสำคัญขึ้นมาเป็นอย่างมาก เนื่องจากยังคงมีบทบาทสำคัญต่อกรุงศรีอยุธยา ในฐานะของการเป็นแหล่งเสบียงอาหารและจุดยุทธศาสตร์ที่สำคัญ กรุงศรีอยุธยาจึงให้ความสนใจและรักษาป้องกัน อันเห็นได้จากการย้ายตำแหน่งที่ตั้งของเมืองที่แต่เดิมตั้งอยู่ริมคลองอ้อมนนท์ ย้ายมาตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาสายใหม่ และมีชุมชนแห่งใหม่ในบริเวณใกล้เคียง ประกอบกับการสร้างป้อมปราการขึ้นทั้งสองฝั่งแม่น้ำ ในขณะเดียวกันก็เป็นที่รับรู้ของชาวต่างชาติอย่างแพร่หลาย ในฐานะของพื้นที่สวนผลไม้อันอุดมสมบูรณ์และย่านตลาดการค้าที่คึกคัก ตลอดจนการที่เมืองนนทบุรีมีความสำคัญและความสัมพันธ์ควบคู่ไปกับเมืองธนบุรีมาโดยตลอด

2.2. เมืองนนทบุรีในสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์

ภายหลังจากการเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 เมืองนนทบุรีถูกทิ้งร้างไป จนกระทั่งกลับเข้าสู่สภาวะปกติตั้งแต่สมัยธนบุรีเป็นต้นมา บทบาทของเมืองนนทบุรีต่อราชธานีแห่งใหม่ทั้ง 2 แห่ง ยังคงเป็นในฐานะแหล่งเสบียงอาหารและจุดยุทธศาสตร์ที่สำคัญอยู่ เพียงแต่เปลี่ยนบทบาทจากการเป็นหัวเมืองใกล้ปากแม่น้ำเจ้าพระยามาสู่การเป็นหัวเมืองขนพระนคร ตลอดจนการมีผู้คนจากหลากหลายเชื้อชาติและศาสนาเดินทางเข้ามาตั้งถิ่นฐาน ซึ่งต่างล้วนมีส่วนสำคัญต่อพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของเมืองนนทบุรี

2.2.1. เมืองนนทบุรีในสมัยธนบุรี

ในช่วงเวลาที่กองทัพพม่าตั้งค่ายอยู่ที่เมืองนนทบุรี นอกเหนือจากค่ายที่บริเวณวัดเขมาภิรตาราม กองทัพพม่าคงมีการตั้งค่ายอยู่บริเวณอำเภopakเกร็ดด้วย ภายหลังจากการเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 นายสุตจินดา (สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท) ได้ล่องเรือออกจากกรุงศรีอยุธยา เพื่อเดินทางไปพบหลวงยกกระบัตร (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช) พี่ชาย ที่เมืองราชบุรี เพื่อร่วมเป็นกำลังรบกอบกู้เอกราชกับพระยาตาก (สิน) โดยนายสุตจินดาได้เดินทางมาถึงเมืองนนทบุรีจึงได้ล่องเรือตามคลองอ้อมเกร็ด แทนที่จะล่องเรือตามแม่น้ำเจ้าพระยา เนื่องจากมีค่ายของพม่าตั้งอยู่บริเวณดังกล่าว ความว่า

“...ก็ปล่อยให้เรือโคลนนั่นล่องตามลำน้ำใหญ่ลงไปจนถึงสามโคกแล
เมืองนนทบุรีตามลำดับระยะทางได้พบค่ายพม่าตั้งสกัดอยู่ท้ายน้ำหลายตำบล...ภอมาถึงบางบัวทอง
ในอ้อมเกร็จก็ภอสว่างในที่นั้น จึงได้ซ่อนนอนอยู่ที่ลับ ๆ ครั้นค่ำก็ลงเรือโคลนล่องลงมาถึงเมืองธนบุรี
ที่วัดแจ้ง...”⁵⁵

เมื่อพระยาตาก (สิน) กอบกู้เอกราชได้ในปี พ.ศ. 2310 จึงได้ปราบดาภิเษก
ขึ้นเป็นสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช (พ.ศ. 2310-2325) สถาปนากรุงธนบุรีขึ้นเป็นราชธานี
พร้อมกันนั้นยังโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งเหล่าขุนนางให้ขึ้นครบบตามตำแหน่งฐานานุศักดิ์ตามอย่างแต่ก่อน
และแต่งตั้งเจ้าเมืองกรมการให้ออกไปครองหัวเมืองต่าง ๆ ที่อยู่ในบริเวณใกล้เคียงทุกเมือง รวมถึง
เกลี้ยกล่อมให้อาณาประชาราษฎร์ที่หลบหนีภัยสงครามกลับมาอยู่ตามภูมิลำเนาเดิมของตน
ทุกบ้านเมือง⁵⁶

ต่อมาในปี พ.ศ. 2317 สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช โปรดเกล้าฯ ให้
ข้าหลวงไปรับครอบครัวชาวมอญ ซึ่งหนีภัยสงครามจากกองทัพพม่า มาตั้งบ้านเรือนอยู่ในเขต
เมืองนนทบุรี บริเวณอำเภอปากเกร็ด ซึ่งมีชุมชนมาตั้งแต่สมัยอยุธยาอยู่แล้ว และให้ชาวมอญมีหน้าที่
ในการดูแลด้านขนอนบ้านปากเกร็ด ความว่า

“...ฝ่ายพวกรามัญซึ่งหนีพม่านั้น พระยาเจ่ง ตละเล็ยง ตละเกลีบ กับพระยา
กลางเมือง ซึ่งหนีเข้ามาครั้งกรุงเก่า พม่าตีกรุงได้ ๆ ตัวกลับไป และสมิงรามัญนายไพร่ทั้งปวงพาครัว
เข้ามาทุกด้านทุกทาง ให้ข้าหลวงไปรับมาถึงพระนครพร้อมกันแล้ว ทรงพระกรุณาให้ตั้งบ้านเรือนอยู่
แขวงเมืองนนทบุรีบ้าง เมืองสามโคกบ้าง แต่ลกรรจจัดได้สามพัน โปรดให้หลวงบำเรอภักดีครั้งกรุงเก่า
เป็นเชื้อรามัญ ให้เป็นพระยารามัญวงศ์ เรียกว่าจักริมมอญ ควบคุมกองมอญใหม่ทั้งสิ้น และโปรดให้
พระราชทานตราภูมิคุ้มห้ามสรรพากรขนอนตลาดทั้งปวง ให้ค้าขายทำมาหากินเป็นสุข แล้วให้เกณฑ์
พระยารามัญวงศ์คุมกองมอญยกหนุนออกไปต่อรบพม่าอีกทัพหนึ่ง...”⁵⁷

⁵⁵ อภินิหารบรรพบุรุษ, (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2473. สมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ เจ้าฟ้า
กรมพระนครสวรรค์วรพินิต โปรดให้พิมพ์เป็นของเจ้าภาพชำระในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมเจ้าปิยภัคตินารถ
สุประดิษฐ์ พ.ศ. 2473), 30-31.

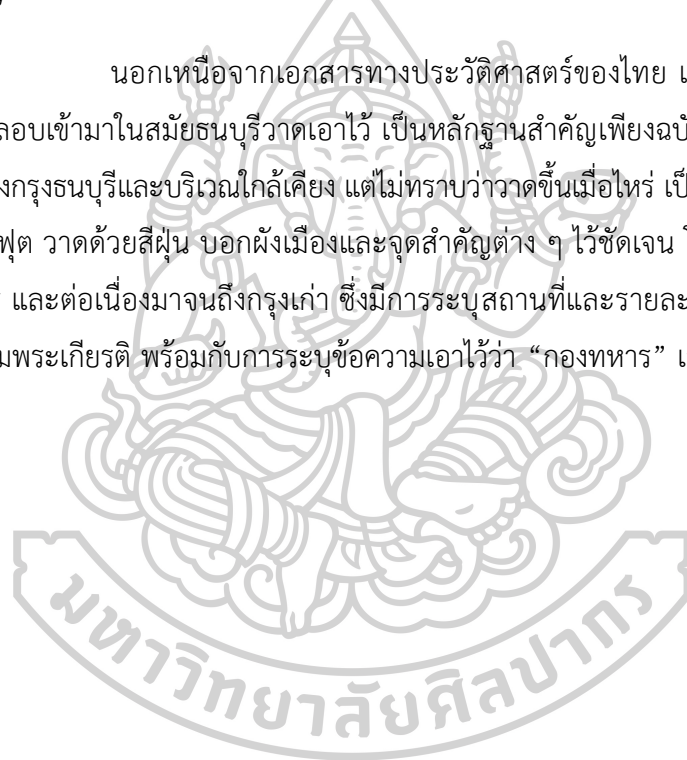
⁵⁶ พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, 326.

⁵⁷ เรื่องเดียวกัน, 649-50.

ในปี พ.ศ. 2323 เมื่อคราวที่อัญเชิญพระแก้วมรกตจากเมืองเวียงจันทน์ อาณาจักรล้านช้าง ลงมายังกรุงธนบุรี สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนอินทรพิทักษ์ เสด็จขึ้นไปรับพระแก้วมรกตที่ท่าเจ้าสนุก เมืองสระบุรี ต่อมาขบวนเรือได้ล่องลงมาตามแม่น้ำเจ้าพระยา ระหว่างทางได้มีการประกอบพระราชพิธีสมโภชขึ้นบริวารบางกรณีในเขตเมืองนนทบุรี ซึ่งเคยเป็นที่ตั้งของชุมชนบางกรณีมาตั้งแต่สมัยอยุธยา มีคลองบางกรณีเป็นคูคลองสาขา และเคยมีวัดบางกรณีเป็นวัดประจำชุมชน ปัจจุบันคือ ที่ตั้งของกระทรวงพาณิชย์ ความว่า

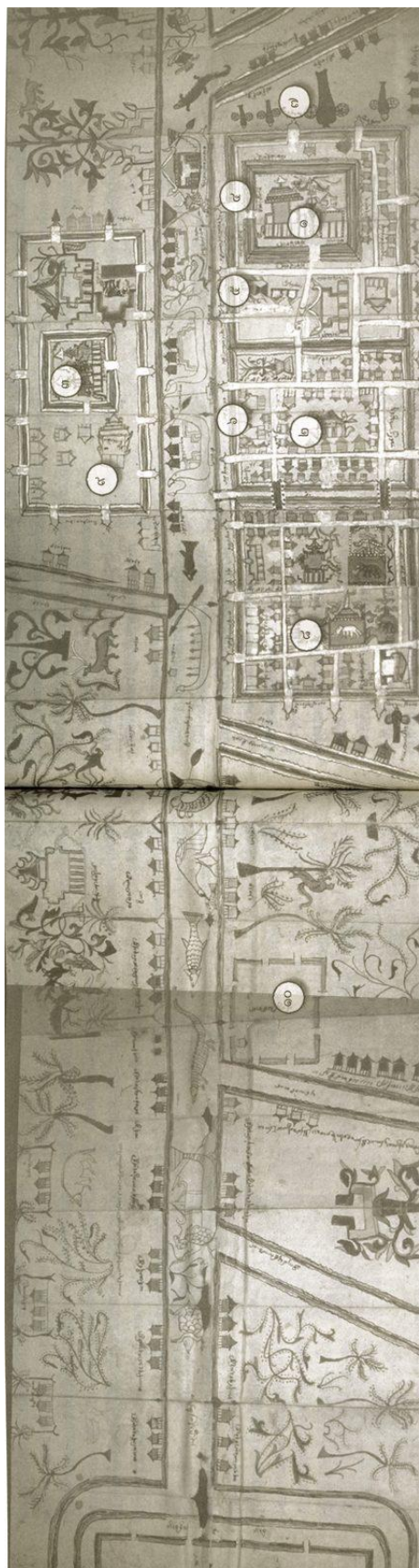
“...ครั้นรุ่งขึ้น ณ วันอาทิตย์ แรม ๑๔ ค่ำ เดือน ๓ แห่งเชษฐมาแรมอยู่ที่ประทับ สยามโคก ครั้นรุ่ง ณ วันจันทร์ ขึ้น ๑ ค่ำ เดือน ๔ ถึงพระตำหนักบางกรณี...”⁵⁸

นอกเหนือจากเอกสารทางประวัติศาสตร์ของไทย แผนที่ซึ่งวาดโดยจารย์ชาวพม่าที่ลักลอบเข้ามาในสมัยธนบุรีวาดเอาไว้ เป็นหลักฐานสำคัญเพียงฉบับเดียวที่แสดงให้เห็นถึงสภาพพื้นที่ของกรุงธนบุรีและบริเวณใกล้เคียง แต่ไม่ทราบว่าจะขึ้นเมื่อไหร่ เป็นแผนที่บนแผ่นกระดาษขนาด 3 x 6 ฟุต วาดด้วยสีฝุ่น บอกผังเมืองและจุดสำคัญต่าง ๆ ไว้อย่างชัดเจน โดยเฉพาะอย่างยิ่งพื้นที่ของกรุงธนบุรี และต่อเนื่องมาถึงกรุงเก่า ซึ่งมีการระบุสถานที่และรายละเอียดพื้นที่เมืองนนทบุรี บริเวณวัดเฉลิมพระเกียรติ พร้อมกับการระบุข้อความเอาไว้ว่า “กองทหาร” เอาไว้ด้วย⁵⁹ (ภาพที่ 12)

⁵⁸ ยิ้ม ปันตยากร และคณะ, ผู้รวบรวม, ประชุมหมายรับสั่ง ภาควิชา 1 สมัยกรุงธนบุรี (กรุงเทพฯ: คณะกรรมการพิจารณาและจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี, 2523), 36.

⁵⁹ สุรินทร์ มุขศรี, "กรุงธนบุรีในแผนที่พม่า," ศิลปวัฒนธรรม 21, 9 (กรกฎาคม 2543): 64-69.

ภาพที่ 12 แผนที่กรุงธนบุรีโดยชาวพม่า

จุดพื้นที่สำคัญในแผนที่กรุงธนบุรี (1) เขตพระราชฐานชั้นใน หรือวังหลวง (2) บ้านพระยาจักรี (3) วังลูกเจ้าเมืองบางกอก (4) ท่าจีนวัง (5) ประตูลิเก้น้ำพัฒนาสดยา (6) ท่าข้ามเปลือก (7) ป้อมปืน (8) โรงช่างสำคัญ (9) บ้านหัวหมากวารี (พระยาราชาสรรฐ์) (10) บริเวณวัดเฉลิมพระเกียรติ (ป้อมค่ายทหาร)

ที่มา: สุรินทร์ มุขศรี, “กรุงธนบุรีในแผนที่พม่า,” เข้าถึงเมื่อ 10 ตุลาคม 2568, เข้าถึงได้จาก https://www.silpa-mag.com/history/article_10542

เมืองนนทบุรีในสมัยธนบุรียังได้ถูกกล่าวถึงในเอกสารบันทึกของชาวตะวันตก คือ บันทึกรายวันเกี่ยวกับการเดินทางจากอินเดียสู่สยามและมะละกาในปี พ.ศ. 2322 ของ โยฮันน์ เคอนิช (Johann König) นายแพทย์และนักพฤกษศาสตร์ ชาวเยอรมัน เดินทางเข้ามาถึงกรุงธนบุรี ในปี พ.ศ. 2321 ความว่า

“...เราเดินทางต่อไปและพักแรมตอนกลางคืนในสถานที่แห่งหนึ่งเรียกกันว่า **บางมะน่าน (Bangmanan)**...”⁶⁰

คำว่า “บางมะน่าน” ที่ปรากฏ สันนิษฐานว่าชื่อนี้ออกเสียงใกล้เคียงกับคำว่า “บางแม่นาง” ซึ่งเป็นชื่อเดิมของอำเภอบางใหญ่ จังหวัดนนทบุรี ปัจจุบันคือ ตำบลบางแม่นาง อำเภอบางใหญ่

ดังนั้น เมืองนนทบุรีก็กลับเข้าสู่สภาวะปกติภายหลังจากการกอบกู้เอกราชของ สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ผู้คนกลับมาตั้งบ้านเรือนยังเมืองที่ถูกทิ้งร้าง ประกอบอาชีพทำสวน และค้าขายตามเดิม อีกทั้ง ยังเป็นพื้นที่รองรับชุมชนชาวมอญที่เดินทางลี้ภัยเข้ามา ซึ่งจะพัฒนาต่อมา เป็นชุมชนชาวมอญที่สำคัญในสมัยรัตนโกสินทร์

2.2.2. เมืองนนทบุรีในสมัยรัตนโกสินทร์

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช (รัชกาลที่ 1) (พ.ศ. 2325-2352) ทรงปราบดาภิเษกขึ้นเป็นปฐมกษัตริย์แห่งราชวงศ์จักรี และสถาปนา กรุงรัตนโกสินทร์ขึ้นเป็นราชธานีแห่งใหม่ริมฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา เมืองนนทบุรียังคงมี สถานะเป็นหัวเมืองชั้นพระนครอยู่เช่นเดิม และยังคงใช้สร้อยนามของเมืองว่า “เมืองนนทบุรีศรีมหาสมุทร” สังกัดกรมท่า มีด่านขนอนบ้านปากเกร็ด คอยควบคุมเรื่องการติดต่อค้าขายและจัดเก็บ ภาษี ภายใต้การดูแลของชุมชนชาวมอญ ซึ่งตั้งถิ่นฐานมาตั้งแต่สมัยธนบุรี

⁶⁰ เจ. จี. เคอนิช, บันทึกรายวันเกี่ยวกับการเดินทางจากอินเดียสู่สยามและมะละกา ใน พ.ศ. 2322 (ค.ศ. 1779), แปลโดย นันทนา วรเนติวงศ์ และฉันทา วงศ์เสงี่ยม, (กรุงเทพฯ: สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2560), 49.

ต่อมาในปี พ.ศ. 2332 รัชกาลที่ 1 ทรงยกทัพไปปราบปรามหัวเมืองมลายูทางภาคใต้ เนื่องจากก่อกบฏและเกิดการแข็งเมืองอยู่บ่อยครั้ง เมื่อปราบปรามได้สำเร็จจึงได้กวาดต้อนชาวมุสลิมจากเมืองปัตตานีกลับมายังพระนคร และโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่บ้านท่าอิฐ อำเภอบางเกร็ง⁶¹

นอกจากนี้ที่เมืองนนทบุรียังมีการพบจารึกดินเผาที่วัดเทพอุรุมกังค์ สันนิษฐานว่าเป็นพื้นที่ของโรงพยาบาลพระนั่งเกล้า กล่าวถึง สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ พระราชโอรสองค์ที่ 34 ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสร้างเป็นอุโบสถที่วัดแห่งนี้เมื่อปี พ.ศ. 2341 แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างราชสำนักและเมืองนนทบุรีได้ (ภาพที่ 13) ความเป็น

“สุภะมัตถุ พรพทลักราชลวงแล้วได้ ๒๓๔๑ ปีเมียล่ำเรศกัณฐ์ประหัตถ์ เดือนสิบสองแรมเจดาคำเพลาเซาท์กบาค สมเด็จพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ พระราชโอรสองค์ที่ 34 ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสร้างเป็นอุโบสถที่วัดแห่งนี้เมื่อปี พ.ศ. ๒๓๔๑ แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างราชสำนักและเมืองนนทบุรีได้ (ภาพที่ 13) ความเป็น

ภาพที่ 13 จารึกบนแผ่นดินเผาที่วัดเทพอุรุมกังค์ นนทบุรี

ที่มา: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร, จารึกบนแผ่นดินเผาที่วัดเทพอุรุมกังค์, เข้าถึงเมื่อ 30 มีนาคม 2567,

เข้าถึงได้จาก <https://db.sac.or.th/inscriptions/inscribe/detail/739>

⁶¹ คณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว, *วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์ และภูมิปัญญาจังหวัดนนทบุรี*, 44.

⁶² ประสาร บุญประคอง, ผู้อ่าน, "หลักที่ 135 จารึกบนแผ่นดินเผา (เรื่องสร้างพระอุโบสถ วัดเทพอุรุมกังค์ จ.นนทบุรี," ใน *ประชุมศิลปจารึกภาคที่ 6 ตอนที่ 1 : ประมวลจารึกสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ที่พบในภาคเหนือ ภาคตะวันออก และภาคกลาง* (กรุงเทพฯ: คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี, 2517), 14-15.

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (รัชกาลที่ 2) (พ.ศ. 2352-2367) ราวปี พ.ศ. 2358 มีชาวมอญอพยพเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารเป็นจำนวนมากและจากหลายช่องทาง โดยเฉพาะด่านเจดีย์สามองค์ เมืองกาญจนบุรี และโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่เมือง **ปทุมธานีบ้าง เมืองนนทบุรีบ้าง และเมืองนครเขื่อนขันธ์ (เมืองพระประแดง) บ้าง** ชาวมอญที่เข้ามาในครั้งนี้นี้จึงเรียกว่า “มอญใหม่” ส่วนชาวมอญที่เข้ามาในสมัยธนบุรีจึงเรียกว่า “มอญเก่า” แทนความว่า

“...ครั้นถึงปีกุน ลัปตศก จุลศักราช ๑๑๗๗ พวกมอญที่เมืองเมาะตะมะถูกพม่ากดขี่หนักเข้า จึงพร้อมใจกันจับกรมการพม่าฆ่าเสีย แล้วพากันอพยพครอบครัวเข้ามาในพระราชอาณาจักร เดินเข้ามาทางเมืองตากบ้าง ทางเมืองอุทัยธานีบ้าง แต่โดยมากมาทางด่านพระเจดีย์สามองค์ เข้าแขวงเมืองกาญจนบุรี ... ครั้วมอญมาถึงเมืองนนทบุรี เมื่อ ณ วันพุธ เดือน ๙ แรม ๓ ค่ำ ปีกุน ลัปตศก จุลศักราช ๑๑๗๗ เป็นจำนวน ๔๐,๐๐๐ เศษ โปรดให้ตั้งภูมิลำเนาอยู่ใน **แขวงเมืองปทุมธานีบ้าง เมืองนนทบุรีบ้าง เมืองนครเขื่อนขันธ์บ้าง...**”⁶³

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 3) (พ.ศ. 2367-2394) เป็นช่วงเวลาที่เมืองนนทบุรีมีบทบาทขึ้นมาเป็นอย่างมาก จากการมีสายสัมพันธ์ทางเครือญาติระหว่างกษัตริย์และตระกูลของเจ้าเมืองนนทบุรี โดยโปรดเกล้าฯ ให้มีการสร้าง**วัดเฉลิมพระเกียรติ**ขึ้น (ภาพที่ 14) เพื่อทรงพระราชอุทิศแด่พระชนกและพระชนนีในสมเด็จพระศรีสุลาลัย พระบรมราชชนนีของพระองค์ จึงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างวัดขึ้นบริเวณนิวาสถานเดิมของเจ้าเมืองนนทบุรี⁶⁴ นอกจากนี้ ยังโปรดเกล้าฯ ให้สร้างกำแพงป้อมปราการก่ออิฐถือปูน มีใบเสมาอยู่เหนือกำแพง ผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมล้อมรอบวัด⁶⁵

⁶³ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2, พิมพ์ครั้งที่ 6, (พระนคร: กรมศิลปากร, 2511. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พลเรือเอก หลวงอาจณรงค์ (อิง ช่วงสุวนิช) ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 28 กรกฎาคม พ.ศ. 2511), 167-68.

⁶⁴ ตำนานวัดสุทัศน์ต่าง ๆ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสถาปนา, 11.

⁶⁵ ลำดวน สุขพันธ์, ผู้เรียบเรียง, ประวัติวัดเฉลิมพระเกียรติวรวิหาร จังหวัดนนทบุรี (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2521. พิมพ์ในโอกาสนำผ้าพระกฐินพระราชทานไปทอด ณ วัดเฉลิมพระเกียรติวรวิหาร อำเภอเมือง จังหวัดนนทบุรี วันที่ 28 ตุลาคม พ.ศ. 2521), 6-7.

ภาพที่ 14 วัดเฉลิมพระเกียรติ นนทบุรี

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 4) (พ.ศ. 2394-2411) เมืองนนทบุรีได้มีการเปลี่ยนสร้อยนามของเมืองจากเดิมที่เป็น “เมืองนนทบุรีศรีมหาสมุทร” มาตั้งแต่สมัยอยุธยา ได้เปลี่ยนชื่อสร้อยนามของเมืองใหม่ว่า “**เมืองนนทบุรีศรีมหาอุทยาน**” และ “**เมืองนนทบุรีศรีเกษตราคม**” ตามลำดับ การเปลี่ยนสร้อยนามใหม่แสดงให้เห็นนัยว่าเมืองนนทบุรีเป็นเมืองที่มีความอุดมสมบูรณ์พืชพันธุ์ธัญญาหาร โดยเฉพาะสวนผลไม้ ต่างจากการใช้สร้อยนามเดิมซึ่งแสดงให้เห็นนัยว่าเป็นเมืองทำหน้าที่ด่านปากน้ำแม่น้ำเจ้าพระยา

รัชกาลที่ 4 ทรงโปรดเกล้าฯ ให้มีการบูรณปฏิสังขรณ์วัดเก่าและดำเนินการสร้างวัดที่ยังสร้างไม่เสร็จ คือ **วัดเขมาภิรตาราม** และ**วัดเฉลิมพระเกียรติ** โดยวัดเขมาภิรตารามเป็นวัดเก่าแก่มากตั้งแต่สมัยอยุธยา ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 2 สมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินีทรงบูรณปฏิสังขรณ์ เมื่อเวลาผ่านไปถึงสมัยรัชกาลที่ 4 วัดมีสภาพชำรุดทรุดโทรม จึงโปรดเกล้าฯ ให้กรมหมื่นมณฑริรักษา (พระองค์เจ้าพยอม) เป็นแม่กองในการบูรณปฏิสังขรณ์ และพระราชทานนามว่า “วัดเขมาภิรตาราม” (ภาพที่ 15) ส่วนวัดเฉลิมพระเกียรติที่สร้างในสมัยรัชกาลที่ 3 ยังค้างอยู่ จึงดำเนินการสร้างให้แล้วเสร็จสมบูรณ์ เพื่อเป็นการสนองพระเดชพระคุณพระบรมเชษฐาธิราช จึงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (จำ บุนนาค) เป็นแม่กองในการบูรณปฏิสังขรณ์⁶⁶

⁶⁶ ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 25 เรื่องสถานที่แล้วตลิ่งซึ่งสร้างขึ้นในรัชกาลที่ 4, (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2465. นายเชียง กรรณสูตร พิมพ์ในงานปลงศพสนองคุณบิดา เมื่อ พ.ศ. 2465), 75-76.

ภาพที่ 15 วัดเขมาภิรตาราม นนทบุรี

นอกจากนี้ ยังโปรดเกล้าฯ ให้มีการขุดคลองมหาสวัสดิ์ขึ้นในปี พ.ศ. 2403 ตั้งแต่คลองอ้อมนนท์ริมวัดชัยพฤกษ์มาลาไปจนถึงเมืองนครปฐม ยาว 684 เส้น กว้าง 7 วา ลึก 6 ศอก โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค) เป็นแม่กอง⁶⁷ เพื่อเป็นเส้นทางคมนาคมเชื่อมต่อระหว่างพระนครและเมืองนครปฐม ส่งผลให้เกิดการขยายตัวของชุมชนตามริมคลองมหาสวัสดิ์ด้วย

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) (พ.ศ. 2411-2453) โปรดเกล้าฯ ให้ย้ายเมืองนนทบุรีจากริมฝั่งตะวันตกของแม่น้ำ บริเวณตำบลบางศรีเมือง อำเภอดลาดขวาง มาตั้งอยู่ฝั่งตะวันออกของแม่น้ำ บริเวณริมคลองบางซื่อฝั่งใต้ ใกล้กับวัดท้ายเมือง ซึ่งในระยะแรกยังไม่มีการสร้างศาลาว่าการประจำเมือง คงใช้บ้านของข้าหลวงเป็นที่ทำการแทน มีการแบ่งเขตการปกครองเป็นแขวงต่าง ๆ คือ แขวงตลาดขวาง แขวงมหาสวัสดิ์ แขวงบางคูเวียง และแขวงบ้านแหลมใหญ่และเกาะศาลากุน สังกัดกรมท่า จนกระทั่งในปี พ.ศ. 2435 เมืองนนทบุรีได้เปลี่ยนมาขึ้นตรงกับกระทรวงนครบาลแทน ต่อมาเมื่อมีการประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องถิ่นที่ ร.ศ. 116 (พ.ศ. 2441) เมืองนนทบุรีได้แบ่งเขตการปกครองเป็น 4 อำเภอ คือ อำเภอดลาดขวาง อำเภอปากเกร็ด อำเภอบางใหญ่ และอำเภอบางคูเวียง ต่อมาได้เพิ่มอำเภอบางบัวทองเป็นอีกหนึ่งอำเภอในปี พ.ศ. 2442 มีการสร้างที่ทำการเมืองนนทบุรีอย่างเป็นทางการในปี พ.ศ. 2445 และกำหนดให้เมืองนนทบุรีสังกัดอยู่ในมณฑลกรุงเทพฯ ในปี พ.ศ. 2449⁶⁸

⁶⁷ เรื่องเดียวกัน, 50.

⁶⁸ พิศาล บุญผูก, นนทบุรีศรีมหานคร, 43-54.

รัชกาลที่ 5 ยังทรงโปรดเกล้าฯ ให้บูรณปฏิสังขรณ์วัดปากอ่าวขึ้น เมื่อครั้งเสด็จพระราชดำเนินถวายผ้าพระกฐิน ณ วัดรามัญนิภายที่เกาะเกร็ด และทรงเห็นว่าวัดปากอ่าวมีสภาพชำรุดทรุดโทรม จึงนำไปเล่าพระราชทานแด่สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาสุดาร์ตนาธิราชประยูร ซึ่งโปรดการบำเพ็ญพระกุศลในการสร้างหรือบูรณปฏิสังขรณ์ จึงโปรดเกล้าฯ ให้มีการบูรณะวัดปากอ่าวขึ้นในปี พ.ศ. 2417-2418 และพระราชทานนามใหม่ว่า “วัดปรมย์ยิกาวาส”

นอกจากนี้ เมืองนนทบุรีในปี พ.ศ. 2423 เกิดเหตุการณ์เรือพระที่นั่งของสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระบรมราชเทวี พระอัครมเหสีในรัชกาลที่ 5 ได้ประสบอุบัติเหตุเรือล่มบริเวณใกล้กับวัดกุฎี ตำบลบางพูด อำเภอปากเกร็ด ขณะเดินทางเสด็จประพาสพระราชวังบางปะอินที่พระนครศรีอยุธยา ในเหตุการณ์ครั้งนั้นสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชเทวีสิ้นพระชนม์ พร้อมด้วยพระราชธิดาและสมเด็จพระเจ้าฟ้าในพระครรภ์

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 6) (พ.ศ. 2453-2468) ได้มีการยกเลิกมณฑลกรุงเทพฯ ลงในปี พ.ศ. 2458 และให้เมืองนนทบุรีมีสถานะเป็นเมืองในสังกัดของกรุงเทพมหานคร และให้ใช้คำว่า “**จังหวัดนนทบุรี**” แทนคำว่าเมือง แบ่งเขตการปกครองเป็น 4 อำเภอ และ 1 กิ่งอำเภอ คือ อำเภอตลาดขวัญ อำเภอบางใหญ่ อำเภอบางบัวทอง อำเภอปากเกร็ด และกิ่งอำเภอบางแม่นาง⁶⁹ นอกจากนี้ ยังโปรดเกล้าฯ ให้จัดแบ่งที่ดินที่บางขวาง จัดตั้งเรือนจำมหันตโทษกลางส่วนหนึ่ง ปัจจุบันคือ กรมราชทัณฑ์และเรือนจำกลางบางขวาง และจัดตั้งโรงเรียนราชวิทยาลัย เป็นอาคารไม้ 2 ชั้น สำหรับสอนภาษาอังกฤษให้นักเรียนของกระทรวงยุติธรรม รวมไปถึงในปี พ.ศ. 2458 เจ้าพระยาวรพงษ์พิพัฒน์ (ม.ร.ว.เย็น อิศรเสนา) ได้รับอนุญาตให้สร้างทางรถไฟสายแรกของเอกชน มีสถานีต้นทางที่วัดบวรเม่งคล แขวางบางยี่ขัน จังหวัดธนบุรี ผ่านคลองบางกรวย ไปทำนายนนทบุรีฝั่งตะวันตก แล้วเดินทางต่อไปที่อำเภอบางใหญ่ บางบัวทอง และสิ้นสุดที่สถานีปลายทางที่อำเภอลาดหลุมแก้ว จังหวัดปทุมธานี⁷⁰

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 7) (พ.ศ. 2468-2478) โปรดเกล้าฯ ให้ทุกจังหวัดขึ้นตรงสังกัดกับกระทรวงมหาดไทย ต่อมาในปี พ.ศ. 2471 ได้ย้ายที่ทำการเมืองนนทบุรีมาอยู่ที่โรงเรียนราชวิทยาลัย ซึ่งยุบตัวลงตั้งแต่ปี พ.ศ. 2469 แต่อาคารเรียนมีความเหมาะสมที่จะใช้เป็นอาคารสถานที่ราชการ จึงได้รวมส่วนราชการต่าง ๆ มาอยู่ในอาคารเรียนแห่งนี้ อาคารหลังนี้จึงเป็นศูนย์ราชการแห่งแรกของจังหวัดนนทบุรี (ภาพที่ 16)

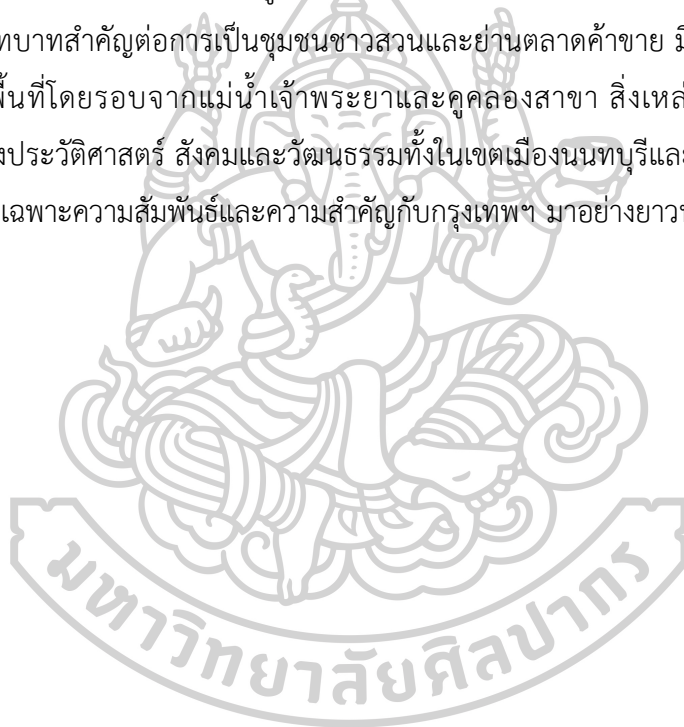
⁶⁹ กระทรวงนครบาล, *ทำเนียบท้องที่กรุงเทพมหานคร พระพุทธศักราช 2461* (ม.ป.ท., 2461), 20-23.

⁷⁰ คณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว, *วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์ และภูมิปัญญาจังหวัดนนทบุรี*, 46.

ภาพที่ 16 ศาลากลาง (เก่า) นนทบุรี

เมื่อนนทบุรี เปลี่ยนผ่านมาตามแต่ละยุคสมัย มีชุมชนต่าง ๆ ตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา คลองอ้อมนนท์ และคูคลองสาขา หลากหลายเชื้อชาติและศาสนา ก่อร่างสร้างเมืองขึ้นมาและมีบทบาทสำคัญต่อการเป็นชุมชนชาวสวนและย่านตลาดค้าขาย มีเส้นทางคมนาคมขนส่งเชื่อมโยงกับพื้นที่โดยรอบจากแม่น้ำเจ้าพระยาและคูคลองสาขา สิ่งเหล่านี้มีบทบาทสำคัญต่อพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ สังคมและวัฒนธรรมทั้งในเขตเมื่อนนทบุรีและบ้านเมืองใกล้เคียงเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะความสัมพันธ์และความสำคัญกับกรุงเทพฯ มาอย่างยาวนาน

บทที่ 4

ร่องรอยหลักฐานทางประวัติศาสตร์โบราณคดีของเมืองนนทบุรี

จากการทบทวนงานศึกษาที่ผ่านมาและการสำรวจภาคสนาม ทำให้พบร่องรอยหลักฐานทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีในช่วงตั้งแต่สมัยอยุธยาถึงรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 1-3) กระจายตัวอยู่ตามริมคลองอ้อมนนท์และแม่น้ำเจ้าพระยา โดยหลักฐานต่าง ๆ ที่พบจากการทบทวนงานศึกษาที่ผ่านมาและการสำรวจภาคสนาม สามารถแบ่งตามตำแหน่งที่ตั้งทางภูมิศาสตร์ ยุคสมัยจากรูปแบบศิลปกรรม และหลักฐานทางด้านเอกสาร จากบทกวีประเภทนิราศ ดังนี้ (ภาพที่ 17)

1. ตำแหน่งที่ตั้งทางภูมิศาสตร์ โดยอิงกับเส้นทางของแม่น้ำเจ้าพระยา คลองอ้อมนนท์ และคูคลองสาขา ประกอบด้วย

1.1. คลองอ้อมนนท์ตอนบน ตั้งแต่ช่วงปากคลองคลองอ้อมนนท์มาจนถึงคลองบางใหญ่ ได้แก่ วัดบางศรีเมือง วัดพุฒิปรางค์ปราโมทย์ วัดขวัญเมือง วัดประหารรังสรรค์ วัดบางรักน้อย วัดบางรักใหญ่ วัดบางไผ่ วัดบางแพรก วัดศรีราชูร์ วัดเสาธงหิน วัดสะแก วัดโบสถ์ดอนพรหม วัดราชูร์ประคองธรรม วัดอินทร์ วันจันทร์ วัดคงคา วัดส้มเกลี้ยง (บางใหญ่) วัดท่าบันเทิงธรรม วัดหลังบาง และวัดเอนกดิษฐาราม

1.2. คลองอ้อมนนท์ตอนกลางหรือคลองอ้อมน้อย ตั้งแต่ช่วงปากคลองบางใหญ่ มาจนถึงปากคลองบางกอกน้อยหรือคลองลัดบางกรวย ได้แก่ วัดพิบูลเงิน วัดปรางค์หลวง วัดโบสถ์บน วัดบางค้อ วัดสุนทรธรรมิการาม วัดตะเคียน วัดสิงห์ วัดส้มเกลี้ยง (บางกรวย) วัดโพธิ์เอน วัดละมุดใน วัดหู้ช้าง วัดอุทยาน วัดบางไกรใน วัดของพลู วัดปราสาท วัดจำปา วัดมะนาว (ร้าง) วัดบางกร่าง วัดบางขุน วัดแดงประชาราษฎร์ วัดแก้วฟ้า วัดบางอ้อยช้าง วัดเพลง (ร้าง) วัดสักใหญ่ วัดสักน้อย (ร้าง) วัดโพธิ์บางโอ วัดไตนด (บางกรวย) วัดท่าบางสีทอง วัดเกตประยงค์ และวัดพิบูลทอง

1.3. คลองอ้อมนนท์ตอนล่างหรือคลองบางกรวย ตั้งแต่ช่วงปากคลองบางกอกน้อย มาจนถึงปากคลองบางกรวย ได้แก่ วัดชลอ วัดกล้วย วัดสวนใหญ่ วัดกระโจมทอง วัดไทร วัดทองนาปรัง วัดโพธิ์เผือก และวัดเชิงกระบือ

1.4. แม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันตก ได้แก่ วัดไทรมาใต้ วัดเฉลิมพระเกียรติ วัดอมฤต วัดโชติการาม วัดเขียน วัดศาลารี่ วัดคางคาว วัดโบสถ์ (ตลาดแก้ว) และวัดลุ่มคงคาราม

1.5. แม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันออก ได้แก่ วัดแจ้งศิริสัมพันธ์ วัดหัวเมือง (โรงพยาบาลพระนั่งเกล้า) วัดกลางบางซื่อ วัดสมรโกฏิ วัดท้ายเมือง วัดทินกรเทพนิมิต วัดเขมาภิรตาราม และวัดปากน้ำ

2. ยุคสมัยจากรูปแบบศิลปกรรม ได้แก่ สถาปัตยกรรม (อาคารหลังคาคลุมและเจดีย์) ประติมากรรม (พระพุทธรูปและใบเสมา) และจิตรกรรม ประกอบด้วย

2.1. ศิลปะอยุธยา

2.2. ศิลปะรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 1-3)

3. บทกวีประเภทนิราศเรื่องสำคัญในช่วงรัชกาลที่ 1-3 ที่มีการกล่าวถึงสถานที่ต่าง ๆ ในเขตเมืองนนทบุรี โดยเรียงตามลำดับของระยะเวลาในการประพันธ์ ได้แก่

3.1. นิราศพระบาท แต่งขึ้นในปี พ.ศ. 2350 โดยสุนทรภู่

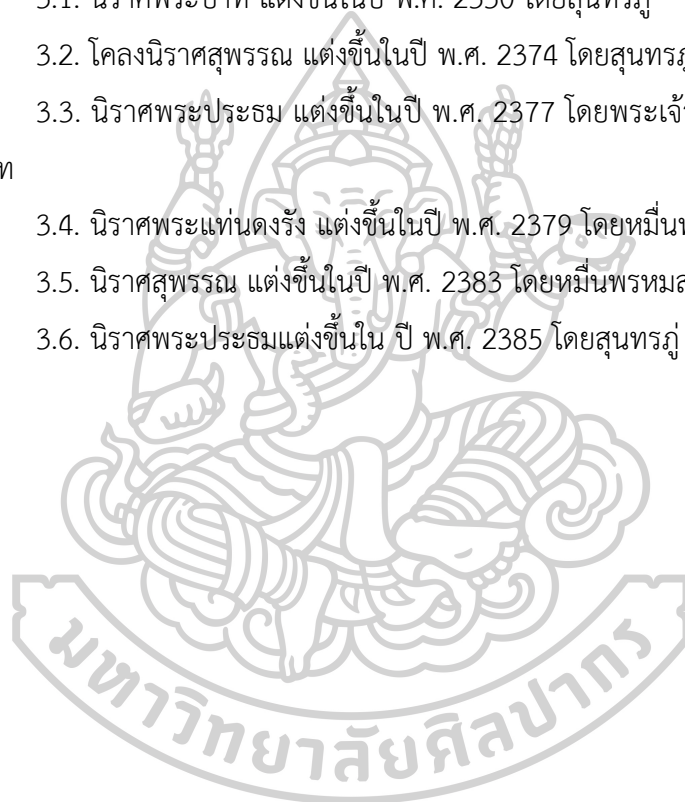
3.2. โคลงนิราศสุพรรณ แต่งขึ้นในปี พ.ศ. 2374 โดยสุนทรภู่

3.3. นิราศพระปฐม แต่งขึ้นในปี พ.ศ. 2377 โดยพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิท

3.4. นิราศพระแท่นดงรัง แต่งขึ้นในปี พ.ศ. 2379 โดยหมื่นพรหมสมพัตร (นายมี)

3.5. นิราศสุพรรณ แต่งขึ้นในปี พ.ศ. 2383 โดยหมื่นพรหมสมพัตร (นายมี)

3.6. นิราศพระปฐมแต่งขึ้นใน ปี พ.ศ. 2385 โดยสุนทรภู่

ร่องรอยหลักฐานต่าง ๆ เหล่านี้แสดงให้เห็นถึงพัฒนาการตามลำดับและความสัมพันธ์กับราชธานีในแต่ละช่วงเวลาของเมืองนนทบุรี จากการวิเคราะห์ผ่านบริบทของตำแหน่งที่ตั้ง บริบทการกระจายตัว และรูปแบบศิลปกรรม โดยแบ่งกลุ่มตามประเภทของหลักฐานดังนี้

1. หลักฐานทางด้านศิลปกรรม

จากการสำรวจร่องรอยหลักฐานทางโบราณคดีในเขตพื้นที่เมืองนนทบุรี ด้วยประวัติศาสตร์ที่ยาวนานจึงทำให้พบร่องรอยหลักฐานทางโบราณคดีตั้งแต่สมัยอยุธยาเป็นต้นมา ตามวัดวาอารามต่าง ๆ ที่กระจายอยู่ตามริมฝั่งแม่น้ำและคูคลองสาขา อย่างไรก็ตาม วัดต่าง ๆ เหล่านี้ได้ถูกบูรณะและซ่อมแปลงในสมัยปัจจุบันหลายแห่ง ปรากฏเพียงแต่ร่องรอยหรือเค้าโครงอยู่บ้าง โดยอาจจัดกลุ่มและวิเคราะห์ตามรูปแบบงานศิลปกรรมสมัยอยุธยาถึงรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 1-3) ได้ดังนี้

1.1. งานศิลปกรรมสมัยอยุธยา

ความสัมพันธ์ระหว่างกรุงศรีอยุธยากับเมืองนนทบุรีเริ่มปรากฏให้เห็นตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 20-21 ในสมัยอยุธยาตอนต้นถึงตอนกลาง ต่อเนื่องมาจนถึงครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 22 ที่ทวีความสำคัญขึ้นมาในสมัยอยุธยาตอนปลาย จึงทำให้พบหลักฐานศิลปกรรมสมัยอยุธยาที่แสดงให้เห็นพัฒนาการอันต่อเนื่องของชุมชนบริเวณนี้ จากทั้ง สถาปัตยกรรม ประติมากรรม และจิตรกรรมที่ยังคงหลงเหลือหรือปรากฏร่องรอยให้ศึกษา โดยมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

1.1.1. สถาปัตยกรรม

สถาปัตยกรรม สมัยอยุธยา จากการสำรวจภาคสนามและการขุดค้นทางโบราณคดีพบร่องรอยหลักฐานค่อนข้างมาก ทั้งอาคารอุโบสถและวิหาร และเจดีย์ กำหนดอายุได้ตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนกลางถึงสมัยอยุธยาตอนปลาย ถือเป็นหลักฐานสำคัญต่อการศึกษาเนื่องจากเป็นหลักฐานที่อยู่ติดที่ ไม่มีการเคลื่อนย้าย อย่างไรก็ตาม เนื่องจากการบูรณปฏิสังขรณ์ในสมัยหลัง ส่งผลให้รายละเอียดบางประการหรืออาคารทั้งหลังถูกเปลี่ยนแปลงสภาพไป โดยมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

1.1.1.1. อาคารอุโบสถและวิหาร

อาคารอุโบสถและวิหาร รวมถึงอาคารหลังคาคลุมประเภทอื่น ๆ หลงเหลือหลักฐานให้ศึกษาอยู่อย่างจำกัด ในปัจจุบันวัดวาอารามที่ยังคงพบอาคารอุโบสถและวิหารเก่าส่วนใหญ่สร้างขึ้นในสมัยอยุธยาตอนปลาย โดยสามารถแบ่งตามอายุสมัยและรูปแบบทางสถาปัตยกรรมของอาคารอุโบสถและวิหารได้ดังนี้

1. อาคารอุโบสถและวิหาร ช่วงกลางถึงปลายพุทธศตวรรษที่ 21

อาคารอุโบสถสมัยแรกของวัดปราสาทหลวงเป็นอาคารหลังคาคลุมเพียงแห่งเดียวที่มีอายุอยู่ช่วงเวลานี้ กล่าวคือ ภาพถ่ายเก่าของวัดปราสาทหลวงบันทึกภาพอุโบสถหลังเดิมเอาไว้ เป็นอาคารทรงตึก ซึ่งคงสร้างขึ้นในสมัยอยุธยาตอนปลาย ราวพุทธศตวรรษที่ 22-23 และถูกรื้อลงในปี พ.ศ. 2536⁷¹ และสร้างอุโบสถสมัยใหม่ในเวลาต่อมา ทั้งนี้ จากการขุดแต่งโดยกรมศิลปากรในปี พ.ศ. 2550 พบว่าอุโบสถหลังเดิมที่รื้อลงไปสร้างซ้อนทับอยู่บนฐานอาคารซึ่งสันนิษฐานว่าเป็นอุโบสถสมัยแรกที่เกิดขึ้นก่อนสมัยอยุธยาตอนปลาย เนื่องจากพบองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมที่สำคัญ คือ ฐานเสาร่วมในทรงกลมขนาดใหญ่⁷² ซึ่งเป็นรูปแบบสถาปัตยกรรมที่พบได้ในอาคารหลังคาคลุมสมัยอยุธยาตอนต้นและตอนกลางที่นิยมใช้เสากลมหรือเสาแปดเหลี่ยมในการรับน้ำหนัก⁷³ (ภาพที่ 18)

ภาพที่ 18 วิหารหลวง วัดพระศรีสรรเพชญ์ พระนครศรีอยุธยา

การขุดแต่งวัดปราสาทหลวงโดยกรมศิลปากรในปี พ.ศ. 2550 พบหนึ่งในหลักฐานสำคัญที่ช่วยยืนยันความเก่าแก่ของวัด จากการพบฐานเสาร่วมในทรงกลมขนาดใหญ่⁷⁴ (ภาพที่ 19) ของอาคารอุโบสถสมัยที่ 1 ที่ถูกสร้างทับโดยอาคารอุโบสถในสมัยที่ 2 ซึ่งเป็นอาคารอุโบสถที่สร้างขึ้นในสมัยอยุธยาตอนปลาย ในขณะที่ระบบการใช้เสาขนาดใหญ่รองรับภายในอาคารเป็นรูปแบบที่นิยมในสมัยอยุธยาต้นถึงตอนกลาง ประกอบกับการซ้อนทับแสดงให้เห็นว่าฐานเสาจะต้องมีอายุสมัยที่เก่ากว่าอาคารอุโบสถที่สร้างทับซ้อนกันอยู่ อีกทั้ง ฐานเสาดังกล่าวยังสัมพันธ์กับงานศิลปกรรมอื่น ๆ ภายในวัด ทั้งปราสาทประธาน ปูนปั้นประดับปราสาท และใบเสมาที่สามารถกำหนดอายุในช่วงระยะเวลาเดียวกัน คือ ราวครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 21

⁷¹ ศรัณย์ ทองปาน, "การสำรวจวัดในเขตแม่น้ำอ้อมนนทบุรี," 31.

⁷² ประภัสสร ชูวิเชียร, อยุธยาในย่านกรุงเทพฯ ศิลปกรรมที่สัมพันธ์กับแม่น้ำลำคลอง, 52.

⁷³ ศักดิ์ชัย สายสิงห์, ประวัติศาสตร์ศิลปะในประเทศไทย (นนทบุรี: เมืองโบราณ, 2565), 634.

⁷⁴ ประภัสสร ชูวิเชียร, อยุธยาในย่านกรุงเทพฯ ศิลปกรรมที่สัมพันธ์กับแม่น้ำลำคลอง, 52.

ภาพที่ 19 ฐานรากอาคารและฐานเสา อุโบสถสมัยที่ 1 วัดปรังค์หลวง นนทบุรี

ที่มา: ประภัสสร ชูวิเชียร, ออยุธยาในย่านกรุงเทพฯ ศิลปกรรมที่สัมพันธ์กับแม่น้ำลำคลอง, 53.

2. อาคารอุโบสถและวิหาร ช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 22 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 23

อาคารอุโบสถและวิหารที่สร้างขึ้นในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 22 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 23 ตรงกับสมัยอยุธยาตอนปลาย เกิดรูปแบบสำคัญของอาคารอุโบสถและวิหารในช่วงเวลานี้จากการได้รับอิทธิพลจากศิลปะตะวันตกและเปอร์เซียที่ส่งผลให้ระบบโครงสร้างของอาคารแตกต่างไปจากช่วงเวลาก่อนหน้า รวมไปถึงองค์ประกอบอื่น ๆ ที่เกิดขึ้นในสมัยนี้เช่นเดียวกัน อาคารอุโบสถและวิหารที่สร้างในสมัยอยุธยาตอนปลายถือว่าเป็นกลุ่มสถาปัตยกรรมที่หลงเหลือหลักฐานให้ศึกษามากที่สุด อาจด้วยการเปลี่ยนแปลงสภาพที่ยังพอให้เห็นร่องรอยบางประการ ตลอดจนรูปแบบทางสถาปัตยกรรมที่มีความนิยมต่อเนื่องไปจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 1-3) โดยสามารถแบ่งตามรูปแบบของอาคารอุโบสถและวิหารได้ ดังนี้

2.1. อาคารทรงไทยประเพณี

อาคารทรงไทยประเพณีสมัยอยุธยาตอนปลายยังคงสืบทอดรูปแบบมาจากสมัยก่อนหน้า ตัวอาคารยังคงใช้เสาในการรับน้ำหนัก มีมุขโถงทั้งด้านหน้าและด้านหลัง หลังคาเป็นเครื่องไม้ทรงกระเบื้อง ซ้อนกัน 2-3 ชั้นและมีหลายดัด ประดับด้วยเครื่องลายทองที่มีบ้านลมเป็นนาคสะดุ้ง ประดับช่อฟ้า ใบระกา และหางหงส์ แต่ก็พบลักษณะบางประการที่แตกต่างออกไป คือ ฐานอาคารอ่อนโค้งคล้ายเรือสำเภา เสาอาคารเหลี่ยมเพิ่มมุม บัวหัวเสาจึงเป็นบัวแฉก มีคันทวยรองรับน้ำหนักชายคา จึงไม่มีเสารองรับน้ำหนักนอกชายคา หน้าบันมีทั้งงานไม้แกะสลักและงานปูนปั้น มีการเจาะช่องประตู 3 ช่องที่ผนังสกัดด้านหน้า ช่องประตูตรงกลางเป็นประตูประธาน มีขนาดใหญ่กว่าช่องประตูที่ขนาด 2 ข้าง ประดับด้วยซุ้มปราสาทยอดหรือบรรพแถลงเหนือประตู

ผนังสกัดด้านหลังมักมี 2 ประตู ผนังด้านข้างเจาะเป็นช่องหน้าต่างสี่เหลี่ยมผืนผ้า บางครั้งอาจประดับด้วยซุ้มบรรพแถลง⁷⁵ (ภาพที่ 20)

ภาพที่ 20 อุโบสถ วัดบรมพุทธาราม พระนครศรีอยุธยา

อุโบสถ วัดปราสาท (ภาพที่ 21) ตัวอย่างอาคารทรงไทย ประเพณี สมัยอยุธยาตอนปลาย ที่สำคัญในเขตเมืองนนทบุรี เป็นอาคารในผังสี่เหลี่ยมผืนผ้า ก่ออิฐถือปูน ขนาด 5 ห้อง ส่วนฐานอาคารอ่อนโค้งคล้ายเรือสำเภาตามอย่างที่นิยมในอาคารสมัยอยุธยาตอนปลาย โครงสร้างอาคารใช้ระบบผนังรองรับน้ำหนัก มีเพียงแต่การทำเสาประดับผนังเพื่อแบ่งห้องอาคาร และไม่มีการเจาะช่องหน้าต่าง จิตรกรรมภายในจึงสามารถวาดได้เต็มพื้นที่ผนัง

ช่องประตูด้านหน้าอุโบสถ เจาะเป็นช่องประตู 3 ช่อง ช่องประตูตรงกลางเป็นประตูประธานมีขนาดใหญ่กว่าช่องประตูที่ขนาบ 2 ข้าง ประดับด้วยซุ้มปราสาทยอด ส่วนช่องประตูด้านหลัง เจาะเป็นช่องประตู 1 ช่องตรงกลาง ประดับด้วยซุ้มปราสาทยอดเช่นเดียวกัน ส่วนชั้นหลังคามีทั้งหมด 4 แฉก แฉกปีกนกที่ยื่นออกมามีคันทวยรองรับ เนื่องจากไม่มีการทำเสาพาไลล้อมรอบอาคาร ชั้นหลังคาประดับด้วยเครื่องลายอง ช่อฟ้า ใบระกา และหางหงส์ หน้าบันเป็นงานไม้แกะสลักรูปพระนารายณ์ทรงครุฑ มีการทำมุขโถงทั้งด้านหน้าและด้านหลัง รองรับด้วยเสาเหลี่ยมย่อมุมโดยมีบัวหัวเสาเป็นบัวแฉก

องค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมของอุโบสถ วัดปราสาท ที่ปรากฏเอกลักษณ์ของฝีมืองานช่างสมัยอยุธยาตอนปลายอย่างชัดเจนยังสอดคล้องกับใบเสมาแบบราชวงศ์ปราสาททอง จึงอาจกำหนดอายุวัดปราสาทอย่างกว้าง ๆ ได้ราวต้นพุทธศตวรรษที่ 23 ซึ่งรูปแบบของอาคารยังอาจเทียบเคียงได้กับอาคารอุโบสถและวิหารที่กำหนดอายุได้ในช่วงเวลาเดียวกันในพื้นที่อื่น ๆ เช่น วัดใหญ่สุวรรณาราม (ภาพที่ 22) และวัดเกาะ เพชรบุรี (ภาพที่ 23)

⁷⁵ สันติ เล็กสุขุม, ศิลปะอยุธยา งานช่างหลวงของแผ่นดิน, พิมพ์ครั้งที่ 4, (นนทบุรี: เมืองโบราณ, 2560), 123-24.

ภาพที่ 21 อุโบสถ วัดปราสาท นนทบุรี

ภาพที่ 22 (ซ้าย) อุโบสถ วัดใหญ่สุวรรณาราม เพชรบุรี

ภาพที่ 23 (ขวา) อุโบสถ วัดเกาะ เพชรบุรี

อุโบสถ วัดท้ายเมือง (ภาพที่ 24) เป็นอาคารในผังสี่เหลี่ยมผืนผ้า ก่ออิฐถือปูนขนาด 5 ห้อง ส่วนฐานอาคารอ่อนโค้งคล้ายเรือสำเภา โครงสร้างอาคารใช้ระบบผนังรองรับน้ำหนัก มีการทำเสาประดับผนังเพื่อแบ่งห้องอาคาร มีการเจาะช่องประตูและหน้าต่าง ปัจจุบันมีการเปลี่ยนแปลงผังของอาคารตามถนนที่เป็นเส้นทางคมนาคมหลัก แต่เดิมช่องประตูด้านหน้าอุโบสถ ซึ่งปัจจุบันเป็นด้านหลังของอาคาร เจาะเป็นช่องประตู 3 ช่อง ช่องประตูตรงกลางเป็นประตูประธานขนาดใหญ่ ประดับด้วยซุ้มปราสาทยอด ปัจจุบันถูกเปลี่ยนเป็นซุ้มประดิษฐานพระพุทธรูป ช่องประตูที่ขนาด 2 ข้างและหน้าต่าง ประดับด้วยซุ้มบรรพแถลง ส่วนช่องประตูด้านหลังซึ่งปัจจุบันเป็นด้านหน้าของอาคาร เจาะเป็นช่องประตู 1 ช่องตรงกลาง ประดับด้วยซุ้มปราสาทยอดชั้นหลังคาประดับด้วยเครื่องถ้วยชาม ช่อฟ้า ใบระกา และหางหงส์ มีการทำมุขโถงทั้งด้านหน้าและด้านหลัง รองรับด้วยเสาเหลี่ยมย่อมุม บัวหัวเสาเป็นบัวแฉก เนื่องจากความนิยมกลุ่มอาคารรูปแบบนี้สืบเนื่องมาตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลายถึงรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 1-3) อีกทั้ง ยังมีการระบุในประวัติวัดเอาไว้ว่า สร้างขึ้นโดยเจ้าพระยารัตนาธิเบศ (กุน) สมุหนายกในสมัยรัชกาลที่ 2 ราวปี พ.ศ. 2352⁷⁶ จึงอาจกำหนดอายุอาคารอุโบสถได้อย่างกว้าง ๆ ในช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 23 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 24

⁷⁶ กรมการศาสนา, ประวัติวัดทั่วราชอาณาจักร เล่ม 2 (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา, 2526), 427.

ภาพที่ 24 อุโบสถ วัดท้ายเมือง นนทบุรี

2.2. อาคารทรงตึก

อาคารทรงตึกเป็นสถาปัตยกรรมรูปแบบใหม่ที่เกิดขึ้นครั้งแรกในสมัยอยุธยาตอนปลาย ตั้งแต่สมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชเป็นต้นมา โดยได้รับอิทธิพลมาจากศิลปะเปอร์เซีย ตัวอาคารมีโครงสร้างที่ใช้ผนังรับน้ำหนักแทนการใช้เสา ผนังจึงหนาและสูง ในลักษณะที่ส่วนบนเอนสอบเข้าหากันเล็กน้อย ภายในไม่มีเสาร่วมในแต่มีการทำเสาติดผนังแทน ผนังสกัดด้านหน้าและด้านหลังก่อสูงไปจนถึงหน้าจั่ว หลังคาเป็นเครื่องไม้มุงกระเบื้องทรงไทยประเพณี ช่องประตูประดับด้วยซุ้มปราสาทยอดหรือบรรพแถลงเหนือประตู ช่องหน้าต่างมีการทำเป็นหน้าต่างวงโค้งยอดแหลม อิทธิพลศิลปะเปอร์เซีย หรือหน้าต่างสี่เหลี่ยมผืนผ้าประดับด้วยซุ้มบรรพแถลงและฐานสิงห์⁷⁷ สถาปัตยกรรมรูปแบบนี้ได้รับความนิยมต่อเนื่องมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 1-3) เช่นเดียวกัน และถือว่าพบเป็นจำนวนมากที่สุด (ภาพที่ 25)

ภาพที่ 25 ตำหนักพุทโธมาจารย์ วัดพุทไธสวรรย์ พระนครศรีอยุธยา

อาคารทรงตึกจัดเป็นกลุ่มอาคารสมัยอยุธยาที่พบอย่างแพร่หลายในพื้นที่อื่น ๆ นอกพระราชธานี ซึ่งรวมถึงกลุ่มหัวเมืองทางตอนใต้ของกรุงศรีอยุธยา องค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมโดยรวมที่เห็นได้ชัดของอาคารกลุ่มนี้จะมีลักษณะที่เรียบง่าย ไม่มีการประดับตกแต่งและความซับซ้อนมากเท่ากับอาคารทรงไทยประเพณี

⁷⁷ ศักดิ์ชัย สายสิงห์, ประวัติศาสตร์ศิลปะในประเทศไทย, 636-37.

โครงสร้างอาคารจะใช้ระบบผนังในการรองรับน้ำหนัก ผนังจะก่อสูงไปจนถึงอกไก่สันหลังคาและสอบเข้าหากันเล็กน้อย หน้าจั่วจึงทำหน้าที่เป็นหน้าบันในตัว อาจมีการประดับด้วยปูนปั้นหรือภาชนะเครื่องเคลือบก็ได้ ลักษณะของอาคารจึงดูทึบตัน ฐานของอาคารนิยมแอ่นโค้งหรือยกฐานขึ้นปกติ ผนังสกัดด้านหน้านิยมเจาะช่องประตู 1-2 ช่อง ส่วนผนังสกัดด้านหลังอาจมีหรือไม่มีช่องประตูก็ได้ ที่ผนังสกัดด้านข้างมีการเจาะช่องหน้าต่างรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าหรือวงโค้งยอดแหลม และชั้นหลังคามียอดตั้งแต่แผงหลังคาที่ลดหลั่นกันหลายชั้นไปจนถึงแผงหลังคาเดียว โดยอาจแบ่งกลุ่มอาคารตามองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมได้ดังนี้⁷⁸

2.2.1. อาคารที่มีมุขโถงเป็นมุขยื่น เป็นอาคารที่มี

องค์ประกอบของการทำมุขโถงของชั้นลดหลังคาล้ายกับอาคารทรงไทยประเพณี แต่มีรายละเอียดที่แตกต่างอยู่บ้าง กล่าวคือ การทำมุขโถงของชั้นลดยื่นออกมาทางด้านหน้าคล้ายกับอาคารทรงไทยประเพณี เพียงแต่มีเฉพาะผนังสกัดด้านหน้า ส่วนด้านหลังทำชั้นหลังคาอยู่ภายในโครงสร้างของผนังสกัด แต่ทำให้สมมาตรกับการลดชั้นด้านหน้า ตัวอย่างที่พบ คือ อุโบสถ วัดค้ำคาว (ภาพที่ 26) อย่างไรก็ตาม อาคารบางแห่งสันนิษฐานว่าแต่เดิมการลดชั้นหลังคาอาจอยู่ภายในโครงสร้างของผนังทั้งหมด ต่อมาคงมีการสร้างมุขโถงต่อออกมาในสมัยหลัง จำนวนชั้นลดของหลังคาด้านหน้าและด้านหลังจึงไม่สมมาตรกัน แต่ยังคงปรากฏร่องรอยให้เห็นอยู่ เช่น อุโบสถ (เก่า) วัดบางแพรก (ภาพที่ 27) อุโบสถ วัดเอนกดิษฐาราม (ภาพที่ 28) อุโบสถ วัดโบสถ์บน (ภาพที่ 29) อุโบสถ วัดท่าบางสีทอง (ภาพที่ 30) และอุโบสถ วัดเกตประยงค์ (ภาพที่ 31)

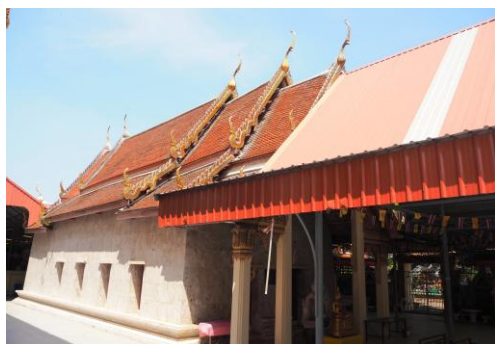

ภาพที่ 26 (ซ้าย) อุโบสถ วัดค้ำคาว นนทบุรี

ภาพที่ 27 (ขวา) อุโบสถ (เก่า) วัดบางแพรก นนทบุรี

⁷⁸ ดูเพิ่มเติมใน ประภัสสร ชูวิเชียร, ออยุธยาในย่านกรุงเทพฯ ศิลปกรรมที่สัมพันธ์กับแม่น้ำลำคลอง, 213-48.

ภาพที่ 28 (ซ้าย) อุโบสถ วัดเอนกดิษฐาราม นนทบุรี

ภาพที่ 29 (ขวา) อุโบสถ วัดโบสถ์บน นนทบุรี

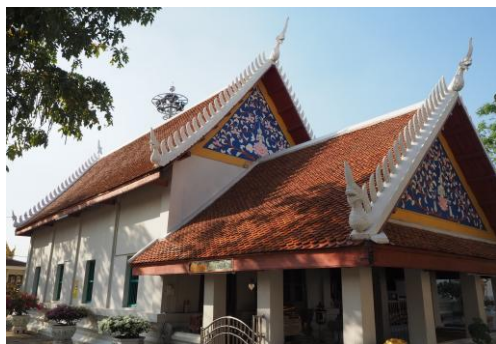
ภาพที่ 30 (ซ้าย) อุโบสถ วัดท่าบางสีทอง นนทบุรี

ภาพที่ 31 (ขวา) อุโบสถ วัดเกตประยงค์ นนทบุรี

2.2.2. อาคารที่มีมุขโถงเป็นมุขลดได้ชื่อ องค์ประกอบ

โดยรวมคล้ายกับอาคารทรงไทยประเพณี เพียงแต่การทำมุขโถงยื่นออกมาจากผนังสกัดนั้นเป็นคนละชุดกับชั้นหลังคาของอาคารและอยู่ได้ชื่อหน้าบัน อีกทั้งยังสามารถทำมุขยื่นออกมาจากผนังสกัดได้ทั้งด้านหน้าและด้านหลัง ตัวอย่างที่พบ เช่น อุโบสถ (เก่า) วัดบางไผ่ (ภาพที่ 32) วิหาร วัดสิงห์ (ภาพที่ 33) วิหาร วัดบางไกรใน (ภาพที่ 34) และอุโบสถ (เก่า) วัดชลอ (ภาพที่ 35) อย่างไรก็ตาม ถึงแม้ว่าอาคารรูปแบบนี้จะปรากฏมาตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลาย แต่ในสมัยรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 3-4) พบการกลับมานิยมทำมุขโถงเป็นมุขลดได้ชื่อด้วยเช่นกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งอาคารอุโบสถ (เก่า) วัดบางไผ่และวัดชลอ ที่มีการทำซ่อฟ้าและหางหงส์เป็นนกเจ้า แสดงให้เห็นว่าอาจมีการทำขึ้นหรือซ่อมแซมในสมัยรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4

ภาพที่ 32 (ซ้าย) อุโบสถ (เก่า) วัดบางแพรก นนทบุรี

ภาพที่ 33 (ขวา) วิหาร วัดสิงห์ นนทบุรี

ภาพที่ 34 (ซ้าย) วิหาร วัดบางไกรโน นนทบุรี

ภาพที่ 35 (ขวา) อุโบสถ (เก่า) วัดชลอ นนทบุรี

2.2.3. อาคารสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช

พบตัวอย่างที่ชัดเจน คือ อุโบสถ (เก่า) วัดโพธิ์เอน (ภาพที่ 36) เป็นอาคารในผังสี่เหลี่ยมผืนผ้า ก่ออิฐถือปูนขนาด 4 ห้อง องค์ประกอบสำคัญที่สามารถกำหนดอายุอาคารได้ในช่วงเวลานี้ อย่างชัดเจน คือ การเจาะช่องประตูและหน้าต่างเป็นวงโค้งยอดแหลม ซึ่งเป็นรูปแบบที่นิยมอย่างมาก ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช จากการรับอิทธิพลศิลปะเปอร์เซียในช่วงเวลาดังกล่าว

ภาพที่ 36 อุโบสถ (เก่า) วัดโพธิ์เอน นนทบุรี

2.2.4. อาคารที่ก่อหน้าบันและมีจันทับ เป็นอาคารที่มี

โครงสร้างอาคารที่ก่อผนังขึ้นไปสูงจนถึงอกไก่สันหลังคา นิยมประดับด้วยปูนปั้นหรือเครื่องถ้วย บริเวณหน้าบัน และมีการต่อแผงกันสาดออกจากผนังสกัด เรียกว่า “จันทับ” มีทั้งที่ต่อออกมาทั้งด้านหน้าและด้านหลังหรือด้านหน้าเพียงด้านเดียว มีการก่อเสารองรับชายคา ตัวอย่างที่พบ ได้แก่ อุโบสถ วัดศรีราชวร (ภาพที่ 37) อุโบสถ (เก่า) วัดหลังบาง (ภาพที่ 38) วิหาร วัดจำปา (ภาพที่ 39) อุโบสถ วัดแก้วฟ้า (ภาพที่ 40) อุโบสถ วัดโชติการาม (ภาพที่ 41) อุโบสถ วัดเขียน (ภาพที่ 42) และ อุโบสถ (เก่า) วัดปากน้ำ (ภาพที่ 43)

ภาพที่ 37 (ซ้าย) อุโบสถ วัดศรีราชวร นนทบุรี

ภาพที่ 38 (ขวา) อุโบสถ (เก่า) วัดหลังบาง นนทบุรี

ภาพที่ 39 (ซ้าย) วิหาร วัดจำปา นนทบุรี

ภาพที่ 40 (ขวา) อุโบสถ วัดแก้วฟ้า นนทบุรี

ภาพที่ 41 (ซ้าย) อุโบสถ วัดโชติการาม นนทบุรี

ภาพที่ 42 (ขวา) อุโบสถ วัดเขียน นนทบุรี

ภาพที่ 43 อุโบสถ (เก่า) วัดปากน้ำ นนทบุรี

2.2.5. อาคารที่มีหน้าบันสลักไม้และมีจันทับ ลักษณะ

โครงสร้างโดยรวมคล้ายกับกลุ่มอาคารที่ก่อหน้าบันและมีจันทับ เพียงแต่จะมีการใช้แผงหน้าบันเป็นงานไม้แกะสลักแทน ตัวอย่างที่พบ ได้แก่ วัดทองนพคุณ (ภาพที่ 44) วัดโพธิ์เผือก (ภาพที่ 45)

ภาพที่ 44 (ซ้าย) อุโบสถ (เก่า) วัดทองนพคุณ นนทบุรี

ภาพที่ 45 (ขวา) วิหาร วัดโพธิ์เผือก นนทบุรี

2.2.6. อาคารที่ก่อหน้าบัน แต่ไม่มีจันทับ เป็นอาคาร

ที่มีโครงสร้างอาคารที่ก่อผนังขึ้นไปสูงจนถึงอกไก่สันหลังคาตามอย่างอาคารทรงตึกทั่วไป เพียงแต่ไม่มี การทำจันทับยื่นออกมา ตัวอย่างที่พบ คือ วิหาร วัดบางไผ่ (ภาพที่ 46)

2.2.7. อาคารที่มีหน้าบันสลักไม้ แต่ไม่มีจันทับ

ลักษณะสำคัญที่ปรากฏ คือ การยกฐานสูงก่อผนังขึ้นไปสูงจนถึงระดับช่อของอาคาร แล้วจึงใช้แผงหน้าบันเป็นงานไม้ต่อเนื่องไปจนถึงจั่วสันหลังคา พบตัวอย่างสำคัญจากภาพถ่ายเก่า คือ อุโบสถ (เก่า) วัดปรางค์หลวง (ภาพที่ 47)

ภาพที่ 46 (ซ้าย) วิหาร (เก่า) วัดบางไผ่ นนทบุรี

ภาพที่ 47 (ขวา) อุโบสถ (เก่า) วัดปรางค์หลวง นนทบุรี

ที่มา: สันติ เล็กสุขุม, “ปราสาทของวัดปรางค์หลวง จังหวัดนนทบุรี กับการกำหนดอายุ,” 63.

2.2.8. อาคารทรงโรง ลักษณะสำคัญของอาคารรูปแบบนี้

คือ เป็นอาคารก่ออิฐถือปูนในผังสี่เหลี่ยมผืนผ้า ก่อผนังสูงและทึบ ผนังเจาะเป็นช่องประตูและหน้าต่าง ทรงสี่เหลี่ยมผืนผ้า มีการทำชั้นหลังคา 1 ชั้น แล้วจึงทำเป็นปีกนกลาดต่ำลงมารอบด้าน อาคารกลุ่มนี้ที่พบ ได้แก่ วิหาร (เก่า) วัดอินทร์ (ภาพที่ 48) วิหาร (เก่า) วัดเสาธงหิน (ภาพที่ 49) และวิหาร วัดหูช้าง (ภาพที่ 50)

ภาพที่ 48 (ซ้าย) วิหาร (เก่า) วัดอินทร์ นนทบุรี

ที่มา: ศรัณย์ ทองปาน, “การสำรวจวัดในเขตแม่น้ำอ้อมนนทบุรี,” 27.

ภาพที่ 49 (ขวา) วิหาร (เก่า) วัดเสาธงหิน นนทบุรี

ที่มา: ประภัสสร ชูวิเชียร, อยุธยาในย่านกรุงเทพฯ ศิลปกรรมที่สัมพันธ์กับแม่น้ำลำคลอง, 243.

ภาพที่ 50 วิหาร วัดหูช้าง นนทบุรี

2.2.9. อาคารที่มีร่องรอยการซ่อมแซมในสมัยหลังหรือ

ทรุดโทรม จนไม่สามารถจัดกลุ่มได้ ได้แก่ อุโบสถ (เก่า) วัดบางสะแก (ภาพที่ 51) อุโบสถ (เก่า) วัดตะเคียน (ภาพที่ 52) วิหาร วัดส้มเกลี้ยง (บางกรวย) (ภาพที่ 53) อุโบสถ วัดมะนาว (ร้าง) (ภาพที่ 54) อุโบสถ วัดบางขนุน (ภาพที่ 55) อุโบสถ (เก่า) วัดแดงประชาราษฎร์ (ภาพที่ 56) วิหาร วัดสัคน้อย (ร้าง) (ภาพที่ 57) อุโบสถ วัดโตนด (บางกรวย) (ภาพที่ 58) และอุโบสถ วัดทองนาปรัง (ภาพที่ 59)

ภาพที่ 51 (ซ้าย) อุโบสถ (เก่า) วัดบางสะแก นนทบุรี

ที่มา: ศรัณย์ ทองปาน, “การสำรวจวัดในเขตแม่น้ำอ้อมนนทบุรี,” 26.

ภาพที่ 52 (ขวา) อุโบสถ (เก่า) วัดตะเคียน นนทบุรี

ภาพที่ 53 (ซ้าย) วิหาร วัดส้มเกลี้ยง (บางกรวย) นนทบุรี

ภาพที่ 54 (ขวา) อุโบสถ วัดมะนาว (ร้าง) นนทบุรี

ภาพที่ 55 (ซ้าย) อุโบสถ วัดบางขุน นนทบุรี

ภาพที่ 56 (ขวา) อุโบสถ (เก่า) วัดแดงประชาราษฎร์ นนทบุรี

ที่มา: ศรัณย์ ทองปาน, “การสำรวจวัดในเขตแม่น้ำอ้อมนนทบุรี,” 33.

ภาพที่ 57 (ซ้าย) วิหาร วัดสัคน้อย (ร้าง) นนทบุรี

ภาพที่ 58 (ขวา) อุโบสถ วัดโตนด (บางกรวย) นนทบุรี

ภาพที่ 59 อุโบสถ วัดทองนาปราง นนทบุรี

2.3. อาคารแบบพิเศษ

อุโบสถ วัดเพลง (ร้าง) (ภาพที่ 60) เป็นอาคารอุโบสถเพียงแห่งเดียวที่มีรูปแบบแตกต่างจากอาคารหลังคาคลุมที่พบในวัดอื่น ๆ แต่อาจกำหนดได้จากรูปแบบที่ปรากฏว่าอยู่ในช่วงสมัยอยุธยาตอนปลาย ตัวอาคารก่ออิฐถือปูนทรงสูง มีผนังหนา ผนังสกัดด้านหน้าและด้านหลังก่อมุขยื่นออกมาลดหลั่นกัน 3 ชั้น แล้วจึงเป็นช่องประตู ลักษณะโดยรวมอาจเทียบได้กับวิหารกลบ วัดมหาธาตุ พระนครศรีอยุธยา (ภาพที่ 61) ที่บริเวณกรอบประตูมีการประดับปูนปั้นลายก้านดอกและลายกบบนที่มีการปั้นและขีดลายเป็นร่องลึก (ภาพที่ 62) ซึ่งเป็นรูปแบบที่นิยมในสมัยอยุธยาตอนปลาย อย่างไรก็ตาม หลักฐานทางศิลปกรรมอื่น ๆ ที่พบ อย่างพระพุทธรูปและใบเสมา ที่สามารถกำหนดอายุได้ราวกลางพุทธศตวรรษที่ 21 อุโบสถหลังนี้จึงอาจสร้างขึ้นจากการบูรณปฏิสังขรณ์ในสมัยอยุธยาตอนปลาย อย่างน้อยก็หลังจากรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราชเป็นต้นมา เนื่องจากพบหลักฐานสำคัญอีกอย่างหนึ่ง คือ หอระฆัง (ภาพที่ 63) ที่บริเวณฐานมีการเจาะช่องซุ้มยอดแหลม ซึ่งเป็นที่นิยมในช่วงเวลาดังกล่าว รวมไปถึงงานปูนปั้นประดับฐานชุกชีพระพุทธรูปเองก็เป็นอย่างงานช่างสมัยอยุธยาตอนปลาย⁷⁹ (ภาพที่ 64)

ภาพที่ 60 (ซ้าย) อุโบสถ วัดเพลง (ร้าง) นนทบุรี

ภาพที่ 61 (ขวา) วิหารกลบ วัดมหาธาตุ พระนครศรีอยุธยา

⁷⁹ ประภัสสร ชูวิเชียร, "โบราณสถานวัดเพลง (ร้าง) อำเภอบางกรวย จังหวัดนนทบุรี," 50-59.

ภาพที่ 62 (ซ้าย) ลายปูนปั้นประดับกรอบประตู อุโบสถ วัดเพลง (ร้าง) นนทบุรี

ภาพที่ 63 (กลาง) หอระฆัง วัดเพลง (ร้าง) นนทบุรี

ภาพที่ 64 (ขวา) ลายปูนปั้นประดับฐานชุกชี อุโบสถ วัดเพลง (ร้าง) นนทบุรี

1.1.1.2. เจดีย์

เจดีย์สมัยอยุธยาเป็นหลักฐานที่หลงเหลืออยู่ค่อนข้างน้อย อาจเป็นเพราะการทรุดโทรมตามกาลเวลา จนมีการรื้อทิ้งหรือซ่อมแปลงในสมัยหลัง อย่างไรก็ตาม ในเขตเมื่อนนทบุรีพบเจดีย์องค์สำคัญ อย่างปราสาทประธาน วัดปราสาทหลวง ซึ่งถือว่าเป็นปราสาทขนาดใหญ่ที่เก่าแก่ที่สุดในเขตกรุงเทพฯ และปริมณฑล แสดงให้เห็นถึงความสำคัญของพื้นที่บริเวณนี้ รวมไปถึงเจดีย์รายในวัดบางแห่งที่สร้างขึ้นในสมัยอยุธยาตอนปลายที่แสดงให้เห็นถึงความต่อเนื่องของชุมชนบริเวณนี้ โดยสามารถแบ่งรูปแบบทางสถาปัตยกรรมได้ดังนี้

1. เจดีย์ทรงปราสาท

เจดีย์ทรงปราสาทเป็นรูปแบบเจดีย์ที่นิยมสร้างกันในสมัยอยุธยาตอนต้น ก่อนที่จะมีการสร้างน้อยลงในสมัยอยุธยาตอนกลาง และกลับมานิยมอีกครั้งในสมัยอยุธยาตอนปลาย ในเขตเมื่อนนทบุรีพบเจดีย์ทรงปราสาทที่สำคัญเพียงแห่งเดียว คือ วัดปราสาทหลวง กำหนดอายุได้ราวครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 21 ตรงกับช่วงต้นของสมัยอยุธยาตอนกลาง ซึ่งเจดีย์ทรงปราสาทในเขตพระนครศรีอยุธยาที่สร้างขึ้นในช่วงอยุธยาตอนกลางกลับพบตัวอย่างค่อนข้างน้อย แต่กลับยังพบความนิยมในการสร้างตามหัวเมืองนอกราชธานี ตัวอย่างสำคัญของเจดีย์ทรงปราสาทที่สร้างในช่วงพุทธศตวรรษที่ 21 คือ ปราสาทประธาน วัดพระธาตุสวนแตง เมืองสุพรรณบุรี (ภาพที่ 65) โดยมีรูปแบบทางสถาปัตยกรรมที่สำคัญ ประกอบด้วย

ส่วนฐาน เป็นชุดฐานบัวลูกฟักซ้อนลดหลั่นกัน 3 ชั้น แต่ละชั้น สอดเข้าหากันอยู่ในผังเพิ่มมุม โดยที่มุมประธานมีขนาดใหญ่กว่ามุมขนาดเล็กน้อย ต่อเนื่องขึ้นมาเป็น ชั้นเชิงบาตรคอดเว้ารับเรือนธาตุ ส่วนเรือนธาตุ อยู่ในผังเพิ่มมุมต่อเนื่องขึ้นมาจากส่วนฐาน ที่มุมประธานใหญ่กว่ามุมขนาดเล็กน้อย มีมุขยื่นออกมาด้านหน้าสั้น ๆ มีบันไดทางขึ้นเข้าไปในคูหา ที่มุมประธานเพียงด้านเดียว กึ่งกลางแต่ละมุมมีการประดับซุ้มจรณะ 3 ชั้น ตัวเรือนธาตุไม่พบ การประดับลวดบัวคาดประดับเป็นแถบनुนทั้งด้านบนและด้านล่าง แต่กลับใช้ผนังเอนสอดเข้า ส่วนยอด เป็นเรือนชั้นซ้อนที่ประดับตามมุมด้วยกลีบนูนและตามด้านด้วยบรรพแถลง ซ้อนลดหลั่นกัน ขึ้นไป นอกจากนี้ ลวดลายปูนปั้นที่เป็นลายเฟืองอุบะประดับเสาซุ้มจรณะทางทิศตะวันออก เป็นลายพันธุ์พฤกษาประกอบด้วยกระหนกวงโค้งในโครงแผ่นรูปสามเหลี่ยมสลับเป็นฟันปลา จากองค์ประกอบสถาปัตยกรรมและลวดลายปูนปั้น จึงกำหนดอายุปรากฏพระธาตุสวนแตงได้อยู่ ในช่วงครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 21⁸⁰

ภาพที่ 65 ปรากฏประธาน วัดพระธาตุสวนแตง สุพรรณบุรี

ปรากฏประธาน วัดปรากฏหลวง (ภาพที่ 66) เป็นปรากฏขนาดใหญ่ มีองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรม คือ ส่วนฐาน ประกอบด้วยฐานบัวลูกฟักซ้อนกัน 3 ชั้นบนฐาน ประทักษิณแคบ ๆ ส่วนเรือนธาตุ ประกอบด้วยเรือนธาตุผังสี่เหลี่ยมเพิ่มมุม มุมประธานแต่ละมุม มีจรณะซุ้มประดับพระพุทธรูปปูนปั้น มุมประธานมีขนาดใหญ่กว่ามุมขนาดเล็กน้อย และส่วนยอด ประกอบด้วยชั้นซ้อนลดหลั่นกันเหนือเรือนธาตุหรือชั้นรัดประคด แต่ละชั้นประดับด้วยช่องวิมาน ที่ตรงกลางชั้น กลีบนูนขนาดใหญ่ที่มุมประธาน และกลีบนูนขนาดเล็กที่มุมย่อย อีกทั้ง สัดส่วนของ ปรากฏมีขนาดที่ค่อนข้างยืดยาวกว่าปรากฏสมัยอยุธยาตอนต้น แสดงให้เห็นถึงรูปแบบระยะแรกที่พัฒนา

⁸⁰ ประภัสสร ชูวิเชียร, "ข้อสันนิษฐานอายุปรากฏพระธาตุสวนแตง สุพรรณบุรี," เมืองโบราณ 36, 4 (ตุลาคม - ธันวาคม 2553): 97-105.

ในสมัยอยุธยาตอนกลาง นอกจากนี้ ลวดลายปูนปั้นที่เป็นลายเฟืองอุบะในกรอบสามเหลี่ยมและช่อดอกไม้และใบไม้เป็นลวดลายที่คลี่คลายมาแล้วในช่วงครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 21⁸¹ (ภาพที่ 67)

ภาพที่ 66 (ซ้าย) ปราสาทประธาน วัดปราสาทหลวง นนทบุรี

ภาพที่ 67 (ขวา) ลวดลายปูนปั้นประดับปราสาทประธาน วัดปราสาทหลวง นนทบุรี

2. เจดีย์ทรงระฆังในผังแปดเหลี่ยม

เจดีย์ทรงระฆังในผังแปดเหลี่ยมหรือเจดีย์ทรงแปดเหลี่ยมเพียงองค์เดียวที่พบคือ ที่วัดค้างคาว เป็นเจดีย์บริวารตั้งอยู่ด้านหน้าอุโบสถ⁸² เป็นเจดีย์บริวารและรูปทรงองค์ระฆังที่ยืดสูง จึงคงสร้างขึ้นในสมัยอยุธยาตอนปลาย เนื่องจากเป็นรูปแบบที่นิยมในช่วงเวลาดังกล่าว ตัวอย่างสำคัญที่แสดงให้เห็นว่าเจดีย์ทรงแปดเหลี่ยมยังคงนิยมสร้างมาจนถึงสมัยอยุธยาตอนปลายคือ เจดีย์ทองแดง วัดมเหยงคณ์ พระนครศรีอยุธยา (ภาพที่ 68) ด้วยรูปทรงที่ค่อนข้างเพรียวและปรับรายละเอียดบางประการให้เข้ากับเจดีย์ทรงแปดเหลี่ยม ซึ่งสัมพันธ์กับที่ระบุในพระราชพงศาวดารว่ามีการบูรณปฏิสังขรณ์วัดครั้งใหญ่ในสมัยพระเจ้าท้ายสระอีกด้วย⁸³

เจดีย์ทรงระฆังในผังแปดเหลี่ยม วัดค้างคาว (ภาพที่ 69) เป็นเจดีย์รายขนาดเล็กบริเวณด้านหน้าอุโบสถ ตั้งอยู่บนฐานบัวในผังสี่เหลี่ยมจัตุรัส รองรับชุดฐานบัวคว่ำ-บัวหงายลดหลั่นกันในผังแปดเหลี่ยมจำนวน 3 ฐาน ต่อเนื่องขึ้นมาเป็นองค์ระฆังและบัลลังก์ในผังแปดเหลี่ยม ส่วนปล้องไฉนและปลียอดสันนิษฐานว่าซ่อมแซมในสมัยหลัง⁸⁴ ถึงแม้เจดีย์ในผังแปดเหลี่ยมจะเป็นรูปแบบเจดีย์ที่นิยมมาตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนต้น แต่ด้วยรูปแบบทาง

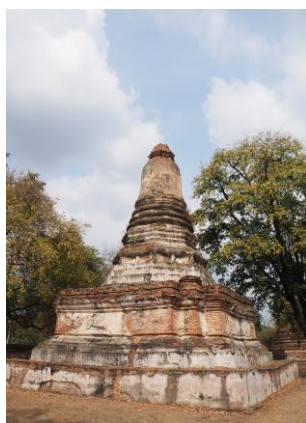
⁸¹ สันติ เล็กสุขุม, "ปราสาทของวัดปราสาทหลวง จังหวัดนนทบุรี กับการกำหนดอายุ," 63-70.

⁸² ประภัสสร ชูวิเชียร, อยุธยาในย่านกรุงเทพฯ ศิลปกรรมที่สัมพันธ์กับแม่น้ำลำคลอง, 287.

⁸³ ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 64 พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), 397; สันติ เล็กสุขุม, ศิลปะอยุธยา งานช่างหลวงของแผ่นดิน, 85.

⁸⁴ ประภัสสร ชูวิเชียร, อยุธยาในย่านกรุงเทพฯ ศิลปกรรมที่สัมพันธ์กับแม่น้ำลำคลอง, 287.

สถาปัตยกรรมของเจดีย์ที่เป็นเพียงเจดีย์รายขนาดเล็ก สัดส่วนที่เพรียวสูง ประกอบกับการลดทอนรายละเอียดเพื่อให้เข้ากับรูปทรงของเจดีย์ ซึ่งเป็นรูปแบบที่นิยมในสมัยอยุธยาตอนปลายแล้ว ดังนั้น จึงอาจกำหนดอายุเจดีย์องค์นี้ได้ในสมัยอยุธยาตอนปลาย และอาจสัมพันธ์กับอุโบสถที่เป็นอาคารทรงตึกที่นิยมสร้างขึ้นในสมัยอยุธยาตอนปลายเช่นเดียวกัน

ภาพที่ 68 (ซ้าย) เจดีย์ทองแดง วัดมเหยงคณ์ พระนครศรีอยุธยา

ภาพที่ 69 (ขวา) เจดีย์ทรงระฆังในผังแปดเหลี่ยม วัดคางคาว นนทบุรี

3. เจดีย์เพิ่มมุม

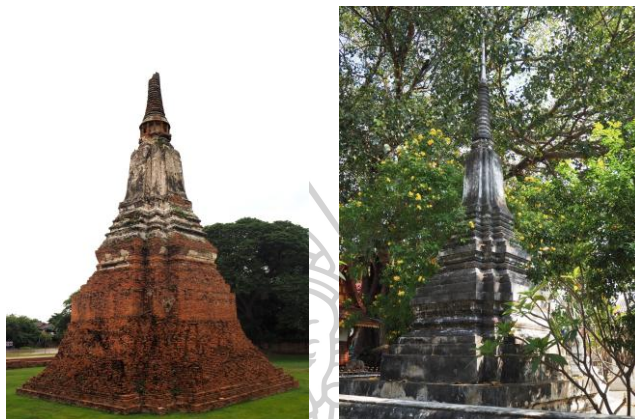
เจดีย์เพิ่มมุมเป็นรูปแบบเจดีย์ที่เกิดขึ้นครั้งแรกในสมัยอยุธยาตอนกลางและมีพัฒนาการต่อเนื่องมาถึงสมัยอยุธยาตอนปลาย เจดีย์เพิ่มมุม วัดคางคาว เป็นเจดีย์บริวารตั้งอยู่ด้านหน้าอุโบสถ ศิลปะอยุธยาตอนปลาย ที่พบเพียงแห่งเดียวในเขตเมืองนนทบุรี โดยองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมของเจดีย์เพิ่มมุมในสมัยอยุธยาตอนปลาย (ภาพที่ 70) ประกอบด้วย

ส่วนฐาน ส่วนใหญ่มักทำเป็นชุดฐานสิงห์ 3 ฐาน หรือฐานบัวลูกแก้วอกไก่ หรือฐานประทักษิณที่เป็นฐานสิงห์และฐานบัวลูกแก้วอกไก่ ซึ่งอยู่ในผังเพิ่มมุมเสมอเหนือขึ้นมาเป็นฐานบัวลูกแก้วอกไกร่องรับองค์ระฆัง ส่วนองค์ระฆัง เป็นองค์ระฆังในผังเพิ่มมุม แต่ละมุมมีขนาดเล็กเท่ากัน และส่วนยอด ถัดขึ้นมาจากองค์ระฆังเป็นบัลลังก์ในผังเพิ่มมุมรองรับเสาดาน ก้านฉัตร บัวผาละมี ปล้องไฉน และปลียอด⁸⁵

เจดีย์เพิ่มมุม วัดคางคาว (ภาพที่ 71) เป็นเจดีย์รายขนาดเล็ก บริเวณด้านหน้าอุโบสถ ตั้งอยู่บนฐานบัวในผังสี่เหลี่ยมจัตุรัสรองรับชุดฐานบัวลูกแก้วอกไกลดหลั่นกันในผังเพิ่มมุมจำนวน 2 ฐาน ถัดขึ้นมาเป็นชุดมัลลิกาเป็นลวดบัวลูกแก้วอกไก่ในผังเพิ่มมุมจำนวน 3 เส้น

⁸⁵ ศักดิ์ชัย สายสิงห์, เจดีย์ในประเทศไทย : รูปแบบ พัฒนาการ และพลัศร์ทศา (นนทบุรี: เมืองโบราณ, 2560), 566-67.

รองรับองค์ระฆังในผังเพิ่มมุมเช่นเดียวกัน ส่วนตั้งแต่บัลลังก์ ปล้องไฉน ไปจนถึงปลียอดได้รับซ่อมแซมในสมัยหลัง จากรูปแบบทางสถาปัตยกรรมองค์นี้อาจเทียบได้กับเจดีย์เพิ่มมุม วัดไชยวัฒนาราม พระนครศรีอยุธยา กำหนดอายุได้ราวปลายพุทธศตวรรษที่ 22 คือ การไม่ปรากฏซุ้มคูหาประดับเจดีย์ อีกทั้งยังคงใช้ชุดฐานบัวลูกแก้วอกไก่และมาลัยเถา แต่เจดีย์ที่วัดค้างคามีขนาดเล็กจนกลายเป็นเจดีย์ราย และมีขนาดมุมที่เท่ากันทุกมุม แสดงให้เห็นว่าอาจสร้างขึ้นในช่วงหลังลงมาเล็กน้อย ราวพุทธศตวรรษที่ 23⁸⁶

ภาพที่ 70 (ซ้าย) เจดีย์เพิ่มมุม วัดไชยวัฒนาราม พระนครศรีอยุธยา

ภาพที่ 71 (ขวา) เจดีย์เพิ่มมุม วัดค้างคาว นนทบุรี

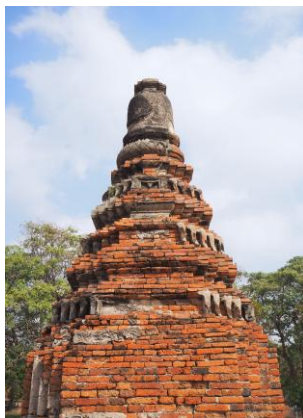
4. เจดีย์ทรงเครื่อง

เจดีย์ทรงเครื่องเป็นเจดีย์ที่เริ่มสร้างขึ้นในสมัยอยุธยาตอนกลางและนิยมอย่างมากในสมัยอยุธยาตอนปลาย ซึ่งพัฒนาต่อยอดมาจากเจดีย์เพิ่มมุม (ภาพที่ 72) ในเขตเมืองนนทบุรี พบเจดีย์ทรงเครื่องศิลปะอยุธยาที่สำคัญคือ วัดไทรมาใต้ โดยมีองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมที่สำคัญ คือ

ส่วนฐาน เป็นชุดฐานสิงห์ 3 ชั้นในผังเพิ่มมุม โดยมีฐานบัวลูกแก้วอกไก่หรือฐานประทักษิณที่เป็นฐานสิงห์และฐานบัวลูกแก้วอกไกรรองรับ 1 ชั้น ส่วนองค์ระฆังมีบัวทรงกลุ่มรองรับองค์ระฆัง ส่วนองค์ระฆังนิยมทำ 3 แบบ คือ องค์ระฆังย่อมุม องค์ระฆังกลม และองค์ระฆังเป็นริ้ว และส่วนยอด เหนือขึ้นมาจากองค์ระฆังเป็นบัลลังก์ ก้านฉัตร และบัวฝาละมีรองรับบัวทรงกลุ่มเถาแทนการทำปล้องไฉน และถัดมาจึงเป็นปลียอด⁸⁷

⁸⁶ ประภัสสร ชูวิเชียร, อยุธยาในย่านกรุงเทพฯ ศิลปกรรมที่สัมพันธ์กับแม่น้ำลำคลอง, 276-78.

⁸⁷ ศักดิ์ชัย สายสิงห์, เจดีย์ในประเทศไทย : รูปแบบ พัฒนาการ และพลังศรัทธา, 570-73.

ภาพที่ 72 เจดีย์ทรงเครื่อง วัดมหาธาตุฯ พระนครศรีอยุธยา

เจดีย์ทรงเครื่อง วัดไทรมาใต้ เป็นเจดีย์รายที่ตั้งอยู่บริเวณด้านหน้าวิหารหลวงพ่อบุญ จำนวน 2 องค์ วางตัวในแนวเหนือ-ใต้ ปัจจุบันอยู่ในสภาพที่ทรุดโทรมเหลือเพียงแต่ส่วนฐาน โดยเฉพาะส่วนของชุดฐานสิงห์ที่เป็นส่วนสำคัญที่สามารถนำมากำหนดอายุเจดีย์ทั้ง 2 องค์ได้

เจดีย์องค์ทิศเหนือมีขาสิงห์ที่ยึดสูง น่องสิงห์หักเป็นวงโค้ง มีเส้นขีดเน้นวงโค้งตลอดแนว (ภาพที่ 73) คล้ายกับเจดีย์ราย หมายเลข 13 วัดพุทธไสยาสน์ พระนครศรีอยุธยา (ภาพที่ 74) ซึ่งเป็นเจดีย์ทรงเครื่องระยะแรกในศิลปะอยุธยา ราวกลางพุทธศตวรรษที่ 22 แต่เป็นเพราะปัจจัยด้านตำแหน่งที่ตั้งห่างไกลจากราชธานีจึงมีผลต่อความล่าช้าของรูปแบบงานช่าง การทำน่องสิงห์หักเป็นวงโค้งจึงอาจนิยมทำกันต่อเนื่องมาจนถึงช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 22

เจดีย์องค์ทิศใต้มีขาสิงห์ที่ยึดสูงเช่นเดียวกัน แต่ไม่มีการทำน่องสิงห์หักเป็นวงโค้ง ทำเป็นเส้นโค้งเดียวมีลายกาบเท้าสิงห์เป็นแผ่นลายกระจังสามเหลี่ยมปิดอยู่แทน (ภาพที่ 75) ซึ่งอาจเทียบได้กับฐานชุกชีพระพุทธรูปทรงเครื่องภายในเมรุทิศเมรุราย วัดไชยวัฒนาราม พระนครศรีอยุธยา ช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 22 (ภาพที่ 76)

ทั้งนี้ เจดีย์ทั้ง 2 องค์มีลักษณะสำคัญร่วมกัน คือ ขาสิงห์ที่ยังไม่มีเส้นสันแบ่งระหว่างแข้งสิงห์กับบัวหลังสิงห์ แต่ทำเป็นลวดบัวคว่ำวางลงบนฐานสิงห์ ซึ่งเป็นรูปแบบระยะแรก ๆ ของเจดีย์ทรงเครื่องก่อนที่จะพัฒนาไปเป็นฐานสิงห์สมัยอยุธยาตอนปลาย เจดีย์ทั้ง 2 องค์จึงมีกำหนดอายุได้อยู่ในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 22⁸⁸

⁸⁸ ประภัสสร ชูวิเชียร, อยุธยาในย่านกรุงเทพฯ ศิลปกรรมที่สัมพันธ์กับแม่น้ำลำคลอง, 270-73.

ภาพที่ 73 (ซ้าย) ขาสিংห์เจดีย์องค์ทิศเหนือ วัดไทรมาใต้ นนทบุรี

ภาพที่ 74 (ขวา) ขาสিংห์เจดีย์ราย หมายเลข 13 วัดพุทธโสธรวรย์ พระนครศรีอยุธยา

ภาพที่ 75 (ซ้าย) ขาสিংห์เจดีย์องค์ทิศใต้ วัดไทรมาใต้ นนทบุรี

ภาพที่ 76 (ขวา) ขาสিংห์ฐานซุกชีพระพุทธรูปภายในเมรุทิศเมรุราย วัดไชยวัฒนาราม พระนครศรีอยุธยา

1.2.1. ประติมากรรม

ประติมากรรม สมัยอยุธยา เป็นกลุ่มงานศิลปกรรมที่พบเป็นจำนวนมาก ทั้งพระพุทธรูปและใบเสมาหลากหลายขนาดและรูปแบบ ตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนต้นถึงสมัยอยุธยาตอนปลาย แสดงให้เห็นถึงพัฒนาการและความสืบเนื่องของพื้นที่ อย่างไรก็ตาม ประติมากรรมเป็นหลักฐานที่เคลื่อนย้ายได้ง่าย ถือเป็นข้อจำกัดในการศึกษาซึ่งอาจส่งผลให้เกิดการวิเคราะห์ที่ผิดพลาดได้ โดยมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

1.2.1.1. พระพุทธรูป

จากการสำรวจและอ้างอิงการศึกษาที่ผ่านมาพบกลุ่มพระพุทธรูป ศิลปะอยุธยา กระจายตัวอยู่เป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะวัดตามริมคลองอ้อมนนท์ กำหนดอายุได้ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 20-21 ต่อเนื่องมาจนถึงพุทธศตวรรษที่ 23-24 แสดงให้เห็นถึงการตั้งถิ่นฐานของชุมชนในพื้นที่บริเวณนี้มาตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนต้น อย่างไรก็ตาม จำเป็นที่จะต้องตรวจสอบให้ชัดเจนว่าเป็นฝีมือช่างสมัยอยุธยาจริง ไม่ได้ถูกเคลื่อนย้ายมาในสมัยหลัง โดยสามารถแบ่งตามอายุสมัย รูปแบบพระพักตร์ และองค์ประกอบอื่น ๆ ของพระพุทธรูปได้ดังนี้

1. กลุ่มพระพุทธรูปหินทราย พุทธศตวรรษที่ 20-21

พระพุทธรูปหินทรายเป็นกลุ่มพระพุทธรูปที่นิยมสร้างกันเป็นอย่างมากในสมัยอยุธยาตอนต้น ปรากฏอิทธิพลทางศิลปะจาก 2 แหล่งที่มา คือ อิทธิพลศิลปะเขมรโบราณ และศิลปะสุโขทัย ตลอดจนบางส่วนได้มีพัฒนาการทางรูปแบบเป็นลักษณะเฉพาะของศิลปะอยุธยาเอง พระพุทธรูปหินทรายเป็นกลุ่มพระพุทธรูปที่นิยมสร้างในสมัยอยุธยาตอนต้นจนถึงระยะแรกของสมัยอยุธยาตอนกลาง ก่อนที่จะหมดความนิยมลงในช่วงเวลาต่อมา โดยสามารถแบ่งออกเป็นกลุ่มย่อยตามรูปแบบทางศิลปะได้ดังนี้⁸⁹

1.1. กลุ่มพระพุทธรูปที่มีพระพักตร์เหลี่ยม

กลุ่มพระพุทธรูปที่มีพระพักตร์เหลี่ยมอาจเทียบได้กับพระพุทธรูปแบบอุทธรูที่ 2 ซึ่งเป็นกลุ่มพระพุทธรูปที่ปรากฏอิทธิพลศิลปะเขมรโบราณ สังเกตเห็นได้ชัดจากเค้าโครงพระพักตร์ของพระพุทธรูป คือ พระพักตร์เหลี่ยม พระเนตรเปิดกว้างมองตรงหรือเหลือบต่ำเล็กน้อย ขอบพระเนตรเป็นเส้นคู่ ไม่มีดวงพระเนตรและร่องพระเนตร พระขนงโก่งเป็นสันนูนต่อกันเป็นรูปปีกกา ระหว่างเส้นขอบพระเนตรกับพระขนงป้ายเป็นแผ่นใหญ่ ขมวดพระเกศาเล็กคล้ายหนามขนุน พระอุษณิษะทรงไม่สูงมาก พระรัศมีเป็นเปลวเตี้ย ๆ ระหว่างพระนลาฏกับพระศกมีการทำเส้นขอบเป็นไรพระศก พระนาสิกโด่งและค่อนข้างใหญ่ พระโอษฐ์แบะกว้าง ริมพระโอษฐ์หนา และมีการทำเส้นขอบเป็นไรพระโอษฐ์ แยมพระสรวลเล็กน้อย พระหนุเหลี่ยมรับกับกรอบพระพักตร์ ส่วนพระวรกายมีลักษณะค่อนข้างใหญ่และหนา นิ้วพระหัตถ์ยาวไม่เสมอกัน ประทับนั่งขัดสมาธิราบ ครองจีวรห่มเฉียง สังฆาฏิเป็นแผ่นใหญ่ ชายสังฆาฏิยาวจรดพระนาภีค่อนข้างยาวไปทางด้านซ้ายของพระวรกาย ปลายตัดตรงหรือแยกเป็นเขี้ยวตะขาบ (ภาพที่ 77)

⁸⁹ ศักดิ์ชัย สายสิงห์, พระพุทธรูปในประเทศไทย : รูปแบบ พัฒนาการ และความเชื่อของคนไทย (กรุงเทพฯ: ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2556), 394-97.

ภาพที่ 77 พระพุทธรูปที่มีพระพักตร์เหลี่ยม พบที่วัดร้างใกล้วัดบางอ้อยช้าง นนทบุรี
ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

กลุ่มพระพุทธรูปที่มีพระพักตร์เหลี่ยมอาจเทียบได้กับพระพุทธรูปแบบอุทธรุ่นที่ 2 พระพุทธรูปกลุ่มนี้ที่พบในเขตเมื่อนนทบุรี เช่น วัดประหารรังสรรค์ (ภาพที่ 78) วัดบางรักใหญ่ (ภาพที่ 79) หลวงพ่อโต วัดหลังบาง (ภาพที่ 80) วัดสิงห์ (ภาพที่ 81) วัดปราสาท (ภาพที่ 82) วัดมะนาว (ร้าง) (ภาพที่ 83) วัดบางกร่าง (ภาพที่ 84) หลวงพ่อใหญ่ วัดแก้วฟ้า (ภาพที่ 85) วัดบางอ้อยช้าง (ภาพที่ 86) หลวงพ่อใหญ่ วัดไทรมาใต้ (ภาพที่ 87) และหลวงพ่อใหญ่ วัดอมฤต (ภาพที่ 88)⁹⁰

ภาพที่ 78 (ซ้าย) พระพุทธรูป วิหาร วัดประหารรังสรรค์ นนทบุรี

ภาพที่ 79 (ขวา) พระพุทธรูป วิหาร วัดบางรักใหญ่ นนทบุรี

⁹⁰ ประภัสสร ชูวิเชียร, ออยุธยาในย่านกรุงเทพฯ ศิลปกรรมที่สัมพันธ์กับแม่น้ำลำคลอง, 62.

ภาพที่ 80 (ซ้าย) หลวงพ่อโต อุโบสถ (เก่า) วัดหลังบาง นนทบุรี

ภาพที่ 81 (ขวา) พระพุทธรูป วิหารเล็ก วัดสิงห์ นนทบุรี

ภาพที่ 82 (ซ้าย) พระพุทธรูปประธาน อุโบสถ วัดปราสาท นนทบุรี

ภาพที่ 83 (ขวา) พระพุทธรูปอันดับ วัดมะนาว (ร้าง) นนทบุรี

ภาพที่ 84 (ซ้าย) พระพุทธรูปอันดับ อุโบสถ วัดบางกร่าง นนทบุรี

ภาพที่ 85 (ขวา) หลวงพ่อใหญ่ อุโบสถ วัดแก้วฟ้า นนทบุรี

ภาพที่ 86 (ซ้าย) พระพุทธรูปประธาน อุโบสถ วัดบางอ้อยช้าง นนทบุรี

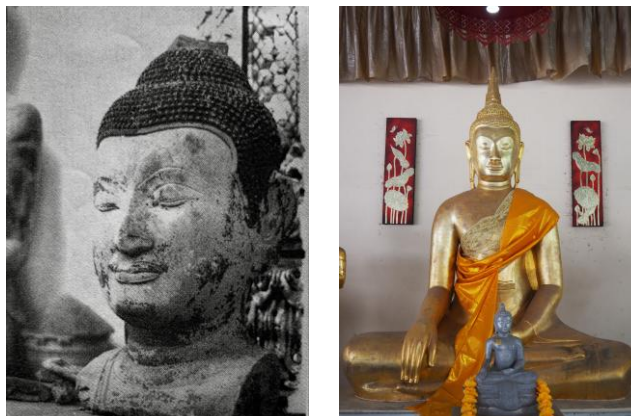
ภาพที่ 87 (ขวา) หลวงพ่อใหญ่ วิหาร วัดไทรมาใต้ นนทบุรี

ภาพที่ 88 หลวงพ่อใหญ่ วิหาร วัดอมฤต นนทบุรี

ทั้งนี้ พระพุทธรูปหินทราย วิหารเล็ก วัดสิงห์ แต่เดิมเป็นเพียงเศียรพระพุทธรูปหินทราย (ภาพที่ 89) พบที่วัดนาฬิกา (ร้าง) ซึ่งอยู่ลึกเข้าไปตอนในจากวัดสิงห์ แล้วนำมาเก็บรักษาและซ่อมแซมที่วัดสิงห์ในภายหลัง⁹¹ ส่วนวัดบางกร่าง ที่ศาลาเอนกประสงค์ประดิษฐาน “หลวงพ่อวัดบางแกละ” (ภาพที่ 90) ซึ่งอัญเชิญมาจากวัดบางแกละ (ร้าง) บริเวณใกล้เคียง

⁹¹ คณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว, วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์ และภูมิปัญญาจังหวัดนนทบุรี, 37-38.

ภาพที่ 89 (ซ้าย) เศียรพระพุทธรูป พบที่วัดนาฬิกา (ร้าง) นนทบุรี

ที่มา: คณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว,
วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์ และภูมิปัญญาจังหวัดนนทบุรี, 91.

ภาพที่ 90 (ขวา) หลวงพ่อวัดบางแคละ ศาลาเอนกประสงค์ วัดบางกร่าง นนทบุรี

1.2. กลุ่มพระพุทธรูปที่มีพระพักตร์รี

กลุ่มพระพุทธรูปที่มีพระพักตร์รีอาจเทียบได้กับพระพุทธรูปแบบอุทธรูปที่ 3 ซึ่งเป็นกลุ่มพระพุทธรูปที่ปรากฏอิทธิพลศิลปะสุโขทัย โดยมีลักษณะสำคัญที่แตกต่างจากพระพุทธรูปอุทธรูปแบบที่ 2 คือ พระพักตร์รียาวรูปไข่ พระเนตรหรีเหลือบต่ำ ปลายพระเนตรวัดขึ้น ขอบพระเนตรเป็นเส้นคู่ ไม่มีดวงพระเนตรและร่องพระเนตร พระขนงโก่งเป็นวงโค้ง มีเส้นนูนต่อเนื่องลงมาถึงพระนาสิก ระหว่างเส้นขอบพระเนตรกับพระขนงปายเป็นแผ่นใหญ่ ขมวดพระเศวตเล็กคล้ายหนามขนุน พระอุษณิษะทรงไม่สูงมาก พระรัศมีเป็นเปลว ระหว่างพระนลาฏกับพระศกอาจมีการทำเส้นขอบเป็นไรพระศกหรือไม่ก็ได้ พระนาสิกโด่งและยาว พระโอษฐ์มีการทำเส้นขอบเป็นไรพระโอษฐ์ แยมพระสรวลเล็กน้อย ส่วนพระวรกายมีลักษณะเพรียวบาง นิ้วพระหัตถ์ยาวไม่เสมอกัน ประทับนั่งขัดสมาธิราบ ครองจีวรห่มเฉียง สังฆาฏิเป็นแผ่นเล็ก ชายสังฆาฏิยาวจรดพระนาภีค่อนข้างด้านซ้ายของพระวรกาย ปลายแยกเป็นเขี้ยวตะขาบ (ภาพที่ 91)⁹² กลุ่มพระพุทธรูปที่มีพระพักตร์เหลี่ยมอาจเทียบได้กับพระพุทธรูปแบบอุทธรูปที่ 3 พระพุทธรูปกลุ่มนี้ที่พบในเขตเมืองนนทบุรี เช่น วัดบางรักใหญ่ (ภาพที่ 92) วัดบางแพรก (ภาพที่ 93) วัดคงคา (ภาพที่ 94) และวัดกระโจมทอง⁹³ (ภาพที่ 95)

⁹² ศักดิ์ชัย สายสิงห์, พระพุทธรูปในประเทศไทย : รูปแบบ พัฒนาการ และความเชื่อของคนไทย, 394-97.

⁹³ ประภัสสร ชูวิเชียร, อยู่ยงในย่านกรุงเทพฯ ศิลปกรรมที่สัมพันธ์กับแม่น้ำลำคลอง, 69.

ภาพที่ 91 พระพุทธรูปที่มีพระพักตร์รี วัดมหาธาตุ พระนครศรีอยุธยา

ภาพที่ 92 (ซ้าย) พระพุทธรูป วิหาร วัดบางรักใหญ่ นนทบุรี

ภาพที่ 93 (ขวา) พระพุทธรูปอันดัม อุโบสถ (เก่า) วัดบางแพรก นนทบุรี

ภาพที่ 94 (ซ้าย) หลวงพ่อศิลาแดง อุโบสถ (เก่า) วัดคงคา นนทบุรี

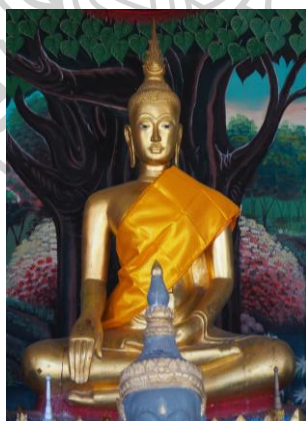
ภาพที่ 95 (ขวา) พระพุทธรูป วิหาร วัดกระโสมทอง นนทบุรี

1.3. กลุ่มพระพุทธรูปที่ได้รับการซ่อมแปลงและขึ้นส่วน

พระพุทธรูป

นอกเหนือจากพระพุทธรูปที่ปรากฏรูปแบบที่ค่อนข้างชัดเจนและสามารถสันนิษฐานได้ว่าเป็นพระพุทธรูปหินทรายจากเค้าพระพักตร์ ยังพบพระพุทธรูปอีกกลุ่มหนึ่งที่สันนิษฐานว่าเป็นพระพุทธรูปหินทรายเช่นเดียวกัน ซึ่งคงถูกซ่อมแปลงพุทธลักษณะในสมัยหลัง โดยเฉพาะเค้าพระพักตร์หรือการสร้างพระเศียรใหม่แทนของเดิม แต่หลงเหลือส่วนพระวรกายและการทำชายสังฆาฏิยาวเปี่ยมมาทางซ้ายที่จะพอเป็นร่องรอยสำคัญและสันนิษฐานว่าเป็นพระพุทธรูปหินทราย

พระพุทธรูปที่สันนิษฐานว่าเป็นพระพุทธรูปหินทราย ได้แก่ หลวงพ่อหิน วัดขวัญเมือง (ภาพที่ 96) วัดบางไผ่ (ภาพที่ 97) หลวงพ่อหิน วัดศรีราชบุร (ภาพที่ 98) หลวงพ่อแสง วัดโบสถ์ดอนพรหม (ภาพที่ 99) วัดจันทร์ (ภาพที่ 100) หลวงพ่ออุทอง วัดปรังค์หลวง (ภาพที่ 101) วัดบางไกรใน (ภาพที่ 102) วัดบางกร่าง (ภาพที่ 103) วัดบางขุน (ภาพที่ 104) วัดสักใหญ่ (ภาพที่ 105) วัดท่าบางสีทอง (ภาพที่ 106) วัดไทร (ภาพที่ 107) วัดโชติการาม (ภาพที่ 108) วัดคางคาว (ภาพที่ 109) หลวงพ่อพระภาพและกลุ่มพระพุทธรูปหินทราย วัดกลางบางซื่อ (ภาพที่ 110-111) วัดเขมาภิรตาราม (ภาพที่ 112) และวัดปากน้ำ⁹⁴ (ภาพที่ 113)

ภาพที่ 96 (ซ้าย) หลวงพ่อหิน วิหาร วัดขวัญเมือง นนทบุรี

ภาพที่ 97 (ขวา) พระพุทธรูปประธาน วิหาร (เก่า) วัดบางไผ่ นนทบุรี

⁹⁴ เรื่องเดียวกัน, 77.

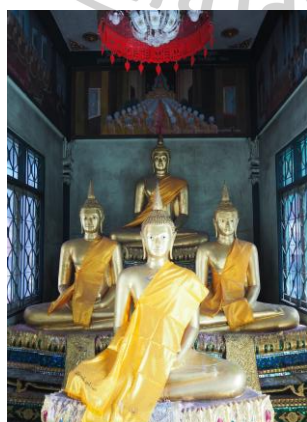
ภาพที่ 98 (ซ้าย) หลวงพ่อหิน อุโบสถ วัดศรีราชบุรย์ นนทบุรี
ที่มา: วิสวะ ชินโย

ภาพที่ 99 (ขวา) หลวงพ่อแสง วิหาร วัดโบสถ์ดอนพรหม นนทบุรี

ภาพที่ 100 (ซ้าย) กลุ่มพระพุทธรูป วัดจันทร์ นนทบุรี

ภาพที่ 101 (ขวา) หลวงพ่ออุทอง อุโบสถ (เก่า) วัดปรางค์หลวง นนทบุรี

ภาพที่ 102 (ซ้าย) กลุ่มพระพุทธรูป วิหาร วัดบางไกรโน นนทบุรี

ภาพที่ 103 (ขวา) พระพุทธรูปประธาน วัดบางกร่าง นนทบุรี

ภาพที่ 104 (ซ้าย) กลุ่มพระพุทธรูป อุโบสถ วัดบางขนุน นนทบุรี

ภาพที่ 105 (ขวา) กลุ่มพระพุทธรูป อุโบสถ วัดสักใหญ่ นนทบุรี

ภาพที่ 106 (ซ้าย) พระพุทธรูปอันดัม อุโบสถ วัดท่าบางสีทอง นนทบุรี

ภาพที่ 107 (ขวา) หลวงพ่อโตและพระพุทธรูปอันดัม วิหาร วัดไทร นนทบุรี

ที่มา: ศรีณย์ ทองปาน, “การสำรวจวัดในเขตแม่น้ำอ้อมนนทบุรี,” 39.

ภาพที่ 108 (ซ้าย) พระพุทธรูปประธาน อุโบสถ วัดโชติการาม นนทบุรี

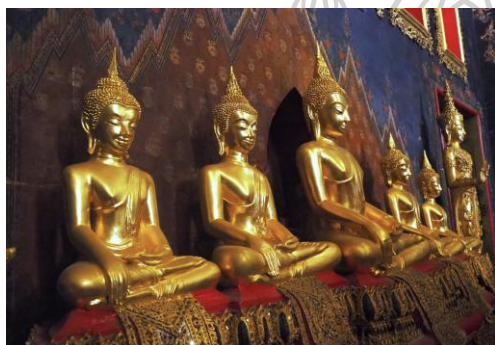
ภาพที่ 109 (ขวา) พระพุทธรูปประธาน อุโบสถ วัดค้ำคาว นนทบุรี

ภาพที่ 110 (ซ้าย) หลวงพ่อพระกาฬ ด้านหน้าอุโบสถ วัดกลางบางซื่อ นนทบุรี

ภาพที่ 111 (ขวา) กลุ่มพระพุทธรูป อุโบสถ วัดกลางบางซื่อ นนทบุรี

ภาพที่ 112 (ซ้าย) กลุ่มพระพุทธรูป อุโบสถ วัดเขมาภิรตาราม นนทบุรี

ภาพที่ 113 (ขวา) กลุ่มพระพุทธรูป อุโบสถ (เก่า) วัดปากน้ำ นนทบุรี

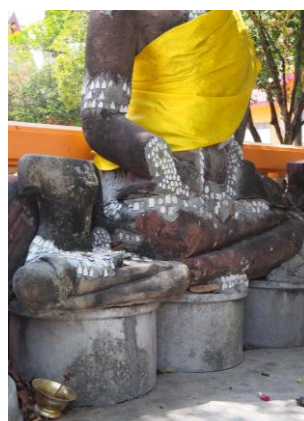
นอกจากนี้ ยังพบชิ้นส่วนพระพุทธรูปหินทรายจำนวนหนึ่ง รวมถึงพระสาวกหินทราย กระจายตัวอยู่ตามวัดต่าง ๆ ซึ่งส่วนใหญ่หลงเหลือส่วนพระวรกาย พระเพลา ท่อนพระกร และพระบาท เช่น วัดราษฎร์ประคองธรรม (ภาพที่ 114) วัดโบสถ์ดอนพรหม (ภาพที่ 115) วัดมะนาว (ร้าง) (ภาพที่ 116) วัดสวนใหญ่ (ภาพที่ 117) วัดเชิงกระบือ (ภาพที่ 118) และวัดลุ่มคงคาราม (ภาพที่ 119)

ภาพที่ 114 (ซ้าย) ชิ้นส่วนพระพุทธรูปหินทราย วัดราชบูรณะ กรุงเทพมหานคร
 ที่มา: ประภัสสร ชูวิเชียร, อยู่ยงในย่านกรุงเทพฯ ศิลปกรรมที่สัมพันธ์กับแม่น้ำลำคลอง, 84
 ภาพที่ 115 (ขวา) ชิ้นส่วนพระพุทธรูปหินทราย วัดโบสถ์ดอนพรหม นนทบุรี

ภาพที่ 116 (ซ้าย) ชิ้นส่วนพระพุทธรูปหินทราย วัดเชิงกระบือ นนทบุรี
 ที่มา: ประภัสสร ชูวิเชียร, อยู่ยงในย่านกรุงเทพฯ ศิลปกรรมที่สัมพันธ์กับแม่น้ำลำคลอง, 85.
 ภาพที่ 117 (ขวา) ชิ้นส่วนพระพุทธรูปหินทราย วัดลุมพินคาราม นนทบุรี

ภาพที่ 118 (ซ้าย) ชิ้นส่วนพระพุทธรูปหินทราย วัดมะนาว (ร้าง) นนทบุรี
 ภาพที่ 119 (ขวา) ชิ้นส่วนพระพุทธรูปหินทราย วัดสวนใหญ่ นนทบุรี

2. พระพุทธรูปสมัยอยุธยาตอนกลาง ช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 21 ถึง กลางพุทธศตวรรษที่ 22

พระพุทธรูปที่สร้างขึ้นในช่วงเวลานี้ได้พัฒนารูปแบบจากศิลปะอยุธยาตอนต้น โดยมีพื้นฐานสำคัญจากอิทธิพลศิลปะสุโขทัย จนมีแบบแผนเป็นพระพุทธรูปศิลปะอยุธยาอย่างแท้จริง ลักษณะสำคัญที่ปรากฏ คือ พระพักตร์ค่อนข้างกลม พระขนงโค้ง ระหว่างเส้นพระขนง และเปลือกพระเนตรป้ายเป็นแผ่น พระเนตรเรียว ปลายพระเนตรวัดขึ้นเล็กน้อย พระนาสิกค่อนข้างยาว ปลายพระนาสิกโด่ง พระโอษฐ์กว้างและเกือบเป็นเส้นตรง แยมพระสรวลเล็กน้อย ริมพระโอษฐ์บาง ขมวดพระเกศาเล็กคล้ายหนามขนุน ไพรพระศกเป็นเส้นเล็ก พระรัศมีเปลว ส่วนพระวรกายมีลักษณะค่อนข้างป้อม ทำสังฆาฏิเป็นแผ่นยาวลงมารวดพระนาภี มีทั้งปลายตัดตรงหรือแยกเป็นเชี้ยวตะขาบ⁹⁵ (ภาพที่ 120)

หลวงพ่อดำ พระพุทธรูปประธานภายในอุโบสถ วัดเพลง (ร้าง) (ภาพที่ 121) เป็นพระพุทธรูปที่ปรากฏพุทธลักษณะสมัยอยุธยาตอนกลางอย่างชัดเจนเพียงแห่งเดียว สันนิษฐานว่าเป็นพระพุทธรูปหินทราย แต่ได้ถูกพอกปูนและลงรักปิดทองในสมัยหลัง แต่จากลักษณะพระพักตร์ที่แบนมน ขมวดพระเกศาเล็ก พระรัศมีเป็นเปลว พระเนตรเหลือบต่ำ พระนาสิกโด่งจุ่มรับกับพระขนงที่เป็นวงโค้ง แยมพระสรวลเล็กน้อย จึงกำหนดอายุของพระพุทธรูปได้ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 21-22⁹⁶ ซึ่งสัมพันธ์กับใบเสมาหินทรายสีแดงของวัด (ปัจจุบันย้ายไปเก็บรักษาอยู่ที่วัดสีกใหญ่และวัดตลิ่งชัน) ที่กำหนดอายุได้ในช่วงเวลาดังกล่าวเช่นเดียวกัน

ภาพที่ 120 (ซ้าย) เศียรพระพุทธรูปจากวิหารหลวง วัดพระศรีสรรเพชญ์ พระนครศรีอยุธยา ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร กรุงเทพฯ
ภาพที่ 121 (ขวา) หลวงพ่อดำ วัดเพลง (ร้าง) นนทบุรี

⁹⁵ ศักดิ์ชัย สายสิงห์, พระพุทธรูปในประเทศไทย : รูปแบบ พัฒนาการ และความเชื่อของคนไทย, 400-02.

⁹⁶ ประภัสสร ชูวิเชียร, "โบราณสถานวัดเพลง (ร้าง) อำเภอบางกรวย จังหวัดนนทบุรี," 53-54.

3. กลุ่มพระพุทธรูปทรงเครื่อง

พระพุทธรูปทรงเครื่องศิลปะอยุธยา ปรากฏเป็นครั้งแรกในสมัยอยุธยาตอนกลาง ราวพุทธศตวรรษที่ 21 โดยได้รับอิทธิพลและคติการสร้างมาจากศิลปะล้านนา อีกทั้งมีรูปแบบของเครื่องทรงบางอย่างที่ปรากฏอิทธิพลศิลปะสุโขทัย นำมาผสมผสานจนเกิดเป็นรูปแบบเฉพาะของศิลปะอยุธยา ในระยะแรกนิยมสร้างเป็นพระพุทธรูปทรงเครื่องน้อย ก่อนที่ต่อมาจะสร้างเป็นพระพุทธรูปทรงเครื่องอย่างใหญ่หรือพระพุทธรูปทรงเครื่องต้นอย่างพระมหาจักรพรรดิ ในสมัยอยุธยาตอนปลาย ช่วงพุทธศตวรรษที่ 23-24

3.1. กลุ่มพระพุทธรูปทรงเครื่องน้อย พุทธศตวรรษที่ 21

พระพุทธรูปทรงเครื่องน้อย ถือเป็นเอกลักษณ์เฉพาะอย่างหนึ่งของศิลปะอยุธยาตอนกลาง และถือเป็นพระพุทธรูปศิลปะอยุธยาอย่างแท้จริง โดยมีลักษณะรูปแบบที่สำคัญ คือ พระพักตร์ค่อนข้างกลม พระเนตรเรียว ปลายพระเนตรวัดขึ้นเล็กน้อย พระขนงโค้ง พระนาสิกโด่งและค่อนข้างยาว พระโอษฐ์เกือบเป็นเส้นตรง ริมพระโอษฐ์บาง แยมพระสรวลเล็กน้อย นิยมทำเป็นพระพุทธรูปประทับยืน แสดงปางประทานอภัยด้วยพระหัตถ์ขวาหรือทั้ง 2 พระหัตถ์ มีการสวมเครื่องทรงไม่มากนัก ได้แก่ มงกุฎที่มีกระบังหน้าและรัดเกล้าที่เป็นปล้อง กุณฑล กรองคอ สังวาล ทับทรวง พาหุรัด และทองพระกร⁹⁷ (ภาพที่ 122)

พระพุทธรูปทรงเครื่องน้อยเป็นหลักฐานสำคัญที่แสดงให้เห็นถึงพัฒนาการหรือความสำคัญของพื้นที่บริเวณนี้ เนื่องจากเป็นพระพุทธรูปที่เกิดขึ้นในสมัยอยุธยาตอนกลาง จึงอาจช่วยกำหนดอายุของชุมชนได้ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 21 ถ้าหากเชื่อว่าพระพุทธรูปเหล่านี้เป็นวัตถุเดิมของวัด โดยพบพระพุทธรูปทรงเครื่องน้อยอยู่ภายในวัด 2 แห่ง คือ วัดเจียน (ภาพที่ 123) และวัดปากน้ำ (ภาพที่ 124) พระพุทธรูปทรงเครื่องน้อยที่พบมีลักษณะร่วมกันที่สำคัญ คือ เป็นพระพุทธรูปทรงเครื่องสลักจากหินทราย แสดงปางอภัยมุทรา 2 พระหัตถ์ สวมเครื่องทรง ได้แก่ มงกุฎ กุณฑล กรองคอ สังวาล ทับทรวง พาหุรัด และทองพระกร ซึ่งมีการสลักลวดลายประดับบนเครื่องทรง กระบังหน้าเป็นลายดอกกลมขนาดใหญ่ตรงกลาง มีดอกไม้กลมขนาดเล็ก ขนาบข้างเรียงตัวออกไปทั้ง 2 ข้าง บางองค์มีแนวเส้นจุดไข่ปลาตามขอบกระบังหน้า ที่กรองคอ สลักลายดอกกลมขนาดใหญ่ขนาบด้วยดอกกลมขนาดเล็กและแนวเส้นจุดไข่ปลาเช่นเดียวกัน ถัดลงมาเป็นทับทรวงในกรอบรูปสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูน ภายในแกะสลักลายดอกไม้ขนาดใหญ่ตรงกลาง ส่วนรัดประคด บริเวณป้านเหง้าสลักเป็นลายดอกกลมขนาดใหญ่ตรงกลาง ขนาบข้างด้วยดอกกลมขนาดเล็ก เช่นเดียวกันกับที่พาหุรัด

⁹⁷ ศักดิ์ชัย สายสิงห์, พระพุทธรูปในประเทศไทย : รูปแบบ พัฒนาการ และความเชื่อของคนไทย, 408.

ภาพที่ 122 พระพุทธรูปทรงเครื่องน้อย จากเมืองเพชรบุรี ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ที่วัดเบญจมบพิตร กรุงเทพฯ

ภาพที่ 123 (ซ้าย) พระพุทธรูปทรงเครื่องน้อย อุโบสถ วัดเขยีน นนทบุรี

ภาพที่ 124 (ขวา) พระพุทธรูปทรงเครื่องน้อย อุโบสถ (เก่า) วัดปากน้ำ นนทบุรี

3.2. พระพุทธรูปทรงเครื่องอย่างใหญ่ พุทธศตวรรษที่ 23-24

พระพุทธรูปทรงเครื่องอย่างใหญ่ เป็นพระพุทธรูปรูปแบบใหม่ที่เกิดในสมัยอยุธยาตอนปลายเป็นครั้งแรก โดยพัฒนามาจากพระพุทธรูปทรงเครื่องน้อยในสมัยอยุธยาตอนกลาง แต่มีรูปแบบทางศิลปะที่แตกต่างอย่างชัดเจน คือ พระพักตร์ยาวและใหญ่ พระเนตรเรียวและเหลือบลงต่ำ ปลายพระเนตรวัดขึ้น พระขนงโก่งเป็นวงโค้งใหญ่ พระนาสิกโด่งและใหญ่ พระโอษฐ์ใหญ่และกว้าง ริมพระโอษฐ์บนหยักเป็นคลื่นและมีการทำเส้นขอบเป็นเส้นคู่ขนาน แย้มพระสรวล มีการสวมเครื่องทรงให้มากขึ้นจากเดิม ได้แก่ มงกุฎทรงสูง อาจเป็นพระมหามงกุฎหรือชฎา กุณฑล กรองคอ สังวาล 2 เส้นไขว้กัน ทับทรวง พาหุรัด ทองพระกร และทองพระบาท⁹⁸ (ภาพที่ 125) โดยพบพระพุทธรูปทรงเครื่องอย่างใหญ่ที่สำคัญในเขตเมื่อนนทบุรี คือ วัดค้างคาว และวัดเขมาภิรตาราม

⁹⁸ เรื่องเดียวกัน, 427.

ภาพที่ 125 พระพุทธรูปทรงเครื่องอย่างใหญ่ วัดหน้าพระเมรุ พระนครศรีอยุธยา

หลวงพ่อก้าว วัดค้างคาว (ภาพที่ 126) ประดิษฐานภายในซุ้มด้านหน้าอุโบสถ มีเค้าพระพักตร์ตามอย่างพระพุทธรูปสมัยอยุธยาตอนปลาย สวมเครื่องทรงอย่างใหญ่ ได้แก่ มงกุฎทรงสูง กุณฑลปลายงอน กรองคอ สังวาล ทับทรวง พาหุรัด ทองพระกร และอามรงค์ นอกเหนือจากพุทธลักษณะที่ปรากฏแล้ว สิ่งที่จะช่วยสนับสนุนการกำหนดอายุ คือ ซุ้มประดิษฐาน ซึ่งเป็นซุ้มติดอาคาร ขาสีงห์รองรับซุ้มเป็นขาสีงห์ยาว มีสันแบ่งบัวหลังสีงห์ออกจากขาสีงห์ชัดเจน (ภาพที่ 127) เป็นรูปแบบขาสีงห์ที่นิยมในช่วงพุทธศตวรรษที่ 23 เป็นต้นมา⁹⁹ รวมไปถึงอาคารอุโบสถก็เป็นอาคารทรงตึกที่นิยมในสมัยอยุธยาตอนปลายเช่นเดียวกัน

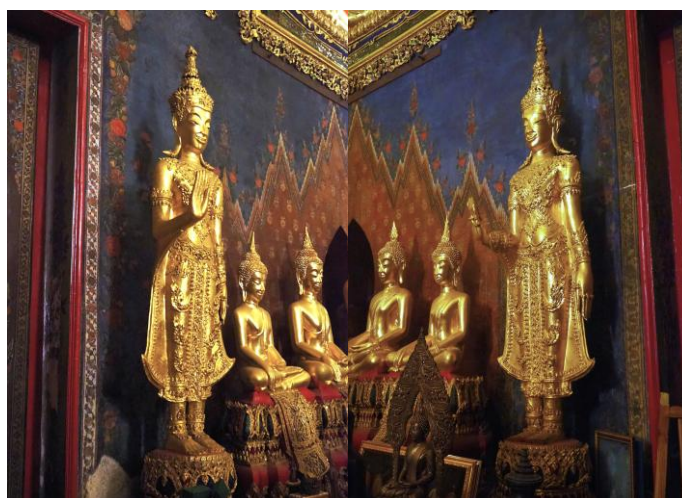

ภาพที่ 126 (ซ้าย) หลวงพ่อก้าว ด้านหน้าอุโบสถ วัดค้างคาว นนทบุรี

ภาพที่ 127 (ขวา) ขาสีงห์ซุ้มประดิษฐานหลวงพ่อก้าว วัดค้างคาว นนทบุรี

⁹⁹ ประภัสสร ชูวิเชียร, อยุธยาในย่านกรุงเทพฯ ศิลปกรรมที่สัมพันธ์กับแม่น้ำลำคลอง, 116.

พระพุทธรูปทรงเครื่องอย่างใหญ่ อุโบสถ วัดเขมาภิรตาราม (ภาพที่ 128) จำนวน 2 องค์ ประดิษฐานอยู่ด้านหลังพระพุทธรูปประธานและพระสาวก มีลักษณะเค้าพระพักตร์และเครื่องทรงตามอย่างพระพุทธรูปทรงเครื่องอย่างใหญ่ทุกประการ ขนาบข้างกลุ่มพระพุทธรูปหินทราย 5 องค์ ซึ่งปรากฏร่องรอยของการซ่อมแปลงพุทธลักษณะแบบพระพุทธรูปสมัยอยุธยาตอนปลาย การพบพระพุทธรูปหินทรายและพระพุทธรูปทรงเครื่องอย่างใหญ่ ซึ่งสันนิษฐานว่าคงเป็นพระพุทธรูปเดิมของวัด จึงอาจเป็นสิ่งที่ช่วยยืนยันความเก่าแก่ของวัดเขมาภิรตารามว่าเป็นวัดโบราณมาตั้งแต่สมัยอยุธยาจริงตามที่กล่าวถึงในประวัติความเป็นมาของวัด

ภาพที่ 128 พระพุทธรูปทรงเครื่องอย่างใหญ่ อุโบสถ วัดเขมาภิรตาราม นนทบุรี

1.2.1.2. ไบเสมา

ไบเสมาเป็นหลักฐานสำคัญที่แสดงให้เห็นถึงการผูกพัทธสีมา เมื่อมีการสร้างหรือบูรณปฏิสังขรณ์วัด ไบเสมาจึงอาจนำมาช่วยกำหนดอายุสมัยของวัดและชุมชนรอบข้างได้ อย่างไรก็ตาม การศึกษาไบเสมาเองก็มีปัญหาอยู่บ้าง เนื่องจากบางวัดมีการถอนไบเสมาเดิมเคลื่อนย้ายและเปลี่ยนแปลงในสมัยหลัง ไบเสมาสมัยอยุธยาพบรูปแบบที่หลากหลาย และกำหนดอายุได้ตั้งแต่ช่วงพุทธศตวรรษที่ 21 เป็นต้นมา หรือสมัยอยุธยาตอนกลาง ต่อเนื่องมาจนถึงสมัยอยุธยาตอนปลายในช่วงพุทธศตวรรษที่ 23-24 ซึ่งพบอยู่ในปริมาณที่ค่อนข้างมาก เนื่องจากวัดหลายแห่งยังคงมีการใช้ไบเสมาเดิมมาจนถึงปัจจุบัน แสดงให้เห็นถึงร่องรอยความเก่าแก่และความต่อเนื่องของชุมชนบริเวณนี้ได้ค่อนข้างชัดเจน โดยอาจแบ่งกลุ่มตามรูปแบบได้ดังนี้

1. ใบเสมา ช่วงครึ่งแรกพุทธศตวรรษที่ 21

ใบเสมาที่สามารถกำหนดอายุได้ถึงช่วงครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 21 เป็นใบเสมาหินชนวนสีเทา ขนาดค่อนข้างใหญ่ ทรงเจี็ดค่อนข้างสูงฉลุต เอวเสมาคอด กระหนกเสมา ตวัดขึ้นเล็กน้อย ไม่มีการสลักลวดลาย เพียงแต่ทำเป็นสันนอกโค้งที่กึ่งกลางของใบเสมา เมื่อเปรียบเทียบกับรูปแบบศิลปะพบว่าคล้ายกับใบเสมา ศิลปะอยุธยา อายุราวครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 21 (ภาพที่ 129) รวมไปถึงใบเสมาที่พบตามกลุ่มหัวเมืองทางเหนือที่รับอิทธิพลใบเสมาศิลปะอยุธยา ในช่วงเวลาดังกล่าว¹⁰⁰

ใบเสมา วัดปรังค์หลวง (ภาพที่ 130) เป็นวัดเพียงแห่งเดียวที่พบใบเสมาที่กำหนดอายุได้ในช่วงเวลานี้ เป็นใบเสมาทรงเจี็ด สลักจากหินชนวนสีเทา สัดส่วนค่อนข้างใหญ่และสูงฉลุต เอวเสมาคอด กระหนกเสมาตวัดขึ้นมาเพียงเล็กน้อย ไม่มีการสลักลวดลาย แต่ปรากฏร่องรอยของการทำสันนอกโค้งกึ่งกลางใบเสมา ซึ่งใบเสมาลักษณะนี้อาจเทียบได้กับใบเสมา ศิลปะอยุธยา และใบเสมาที่นิยมกันในหัวเมืองเหนือ ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 21 ทั้งนี้ ใบเสมาหินชนวนสีเทาขนาดใหญ่ ไม่ใช่วัสดุที่หาได้ในท้องถิ่น ดังนั้น ใบเสมาจะต้องถูกส่งมาจากแหล่งอื่น โดยเฉพาะหัวเมืองทางเหนือที่นิยมใบเสมาแบบนี้ ก่อนที่จะส่งต่อมายังกรุงศรีอยุธยา และบ้านเมืองในพื้นที่บริเวณนี้ในท้ายที่สุด¹⁰¹

ภาพที่ 129 (ซ้าย) ใบเสมา วัดโลกยสุธาราม พระนครศรีอยุธยา

ภาพที่ 130 (ขวา) ใบเสมา วัดปรังค์หลวง นนทบุรี

¹⁰⁰ พิชยา บุณนาค, เสมา สีมา หลักศิมาในศิลปะไทย สมัยอยุธยาช่วงหลังเสียกรุงครั้งแรก ถึงครึ่งหลัง และกรุงธนบุรี (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ, 2551), 94; ประภัสสร ชูวิเชียร, อยุธยาในย่านกรุงเทพฯ ศิลปกรรมที่สัมพันธ์กับแม่น้ำลำคลอง, 133-34.

¹⁰¹ ประภัสสร ชูวิเชียร, อยุธยาในย่านกรุงเทพฯ ศิลปกรรมที่สัมพันธ์กับแม่น้ำลำคลอง, 54.

2. กลุ่มใบเสมาหินทรายสีแดง ช่วงครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 21 ถึง ครึ่งแรกพุทธศตวรรษที่ 22

ใบเสมาหินทรายสีแดง ถือเป็นรูปแบบเฉพาะที่เกิดขึ้นในศิลปะอยุธยา ช่วงพุทธศตวรรษที่ 21 โดยเฉพาะการสลักลวดลาย อย่างไรก็ตาม ใบเสมากลุ่มนี้กลับพบไม่มากนัก ในเขตพระนครศรีอยุธยา ที่สำคัญคือ วัดราชประดิษฐฐาน (ภาพที่ 131) และวัดสมณโกฐาราม (ภาพที่ 132) แต่พบกระจายตัวอยู่ตามวัดวาอารามห่างไกลออกไป โดยเฉพาะหัวเมืองทางตอนใต้ ซึ่งเป็นแหล่งตัด หินทรายสีแดงที่สำคัญ รูปแบบของใบเสมาเป็นทรงเจี๊วต ขนาดไม่ค่อยใหญ่ เวนเสมาคอดเล็กน้อย ไม่มีกระหนกใบเสมา ที่สำคัญ คือ มีขนาดค่อนข้างหนา เนื่องจากหินทรายมีความเปราะแต่สลัก ลวดลายได้ง่าย ความหนาจึงมีผลต่อการสลักลวดลาย โดยมีการสลักลวดลายอยู่ตามจุดต่าง ๆ ได้แก่ ส่วนยอดเสมา ส่วนโคนเสมาทรงสามเหลี่ยม ส่วนฐานหน้ากระดาน และส่วนสันด้านข้าง มีทั้งลวดลาย อย่างง่ายไปจนถึงลวดลายที่ซับซ้อน ซึ่งได้รับอิทธิพลมาจากศิลปะจีนและศิลปะล้านนา เช่น ลายช่อ ดอกไม้ ลายกระหนกหัวขมวด และลายกรอบวงโค้ง ซึ่งพบอยู่ก่อนแล้วในหัวเมืองทางเหนือ แล้วจึง แพร่ลงมายังพื้นที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง ราวพุทธศตวรรษที่ 21-22¹⁰² โดยในเขตเมือง นนทบุรีพบกลุ่มใบเสมาหินทรายสีแดง ได้แก่ วัดสิงห์ (ภาพที่ 133) วัดแก้วฟ้า (ภาพที่ 134) วัดเพลง (ร้าง) (ภาพที่ 135) วัดโพธิ์เผือก (ภาพที่ 136) วัดศาลารี (ภาพที่ 137) วัดค้ำควา (ภาพที่ 138) วัดลุ่มคงคาราม (ภาพที่ 139) และวัดกลางบางซื่อ (ภาพที่ 140) ซึ่งส่วนใหญ่เป็นวัดที่ตั้งอยู่ในเขต อำเภอบางกรวย จึงอาจสัมพันธ์กับการขุดคลองลัดบางกอก-บางกรวยในช่วงเวลานี้ที่ส่งผลให้เกิด การสร้างงานศิลปกรรมดังกล่าว เช่นเดียวกับการพบพระพุทธรูปทรงเครื่องน้อย อันแสดงให้เห็นถึง ความสำคัญของพื้นที่บริเวณนี้

ภาพที่ 131 (ซ้าย) ใบเสมา วัดราชประดิษฐฐาน พระนครศรีอยุธยา

ภาพที่ 132 (ขวา) ใบเสมา วัดสมณโกฐาราม พระนครศรีอยุธยา

¹⁰² เรื่องเดียวกัน, 159-61.

ภาพที่ 133 (ซ้าย) ไบเสมา วัดสิงห์ นนทบุรี

ภาพที่ 134 (ขวา) ไบเสมา วัดแก้วฟ้า นนทบุรี

ภาพที่ 135 (ซ้าย) ไบเสมา วัดเพลง (ร้าง) ปัจจุบันเก็บรักษาที่วัดสีกใหญ่ นนทบุรี

ภาพที่ 136 (ขวา) ไบเสมา วัดโพธิ์เผือก นนทบุรี

ที่มา: ประภัสสร ชูวิเชียร, *อยุธยาในย่านกรุงเทพฯ ศิลปกรรมที่สัมพันธ์กับแม่น้ำลำคลอง*, 138.

ภาพที่ 137 (ซ้าย) ไบเสมา วัดศาลาอี นนทบุรี

ภาพที่ 138 (ขวา) ไบเสมา วัดค้างคาว นนทบุรี

ภาพที่ 139 (ซ้าย) ใบเสมา วัดลุ่มคงคามราม นนทบุรี

ภาพที่ 140 (ขวา) ใบเสมา วัดกลางบางซื่อ นนทบุรี

3. ใบเสมาสมัยอยุธยาตอนปลาย พุทธศตวรรษที่ 23-24

ใบเสมาในช่วงพุทธศตวรรษที่ 23-24 หรือสมัยอยุธยาตอนปลาย มีรูปแบบที่แตกต่างไปจากกลุ่มใบเสมาสมัยอยุธยาตอนกลางในช่วงเวลาที่ผ่านมาอย่างเห็นได้ชัด จากขนาดที่เล็กลงมาก และมีการสลักลวดลายอย่างง่าย ๆ แต่ยังคงมีการใช้หินทรายสีแดงหรือหินชนวน สีเทาเป็นวัสดุหลักอยู่ โดยสามารถแบ่งตามอายุสมัยและรูปแบบทางศิลปกรรมของใบเสมาได้ดังนี้

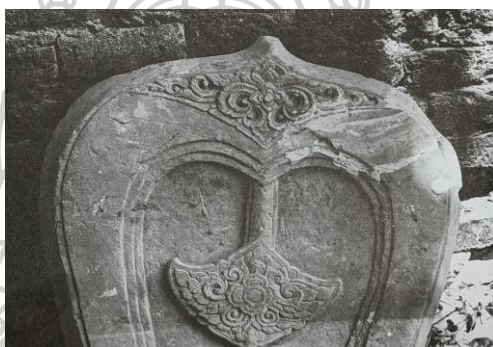
3.1. กลุ่มใบเสมาแบบราชวงศ์ปราสาททอง

ใบเสมาแบบราชวงศ์ปราสาททองหรือกลุ่มใบเสมาแบบ วัดไชยวัฒนาราม มีอายุอยู่ในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 22 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 23 โดยมีต้นแบบ มาจากใบเสมาของวัดไชยวัฒนาราม สร้างขึ้นในสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง จึงเป็นที่มาของ ชื่อเรียกใบเสมากลุ่มนี้ และคงทำเลียนแบบต่อเนื่องมาจนถึงสมัยต้นราชวงศ์บ้านพลูหลวง¹⁰³ (ภาพที่ 141) ลักษณะโดยทั่วไปเป็นใบเสมาทรงเจี๊ยบ มีสัดส่วนทั้งแบบยี่ดสูงและเตี้ยป้อม มีการสลักลวดลายตาม ส่วนต่าง ๆ ส่วนยอดเสมาเป็นแผ่นทรงสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูน ต่อเนื่องลงมาเป็นเส้นแถบตรงกึ่งกลาง ใบเสมา ซึ่งกึ่งกลางเส้นแถบหรืออกเสมา มีการสลักลวดลายคล้ายกับทับทรวงปลายตัววัดขึ้น โคนใบเสมา มีการสลักเป็นแผ่นทรงสามเหลี่ยม และมีเส้นกรอบเดินรอบใบเสมา เอวเสมาคอด บางแห่งมีการทำ กระหนกเสมาตัววัดขึ้นรับกับเอวที่คอด¹⁰⁴

¹⁰³ พิทยา บุณนาค, เสมา สีมา หลักสีมาในศิลปะไทย สมัยอยุธยาช่วงหลังเสียกรุงครั้งแรก ถึงครั้งหลัง และกรุงธนบุรี, 180.

¹⁰⁴ ประภัสสร ชูวิเชียร, อยุธยาในย่านกรุงเทพฯ ศิลปกรรมที่สัมพันธ์กับแม่น้ำลำคลอง, 162.

ใบเสมาแบบราชวงศ์ปราสาททอง พบตัวอย่างสำคัญ คือ ใบเสมา วัดศรีราชวร (ภาพที่ 142) และใบเสมา วัดปราสาท (ภาพที่ 143) ลักษณะโดยรวมของใบเสมาแบบราชวงศ์ปราสาททอง คือ เป็นใบเสมาทรงเจี็ด มีสัดส่วนทั้งแบบยืดยาวและเตี้ยป้อม เอวเสมาคอด บางครั้งมีกระหนกเสมาตัวขึ้นที่เอว ส่วนยอดเสมาแกะสลักลวดลายแผ่นสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูนต่อเนื่องลงมาเป็นเส้นแถบตรงกึ่งกลางใบเสมา ซึ่งตรงกลางของเส้นแถบมีการสลักลวดลายคล้ายทับทรวงปลายตัวขึ้นอยู่ด้วย โคนเสมาสลักสลักเป็นกรอบสามเหลี่ยม ทั้งนี้ ใบเสมา วัดปราสาทปรากฏลักษณะบางประการที่ทำให้กำหนดอายุวัดปราสาทให้อยู่ในช่วงระหว่างปลายราชวงศ์ปราสาททองถึงต้นราชวงศ์บ้านพลูหลวง กล่าวคือ ลวดลายบนใบเสมา มีการสลักที่เรียบง่ายขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ลวดลายกลางอกเสมาที่เป็นลายดอกสี่กลีบที่มีกลีบแทรกในกรอบสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูน ไม่ได้ทำเป็นลายทับทรวงปลายตัวขึ้นแล้ว จึงอาจกำหนดอายุได้อย่างกว้าง ๆ ราวครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 23¹⁰⁵

ภาพที่ 141 ใบเสมา วัดไชยวัฒนาราม พระนครศรีอยุธยา

ที่มา: ประยูร อุลุชาฎะ, [น. ณ ปากน้ำ], *ห้าเดือนกลางซากอิฐปูนที่อยุธยา*, 176.

ภาพที่ 142 (ซ้าย) ใบเสมา วัดศรีราชวร นนทบุรี

ที่มา: ประภัสสร ชูวิเชียร, *อยุธยาในย่านกรุงเทพฯ ศิลปกรรมที่สัมพันธ์กับแม่น้ำลำคลอง*, 163.

ภาพที่ 143 (ขวา) ใบเสมา วัดปราสาท นนทบุรี

¹⁰⁵ เรื่องเดียวกัน, 165.

3.2. ใบเสมาแบบต้นราชวงศ์บ้านพลูหลวง

ใบเสมาแบบต้นราชวงศ์บ้านพลูหลวง มีอายุอยู่ในช่วงครั้งแรกของพุทธศตวรรษที่ 23 เนื่องจากพบตามวัดที่สถาปนาในช่วงต้นราชวงศ์บ้านพลูหลวง ตัวอย่างเช่น ใบเสมา วัดบรมพุทธาราม พระนครศรีอยุธยา (ภาพที่ 144) สร้างขึ้นในสมัยสมเด็จพระเพทราชา รูปแบบของใบเสมากลุ่มนี้เป็นใบเสมาทรงเจี๊ยด สัดส่วนค่อนข้างเพรียวสูง เอวเสมาคอด กระจกเสมาวัดขึ้นเล็กน้อย กึ่งกลางใบเสมาสลักเป็นเส้นแถบตรง ด้านบนกึ่งกลางเส้นแถบสลักเป็นรูปสี่เหลี่ยม บางครั้งมีการสลักเป็นลายดอกไม้ในกรอบสี่เหลี่ยม¹⁰⁶

ใบเสมาแบบต้นราชวงศ์บ้านพลูหลวงในเขตเมืองนนทบุรี พบเพียงแห่งเดียว คือ ใบเสมา วัดคงคา (ภาพที่ 145) เป็นใบเสมาทรงเจี๊ยด สัดส่วนไม่สูงมาก เมื่อเทียบกับใบเสมาแบบต้นราชวงศ์บ้านพลูหลวงโดยทั่วไป เอวเสมาคอด กระจกเสมาวัดขึ้นที่เอว สลักเส้นแถบตรงกึ่งกลางใบเสมาต่อเนื่องลงมาถึงโคนเสมา ซึ่งตรงกลางของเส้นแถบมีการสลัก ลวดลายดอกไม้ในกรอบสี่เหลี่ยม รูปแบบของใบเสมาดังกล่าวจึงอาจแสดงให้เห็นถึงระยะหลังลงมาเล็กน้อยของใบเสมากลุ่มนี้ และอาจเกี่ยวข้องกับการพัฒนารูปแบบไปสู่ใบเสมาแบบอัมพวา จึงอาจกำหนดอายุของใบเสมา วัดคงคา ในช่วงครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 23 ลงมา

ภาพที่ 144 (ซ้าย) ใบเสมา วัดบรมพุทธาราม พระนครศรีอยุธยา

ภาพที่ 145 (ขวา) ใบเสมา วัดคงคา นนทบุรี

¹⁰⁶ เรื่องเดียวกัน, 166.

3.3. กลุ่มใบเสมาแบบอัมพวา

ใบเสมาแบบอัมพวาหรือใบเสมาแบบปากใต้¹⁰⁷ มีอายุอยู่ในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 23 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 24 พบกระจายตัวอยู่ตามหัวเมืองทางตอนใต้ของกรุงศรีอยุธยาเป็นจำนวนมาก จึงเป็นที่มาของชื่อเรียก และคงแพร่กระจายออกไปยังหัวเมืองอื่นบ้างประปรายในช่วงเวลาต่อมา รูปแบบสำคัญที่ปรากฏของใบเสมากลุ่มนี้ คือ เป็นใบเสมาทรงเจี๊วดขนาดเล็ก สัดส่วนส่วนใหญ่เป็นทรงเตี้ยป้อม สลักจากหินทรายสีแดง ยอดปลายแหลมหรือปลายตัด เหวเสมาคอด มีกระหนกเสมาตวัดขึ้นชิดกับเอว ส่วนยอดเสมาสลักลวดลายดอกสี่กลีบ บางครั้งมีกลีบแทรก ต่อเนื่องลงมาเป็นเส้นแถบตรง อาจมีการทำแผ่นทรงสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูนกลางอกใบเสมา โคนใบเสมา มีการสลักเป็นลายดอกครึ่งซีกในกรอบสามเหลี่ยม และมีเส้นกรอบเดินรอบใบเสมา (ภาพที่ 146)¹⁰⁸

ใบเสมาแบบอัมพวา เป็นกลุ่มใบเสมาที่เกิดขึ้นเฉพาะในท้องถิ่นตามหัวเมืองทางตอนใต้ของกรุงศรีอยุธยา ก่อนที่จะแพร่กระจายออกไปยังหัวเมืองอื่น ๆ อยู่บ้าง ลักษณะสำคัญ คือ เป็นใบเสมาทรงเจี๊วด สลักจากหินทราย มีสัดส่วนที่ค่อนข้างเล็ก รูปทรงเตี้ยป้อม เหวเสมาคอด กระหนกเสมาตวัดขึ้นชิดกับเอว ส่วนยอดเสมาสลักลวดลายดอกสี่กลีบ ต่อเนื่องลงมาเป็นเส้นแถบตรง โคนเสมาสลักเป็นลายดอกครึ่งซีกในกรอบสามเหลี่ยม ตัวอย่างใบเสมาแบบอัมพวาที่พบในเขตเมืองนนทบุรี เช่น วัดช่องพลู (ภาพที่ 147) วัดมะนาว (ร้าง) (ภาพที่ 148) วัดโตนด (บางกรวย) (ภาพที่ 149) วัดชลอ (ภาพที่ 150) วัดสวนใหญ่ (ภาพที่ 151) และวัดโพธิ์เผือก (ภาพที่ 152)

ภาพที่ 146 ใบเสมา วัดอินทาราม สมุทรสงคราม

¹⁰⁷ พิตยา บุนนาค, เสมา สีม่า หลักสีมาในศิลปะไทย สมัยอยุธยาช่วงหลังเสียกรุงครั้งแรก ถึงครั้งหลังและกรุงธนบุรี, 287.

¹⁰⁸ ประภัสสร ชูวิเชียร, อยุธยาในย่านกรุงเทพฯ ศิลปกรรมที่สัมพันธ์กับแม่น้ำลำคลอง, 169-74.

ภาพที่ 147 (ซ้าย) ใบเสมา วัดช่องพลู นนทบุรี

ภาพที่ 148 (ขวา) ใบเสมา วัดมะนาว (ร้าง) นนทบุรี

ภาพที่ 149 (ซ้าย) ใบเสมา วัดโตนด (บางกรวย) นนทบุรี

ภาพที่ 150 (ขวา) ใบเสมา วัดชลอ นนทบุรี

ภาพที่ 151 (ซ้าย) ใบเสมา วัดสวนใหญ่ นนทบุรี

ภาพที่ 152 (ขวา) ใบเสมา วัดโพธิ์เผือก นนทบุรี

3.4. กลุ่มใบเสมาแบบบางพลัด

ใบเสมาแบบบางพลัด เป็นใบเสมาอีกกลุ่มที่เกิดขึ้นในท้องถิ่น โดยเฉพาะอย่างยิ่งบริเวณพื้นที่เขตบางพลัดและบางอ้อ กรุงเทพฯ และกระจายตัวอยู่บ้างในพื้นที่ใกล้เคียง รูปแบบใบเสมาที่พบส่วนใหญ่มีรูปทรงที่ค่อนข้างเล็ก เพรียวสูง สลักจากหินทราย เนื้อหยาบ เอวเสมาคอด ยอดเสมาสลักลายกลีบดอกไม้ขนาดใหญ่ลักษณะคล้ายปกชายสามแฉก ต่อเนื่องลงมาเป็นเส้นแถบตรงและสลักลายดอกไม้สี่กลีบอยู่กึ่งกลาง และโคนเสมามีการสลักเป็นลายดอกครึ่งซีก¹⁰⁹ (ภาพที่ 153) โดยพบใบเสมาแบบบางพลัดเพียง 2 แห่ง คือ วัดละมุดใน (ภาพที่ 154) และวัดทินกรเทพนิมิต (ภาพที่ 155)

ภาพที่ 153 (ซ้าย) ใบเสมา วัดใหม่เทพนิมิตร กรุงเทพฯ

ภาพที่ 154 (ซ้าย) ใบเสมา วัดละมุดใน นนทบุรี

ภาพที่ 155 (ขวา) ใบเสมา วัดทินกรเทพนิมิต นนทบุรี

ที่มา: พิทยา บุณนาค, เสมา สี่มา หลักสี่มาในศิลปะไทย สมัยอยุธยาช่วงหลังเสียกรุงครั้งแรก ถึงครั้งหลัง และกรุงธนบุรี, 366.

¹⁰⁹ เรื่องเดียวกัน, 175.

3.5. กลุ่มใบเสมาสมัยอยุธยาตอนปลายแบบอื่น ๆ

นอกเหนือจากกลุ่มใบเสมาดังกล่าวข้างต้น ยังพบใบเสมาของวัด 2 แห่งที่มีรูปแบบแตกต่างออกไป แต่สันนิษฐานว่าเป็นรูปแบบใบเสมาในช่วงเวลานี้เช่นเดียวกัน เนื่องจากใบเสมาในสมัยอยุธยาตอนปลาย ตั้งแต่รัชกาลพระเจ้าท้ายสระเป็นต้นมา สัดส่วนของใบเสมาจะมีขนาดแตกต่างกันไป นิยมสลักจากหินทรายขาวหรือหินทรายแดง มีการสลักลวดลายต่าง ๆ ซึ่งจะส่งอิทธิพลมาอย่างงานช่างในสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์¹¹⁰ โดยใบเสมากลุ่มนี้พบที่วัดโบสถ์บน และวัดท่าบางสีทอง ซึ่งมีรายละเอียดแตกต่างกันดังนี้

ใบเสมา วัดโบสถ์บน (ภาพที่ 156) เป็นใบเสมาทรงเจี๊วด สลักจากหินทรายสีแดง มีสัดส่วนที่ค่อนข้างเตี้ย หนา เอวเสมาคอดเล็กน้อย ไม่มีการทำกระหนกเสมาที่เอว ยอดเสมาสลักลวดลายคล้ายพระเกี้ยวหรือจุลมงกุฏ ใต้โถงคิ้วเสมาสลักเป็นลวดลายคล้ายทับทรวง ไม่มีการทำเส้นแถบกึ่งกลางใบเสมา โคนเสมา มีการสลักลวดลายดอกครึ่งซีกกึ่งกลางขนบข้าง ด้วยลายกระจัง และฐานเสมา มีการทำเป็นฐานบัวคว่ำสลักลวดลาย เป็นรูปแบบเฉพาะตัวที่เกิดขึ้น แต่สันนิษฐานว่าสร้างขึ้นในสมัยอยุธยาตอนปลาย ซึ่งสัมพันธ์กับอาคารอุโบสถทรงตึกที่นิยมสร้างในช่วงเวลาเดียวกัน

ภาพที่ 156 ใบเสมา วัดโบสถ์บน นนทบุรี

ใบเสมา วัดท่าบางสีทอง (ภาพที่ 157) เป็นใบเสมาทรงเจี๊วด สลักจากหินทรายสีแดง มีสัดส่วนที่ค่อนข้างเพรียวสูง เอวเสมาคอด มีการสลักลวดลายตามส่วนต่าง ๆ ยอดเสมาลักษณะคล้ายพระเกี้ยวหรือจุลมงกุฏ กระหนกเสมาทำเป็นนาควัดขึ้นรับกับเอวเสมา ต่อเนื่องลงมาเป็นเส้นแถบตรงกึ่งกลางใบเสมา ซึ่งกึ่งกลางเส้นแถบสลักลวดลายคล้ายดอกประจายาม โคนใบเสมา มีการสลักเป็นลายดอกครึ่งซีกในกรอบสามเหลี่ยม และฐานเสมา มีการแกะสลักลวดลาย

¹¹⁰ ประยูร อุลุชาฎะ, [น. ณ ปากน้ำ], "ศิลปบนใบเสมาโบราณ," ใน ศิลปกับโบราณคดีในสยาม (กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์, 2520), 229-33.

ดอกไม้ ซึ่งอาจเทียบได้กับใบเสมา วัดกำแพงแก้ว พระนครศรีอยุธยา (ภาพที่ 158) ซึ่งสันนิษฐานว่าสร้างขึ้นในสมัยอยุธยาตอนปลาย ราวรัชกาลสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ¹¹¹ อีกทั้ง ยังพบใบเสมารูปแบบคล้ายกันที่วัดเก่าแก่ง่อนบุรี อย่างวัดคูหาสวรรค์ (ภาพที่ 159) และวัดครุฑ กรุงเทพฯ (ภาพที่ 160)

ภาพที่ 157 (ซ้าย) ใบเสมา วัดท่าบงสีทอง นนทบุรี

ภาพที่ 158 (ขวา) ใบเสมา วัดกำแพงแก้ว พระนครศรีอยุธยา

ที่มา: พิทยา บุนนาค, เสมา สี่มา หลักสี่มาในศิลปะไทย สมัยอยุธยาช่วงหลังเสียกรุงครั้งแรก ถึงครั้งหลัง และกรุงธนบุรี, 336.

ภาพที่ 159 (ซ้าย) ใบเสมา วัดคูหาสวรรค์ กรุงเทพฯ

ภาพที่ 160 (ขวา) ใบเสมา วัดครุฑ กรุงเทพฯ

¹¹¹ เรื่องเดียวกัน, 232.

1.3.1. จิตรกรรม

จิตรกรรมสมัยอยุธยาที่พบตามวัดเก่าแก่หลงเหลืออยู่น้อยมาก อาจด้วยการลบเลือนตามกาลเวลาหรือการบูรณปฏิสังขรณ์ในสมัยหลัง จิตรกรรมที่หลงเหลืออยู่อาจกำหนดได้ในสมัยอยุธยาตอนปลาย เทคนิคการวาดภาพยังคงสืบทอดรูปแบบจิตรกรรมแบบไทยประเพณี เขียนด้วยสีฝุ่นผสมกาว ส่วนบนของฝาผนังด้านซ้ายและขวามักมีการวาดรูปพระอดีตพุทธเจ้า ถัดลงมาเป็นภาพพุทธประวัติหรือทศชาติชาดก ซึ่งจะมีแถบแนวตั้งคั่นเป็นตัวแบ่งเรื่อง ภายในแถบแนวตั้งแต่ละแถบจะมีการเขียนลวดลายเอาไว้ด้วย ในภาพเล่าเรื่องหนึ่งภาพประกอบด้วยฉากเหตุการณ์หลายฉากต่อเนื่องกัน โดยมีเส้นแถบหยักฟันปลาหรือเส้นสันเทาทำหน้าที่เป็นเส้นคั่นฉาก นิยมใช้สีแดงและสีขาวเป็นสีพื้นหลัง และมีการตัดเส้นด้วยสีดำหรือสีน้ำตาล¹¹² (ภาพที่ 161) จิตรกรรมสมัยอยุธยาตอนปลายพบเพียงไม่กี่แห่งในเขตเมืองนนทบุรี ได้แก่ วัดปรางสาธ และวัดบางขุน¹¹³

ภาพที่ 161 จิตรกรรมฝาผนังอุโบสถ วัดช่องนนทรี กรุงเทพฯ

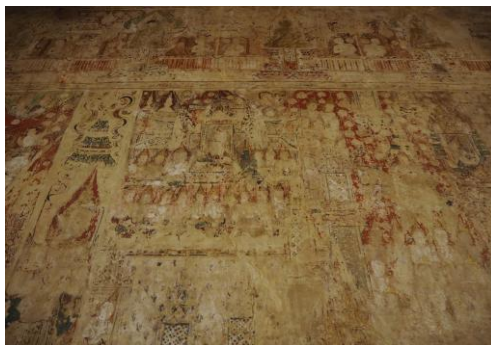
ในเขตเมืองนนทบุรีพบงานจิตรกรรมสมัยอยุธยาตอนปลาย ที่สำคัญ คือ จิตรกรรมฝาผนัง อุโบสถ วัดปรางสาธ (ภาพที่ 161) ด้วยตัวอาคารที่ไม่มีการเจาะช่องหน้าต่างที่ผนัง สักตด้านข้างจึงสามารถวาดรูปได้เต็มพื้นที่ แต่ปัจจุบันก็หลงเหลืออยู่ในสภาพที่ชำรุดทรุดโทรมไปมาก อีกทั้งบางส่วนยังถูกฉาบปูนทับไปแล้วในสมัยหลัง ส่วนผนังสักตด้านหน้าและด้านหลังไม่ปรากฏภาพจิตรกรรมแล้ว

เทคนิคการวาดภาพยังคงสืบทอดรูปแบบจิตรกรรมแบบไทยประเพณี เขียนด้วยสีฝุ่นผสมกาว ผนังด้านบนสุดคงเขียนภาพพระอดีตพุทธเจ้าประทับในขุมเรือนแก้ว น่าจะมีอยู่ด้านละ 14 องค์ เมื่อรวมผนังทั้ง 2 ด้านจะได้จำนวนพระอดีตพุทธเจ้า 28 องค์ ตามคติส่วนผนังด้านล่างเขียนเป็นภาพทศชาติชาดก โดยมีการแบ่งห้องภาพออกเป็นด้านละ 5 ช่อง

¹¹² สันติ เล็กสุขุม, ศิลปะอยุธยา งานช่างหลวงของแผ่นดิน, 190-201.

¹¹³ วรณิกา ณ สงขลา, ผู้เรียบเรียง, จิตรกรรมสมัยอยุธยา (กรุงเทพฯ: ฝ่ายอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนังและประติมากรรมติดที่ กองโบราณคดี กรมศิลปากร, 2535), 101.

ขนาดความกว้างไม่เท่ากัน โดยมีภาพเทพนมยืนแท่นเป็นภาพคันแต่ละช่อง ภาพทศชาติชาดกเริ่มจากผนังด้านขวาในสุดของพระพุทธรูปประธาน ซึ่งชำรุดเสียหาย แต่สันนิษฐานว่าคงเป็นเรื่องพระเตมียชาดกและพระมหาชนกชาดก เนื่องจากภาพในห้องถัดมาเป็นเรื่องพระสุวรรณสามชาดก ตามลำดับ เช่นเดียวกันกับผนังด้านซ้ายในสุดที่เริ่มจากเรื่องพระภูริทัตชาดกและพระจันทกุมารชาดก ต่อเนื่องด้วยเรื่องพระพรหมนารถชาดกในห้องภาพถัดมาตามลำดับ

ภาพที่ 162 จิตรกรรมฝาผนังอุโบสถ วัดปราสาท นนทบุรี

นอกจากนี้ ภายในหอไตร วัดบางขุน (ภาพที่ 163) ก็ปรากฏจิตรกรรมสมัยอยุธยาตอนปลายด้วยเช่นกัน เป็นจิตรกรรมสีฝุ่นเขียนลงบนไม้ มีสภาพที่ลบเลือนค่อนข้างมาก ที่ฝาผนังเป็นลายดอกไม้ร่วง และที่หลังบานประตูหน้าต่างเป็นรูปบุคคลต่าง ๆ¹¹⁴ (ภาพที่ 164)

ภาพที่ 163 (ซ้าย) หอไตร วัดบางขุน นนทบุรี

ภาพที่ 164 (ขวา) จิตรกรรมประดับบานหน้าต่าง หอไตร วัดบางขุน นนทบุรี

ที่มา: วรณิกา ณ สงขลา, ผู้เรียบเรียง, จิตรกรรมสมัยอยุธยา, 97.

¹¹⁴ เรื่องเดียวกัน, 101

1.2. งานศิลปกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 1-3)

ภายหลังจากการสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ขึ้นมาในระยะแรก งานศิลปกรรมในช่วงเวลานี้ยังคงสืบทอดรูปแบบจากสมัยอยุธยาตอนปลาย วัดวาอารามยังคงใช้งานสถาปัตยกรรมและประติมากรรมของดั้งเดิมอยู่ จนกระทั่งในสมัยรัชกาลที่ 3 วัดวาอารามหลายแห่งที่ทรุดโทรมได้ถูกบูรณปฏิสังขรณ์ บางแห่งปรากฏรูปแบบทางศิลปกรรมที่มีเอกลักษณ์ตามอย่างพระราชนิยม โดยอาจแบ่งงานศิลปกรรมออกเป็นหมวดหมู่ได้ดังนี้

1.2.1. สถาปัตยกรรม

สถาปัตยกรรม สมัยรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 1-3) ทั้งอาคารหลังคาคลุมและเจดีย์ ยังคงสืบทอดรูปแบบมาจากสถาปัตยกรรมสมัยอยุธยาตอนปลาย โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงรัชกาลที่ 1-2 จนถึงสมัยรัชกาลที่ 3 เกิดงานศิลปกรรมที่หลากหลายขึ้น จากการสร้างและบูรณปฏิสังขรณ์วัดหลายแห่ง รวมถึงการรับอิทธิพลศิลปะจีนผ่านการค้าขายที่เจริญรุ่งเรืองในช่วงเวลานี้ โดยมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

1.2.1.1. อาคารอุโบสถและวิหาร

อาคารอุโบสถและวิหาร สมัยรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 1-3) พบได้ค่อนข้างน้อยเมื่อเทียบกับอาคารอุโบสถและวิหารสมัยอยุธยาตอนปลาย เนื่องจากวัดหลายแห่งมีการใช้รูปแบบอาคารที่นิยมในช่วงสมัยอยุธยาตอนปลายถึงรัตนโกสินทร์ตอนต้น อีกทั้งยังไม่ปรากฏให้เห็นถึงร่องรอยงานช่างสมัยรัตนโกสินทร์ จึงกำหนดอายุได้อย่างกว้าง ๆ ราวพุทธศตวรรษที่ 23-24 ซึ่งจากการสำรวจสามารถจัดกลุ่มอาคารอุโบสถและวิหารที่ปรากฏร่องรอยฝีมือช่างสมัยรัตนโกสินทร์ได้ดังนี้

1.2.1.1.1. อาคารทรงไทยประเพณี

อาคารทรงไทยประเพณีที่พบส่วนใหญ่นิยมสร้างมาตามรูปแบบทางสถาปัตยกรรมที่สืบทอดมาตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลาย คือ ชั้นหลังคาประดับด้วยเครื่องลำยอง มีช่อฟ้า ใบระกา และหางหงส์ มีการใช้เสาเพิ่มมุมและคันทวยรองรับหลังคาและชายคาปีกนก แผงหน้าบันเป็นงานไม้แกะสลัก แต่ก็ปรากฏลักษณะบางประการที่แตกต่างไปจากสมัยอยุธยา คือ คันทวยที่มีขนาดเล็กปะเรียกว่าคันทวยในสมัยอยุธยา และส่วนปลายของกลีบบัวหัวเสาที่เป็นบัวแฉกจะเรียวยาวและปลายสะบัดกว่า¹¹⁵ (ภาพที่ 165)

¹¹⁵ ศักดิ์ชัย สายสิงห์, พุทธศิลป์สมัยรัตนโกสินทร์ : พัฒนาการของงานช่างและแนวคิดที่ปรับเปลี่ยน, พิมพ์ครั้งที่ 2, (นนทบุรี: เมืองโบราณ, 2563), 125-29.

อุโบสถ วัดโพธิ์บางโอ (ภาพที่ 166) เป็นอาคารทรงไทยประเพณี ที่มีรูปแบบทางสถาปัตยกรรมสามารถนำมาสอบทานกับประวัติการบูรณปฏิสังขรณ์วัด เพื่อกำหนดอายุสมัยได้ กล่าวคือ ตามประวัติของวัดที่ระบุว่า สร้างขึ้นเมื่อประมาณปี พ.ศ. 2310 บ้างก็ว่าสร้างขึ้นในสมัยสมเด็จพระเจ้าเสือ ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 3 สมเด็จพระศรีสุลาลัย โปรดให้กรมหลวงเสนีย์บริรักษ์ (ต้นราชสกุล เสนีย์วงศ์ ณ อยุธยา) พระโอรสในสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระราชวรินทร์ สถาปมิมุข เป็นผู้บูรณปฏิสังขรณ์ และได้รับการอุปถัมภ์โดยราชสกุลเสนีย์วงศ์ ณ อยุธยา มาโดยตลอด ชาวบ้านจึงเรียกชื่อวัดอีกชื่อว่า “วัดโพธิ์เสนีย์”¹¹⁶ โดยอุโบสถของวัดโพธิ์บางโออยู่ในผังสี่เหลี่ยมผืนผ้า ก่ออิฐถือปูนขนาด 5 ห้อง ส่วนฐานของอาคารตั้งอยู่บนฐานบัวคว่ำ-บัวหงาย มีมุขโถงยื่นออกมาทั้งด้านหน้าและด้านหลัง เครื่องหลังคายังคงใช้ระบบเครื่องหลังคาแบบทรงไทยประเพณี ประกอบด้วยเครื่องลางยองที่มีปั้นลมเป็นนาคสะดุ้ง ประดับช่อฟ้า ใบระกา และหางหงส์ แผงหน้าบันเป็นงานไม้แกะสลักรูปพระนารายณ์ทรงครุฑ ตามรูปแบบของอาคารทรงไทยประเพณีที่ทำสืบเนื่องมาตั้งแต่สมัยอยุธยาถึงรัตนโกสินทร์ ทั้งนี้ องค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมสำคัญที่เกิดขึ้นเฉพาะในสมัยรัตนโกสินทร์ คือ การทำพาไลและเสภาพาไถรองรับชายคาปีกนกล้อมรอบอาคาร องค์ประกอบดังกล่าวเป็นรูปแบบที่นิยมในสมัยรัตนโกสินทร์ ซึ่งปรากฏให้เห็นมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 จากหลักฐานสำคัญอย่าง วัดพระศรีรัตนศาสดาราม กรุงเทพฯ¹¹⁷ (ภาพที่ 167) นอกจากนี้ องค์ประกอบอย่างคันทวยขนาดเล็ก ส่วนโคนใหญ่ปลายเรียวและการทำบัวหัวเสาเป็นบัวแฉกก็เป็นรูปแบบที่นิยมในสมัยรัตนโกสินทร์ เช่นเดียวกัน ดังนั้น รูปแบบทางสถาปัตยกรรมของอุโบสถ วัดโพธิ์บางโอ จึงอาจกำหนดอายุได้ในสมัยรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 สอดคล้องกับตามที่ปรากฏในประวัติการบูรณะวัด

¹¹⁶ เรื่องเดียวกัน, 489-90; คณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว, วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์ และภูมิปัญญาจังหวัดนนทบุรี, 75.

¹¹⁷ สันติ เล็กสุขุม, ข้อมูลกับมุมมอง : ศิลปะรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2548), 49.

ภาพที่ 165 อุโบสถ วัดสุวรรณาราม กรุงเทพฯ

ภาพที่ 166 (ซ้าย) อุโบสถ วัดโพธิ์บางโอ นนทบุรี

ภาพที่ 167 (ขวา) อุโบสถ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม กรุงเทพฯ

ที่มา: วิสวะ ชินโย

1.2.1.2. อาคารทรงแบบพระราชนิยม

อาคารทรงแบบพระราชนิยมเป็นรูปแบบสถาปัตยกรรมที่เกิดขึ้นจากพระราชนิยมในรัชกาลที่ 3 โดยมีรูปแบบที่ได้รับจากอาคารเก๋งในศิลปะจีน ซึ่งปรากฏมาแล้วตั้งแต่ช่วงปลายรัชกาลที่ 2 จากการที่บูรณปฏิสังขรณ์วัดราชโอรสารามขึ้นใหม่ ตัวอาคารยังคงมีการใช้เสาในการรับน้ำหนัก แต่เสาเป็นทรงสี่เหลี่ยมขนาดใหญ่ ไม่มีบัวเสา และไม่มีคันทวยในการช่วยรับน้ำหนัก ลักษณะสำคัญอีกประการที่แตกต่างจากอาคารทรงไทยประเพณีอย่างชัดเจน คือ หน้าบันก่ออิฐถือปูนประดับด้วยกระเบื้องเคลือบเป็นลวดลายแบบจีน ไม่มีเครื่องล่ายองประดับหลังคา ชุ่มประตุน้ำต่างมีการประดับปูนปั้นลวดลายพันธุ์พฤกษา เรียกว่า “ลวดลายอย่างเทศ” ซึ่งเป็นอิทธิพลจากศิลปะจีนและตะวันตก นอกจากนี้ ชุ่มใบเสมายังมีรูปแบบแตกต่างจากสมัยก่อนหน้าที่มักเป็นใบเสมานั่งแท่นและชุ่มใบเสมาทรงปราสาทหรือทรงกุ่ม โดยมักสร้างจากหินแกรนิตหรือหินชนวน ส่วนฐานเป็นฐานกึ่งบัวคว่ำ-บัวหงายทรงสูง รองรับส่วนเรือนธาตุที่มีการเจาะช่องทั้ง 4 ด้าน สำหรับประดิษฐานใบเสมา หลังคามีลักษณะแตกต่างไปบ้างเล็กน้อย แต่ส่วนใหญ่นิยมยอดชุ่มทรงเกี้ยว คือ มีการประดับหัวเม็ดที่ยอดหรือที่มุม¹¹⁸ (ภาพที่ 168) อุโบสถ (เก่า) วัดท่าบันเทิงธรรม และอุโบสถ

¹¹⁸ เรื่องเดียวกัน, 162-72.

วิหาร และศาลาการเปรียญ วัดเฉลิมพระเกียรติ เป็นกลุ่มอาคารทรงแบบพระราชนิยมที่พบในเขตเมืองนนทบุรี และมีประวัติชัดเจนว่ามีการสร้างและบูรณะปฏิสังขรณ์ในสมัยรัชกาลที่ 3

ภาพที่ 168 อุโบสถ วัดราชโอรสาราม กรุงเทพฯ

อุโบสถ (เก่า) วัดทำบันเทิงธรรม (ภาพที่ 169) ปรากฏรูปแบบทางสถาปัตยกรรมตามแบบแผนของอาคารทรงแบบพระราชนิยม คือ อาคารในผังสี่เหลี่ยมผืนผ้า มีการใช้เสาสี่เหลี่ยมขนาดใหญ่ในการรองรับน้ำหนัก บริเวณเสาไม่มีการทำบัวหัวเสาหรือประดับด้วยคันทวย แผงหน้าบัน 2 ชั้นใช้ระบบการก่ออิฐถือปูนประดับด้วยกระเบื้องเคลือบเป็นลวดลายมงคลในศิลปะจีน ไม่มีเครื่องล่ายองประดับหลังคา นอกจากนี้ ชุ่มประตู่และหน้าต่างมีการประดับลวดลายพันธุ์พฤกษาหรือลวดลายอย่างเทศ ตามอิทธิพลศิลปะจีนและตะวันตก

ภาพที่ 169 อุโบสถ (เก่า) วัดทำบันเทิงธรรม นนทบุรี

อุโบสถ วิหาร และศาลาการเปรียญ วัดเฉลิมพระเกียรติ (ภาพที่ 170) รูปแบบโดยรวมถือเป็นศิลปะแบบพระราชนิยมในรัชกาลที่ 3 แต่ปรากฏลักษณะบางประการที่แตกต่างจากอาคารทรงแบบพระราชนิยมแห่งอื่น ๆ เช่นกัน กล่าวคือ การทำหลังคาทรงประทุนที่มีความโค้งมนกว่าหลังคาทรงจั่วโดยทั่วไป มีการกลับมาทำเครื่องล่ายองประกอบหลังคา กรอบหน้าบันมีการประดับช่อฟ้า ใบระกา หางหงส์ แต่ช่อฟ้าและหางหงส์ทำเป็นนกเจ้าแทน และหน้าบันประดับด้วยลวดลายดอกโบตั๋นขนาดใหญ่ ต่างจากการใช้ลวดลายมงคลอย่างจีนหรือลวดลายดอกไม้แบบก้านแย่งที่เคยทำมาก่อนหน้า รูปแบบทางศิลปกรรมดังกล่าวคงเกิดขึ้นในช่วงปลายรัชสมัย และไม่พบความนิยมในการสร้างในสมัยหลัง มีเพียงวัดที่สร้างขึ้นในช่วงต้นรัชกาลที่ 4 เพียงไม่กี่แห่งที่ยังคงสืบทอด

รูปแบบบางประการ วัดเฉลิมพระเกียรติจึงอาจเป็นวัดสุดท้ายที่ปรากฏรูปแบบศิลปะแบบพระราชนิยมในรัชกาลที่ 3¹¹⁹

ภาพที่ 170 อุโบสถ (กลาง) วิหาร (ซ้าย) และศาลาการเปรียญ (ขวา) วัดเฉลิมพระเกียรติ นนทบุรี

1.2.2. เจดีย์

เจดีย์ศิลปะรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 1-3) ยังคงสืบทอดรูปแบบมาจากเจดีย์ในสมัยอยุธยาตลอดปลาย แต่ปรากฏรูปแบบบางประการที่แตกต่างออกไป โดยมีความนิยมในการสร้างเจดีย์อยู่ 2 รูปแบบ คือ ปรางค์ และเจดีย์ทรงเครื่อง จนกระทั่งเริ่มหมดความนิยมลงในสมัยรัชกาลที่ 4 เป็นต้นมา โดยมีองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมดังนี้

ส่วนฐาน เป็นชุดฐานสิงห์ 2-3 ชั้นในผังเพิ่มมุม ทุกมุมมีขนาดเท่ากัน ต่อเนื่องตั้งแต่ไปจนถึงบัลลังก์ บางครั้งมีการทำลานประทักษิณล้อมรอบเจดีย์ ต่อเนื่องขึ้นมาจากชุดฐานสิงห์ คือ บัวยุทธกลุ่มรองรับองค์ระฆังในผังเพิ่มมุม ระหว่างฐานสิงห์และบัวยุทธกลุ่มมีการทำลวดบัวเชื่อมฐาน ส่วนองค์ระฆังอยู่ในผังเพิ่มมุม และส่วนยอด ประกอบด้วย บัลลังก์ในผังเพิ่มมุม ต่อเนื่องขึ้นมาเป็นบัวยุทธกลุ่มเถา และปลียอด¹²⁰ (ภาพที่ 171) โดยพบตัวอย่างสำคัญที่สันนิษฐานว่าเป็นสร้างขึ้นในช่วงเวลานี้ เช่น วัดท่าบันเทิงธรรม (ภาพที่ 172) วัดโพธิ์บางโอ (ภาพที่ 173) วัดโตนด (บางกรวย) (ภาพที่ 174) วัดโชติการาม (ภาพที่ 175) วัดคางคาว (ภาพที่ 176) และวัดสมรโกฏิ (ภาพที่ 177)

¹¹⁹ ศักดิ์ชัย สายสิงห์, พุทธศิลป์สมัยรัตนโกสินทร์ : พัฒนาการของงานช่างและแนวคิดที่ปรับเปลี่ยน, 176-79.

¹²⁰ ศักดิ์ชัย สายสิงห์, เจดีย์ในประเทศไทย : รูปแบบ พัฒนาการ และพลังศรัทธา, 674-78.

อย่างไรก็ตาม เจดีย์ทรงเครื่อง สมัยรัตนโกสินทร์ ได้รับความนิยมมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1-3 ก่อนที่จะเริ่มหมดความสำคัญลงในสมัยรัชกาลที่ 4 จนกระทั่งต่อมาได้กลับมาได้รับความนิยมอีกครั้งในสมัยหลังในหมู่ราษฎร เป็นหนึ่งในรูปแบบเจดีย์ที่ถูกนำมาปรับใช้ในฐานะเจดีย์รายและเจดีย์สำหรับบรรจุอัฐิ¹²¹ จึงสามารถพบเจดีย์ทรงเครื่องที่สร้างขึ้นในสมัยหลังอย่างแพร่หลาย เพียงแต่เป็นการสร้างเลียนแบบโดยช่างท้องถิ่น

ภาพที่ 171 เจดีย์ทรงเครื่อง วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม กรุงเทพฯ

ภาพที่ 172 (ซ้าย) เจดีย์ราย วัดท่าบันเทิงธรรม นนทบุรี

ภาพที่ 173 (กลาง) เจดีย์รายบนกำแพงแก้ว วัดโพธิ์บางโอ นนทบุรี

ภาพที่ 174 (ขวา) เจดีย์ วัดโตนด (บางกรวย) นนทบุรี

¹²¹ เรื่องเดียวกัน, 746.

ภาพที่ 175 (ซ้าย) เจดีย์ประธาน วัดโชติการาม นนทบุรี

ภาพที่ 176 (กลาง) เจดีย์ราย วัดค้ำคาว นนทบุรี

ภาพที่ 177 (ขวา) เจดีย์ประธาน วัดสมรโกฏิ นนทบุรี

1.2.2. ประติมากรรม

ประติมากรรม สมัยรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 1-3) พระพุทธรูปและใบเสมา พบการสร้างค่อนข้างน้อย เนื่องจากวัดหลายแห่งยังคงมีการใช้งานประติมากรรมเดิมอยู่ แต่รูปแบบงานศิลปกรรมในช่วงเวลานี้กลับปรากฏลักษณะที่เป็นเอกลักษณ์และแตกต่างจากช่วงเวลาก่อนหน้า โดยมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

1.2.2.1. พระพุทธรูป

พระพุทธรูปในช่วงสมัยรัชกาลที่ 1-2 มีการสร้างน้อยมาก ส่วนใหญ่เป็นพระพุทธรูปสำคัญที่โปรดเกล้าฯ ให้หล่อขึ้นและประดิษฐานในพระอารามหลวง ในขณะเดียวกัน ทรงโปรดเกล้าฯ ให้อัญเชิญพระพุทธรูปมาจากหัวเมืองต่าง ๆ โดยเฉพาะจากหัวเมืองเหนือและกรุงเก่าลงมายังกรุงเทพฯ และได้พระราชทานไปยังวัดต่าง ๆ ที่มีการบูรณปฏิสังขรณ์ขึ้นในช่วงเวลานั้น จนกระทั่งในสมัยรัชกาลที่ 3 เป็นช่วงเวลาที่มีการบูรณปฏิสังขรณ์วัดวาอาราม รวมถึงการสร้างและซ่อมแปลงพระพุทธรูปขึ้นเป็นจำนวนมาก เกิดเป็นลักษณะเฉพาะของพระพุทธรูปศิลปะรัตนโกสินทร์

ลักษณะเฉพาะที่ปรากฏ ได้แก่ พระพักตร์อย่างหุ่น คือ พระพักตร์ค่อนข้างกลมแสดงสีพระพักตร์นิ่งคล้ายกับหุ่น ขมวดพระเกศาเล็ก พระรัศมีเป็นเปลว พระขนงโค้งเส้นขอบเปลือกพระเนตรป้ายเป็นแผ่น พระเนตรเปิดและมองตรง พระนาสิกโด่งและค่อนข้างเล็ก พระโอษฐ์เล็ก แยมพระสรวลเล็กน้อย เส้นพระโอษฐ์อ่อนโค้งเล็กน้อย ส่วนพระวรกายมีลักษณะเพรียวบาง ประทับนั่งขัดสมาธิราบ ครองจีวรห่มเฉียง นิ้วพระหัตถ์ทั้ง 4 ยาวเสมอกัน สังขاطิเป็นแผ่นใหญ่

ชายสังฆาภิวาจรตพระนาภีพาดกึ่งกลางพระวรกาย ปลายแยกเป็นเขี้ยวตะขาบ¹²² (ภาพที่ 177) พระพุทธรูป ศิลปะรัตนโกสินทร์ ที่สำคัญในเขตเมืองนนทบุรีพบที่วัดสิงห์ วัดโพธิ์บางโอ และวัดเฉลิมพระเกียรติ

ภาพที่ 178 พระพุทธรูปไตรโลกเชษฐ์ อุโบสถ วัดสุทัศนเทพวราราม กรุงเทพฯ

พระพุทธรูปประธาน อุโบสถ (เก่า) วัดท่าบันเทิงธรรม (ภาพที่ 178) มีลักษณะพระพักตร์อย่างหุ่นตามรูปแบบความนิยมในช่วงเวลาดังกล่าว สอดคล้องกับอาคารอุโบสถที่เป็นอาคารทรงแบบพระราชนิยม ซึ่งตามระบุในประวัติการสร้างวัดว่า เดิมชื่อ “วัดท่า” สร้างขึ้นประมาณปี พ.ศ. 2385 โดยหม่อมเจ้าค้อยท่า ปราโมช¹²³

ภาพที่ 179 พระพุทธรูปประธาน อุโบสถ (เก่า) วัดท่าบันเทิงธรรม นนทบุรี

¹²² ศักดิ์ชัย สายสิงห์, พระพุทธรูปในประเทศไทย : รูปแบบ พัฒนาการ และความเชื่อของคนไทย, 516-17.

¹²³ กรมการศาสนา, ประวัติวัดทั่วราชอาณาจักร เล่ม 2, 423.

พระพุทธรูปประธานและพระพุทธรูปอันดับ อุโบสถ วัดโพธิ์บางโอ (ภาพที่ 179) สันนิษฐานว่าพระพุทธรูปประธานเดิมอาจเคยเป็นพระพุทธรูปหินทรายมาก่อน รวมถึงมี พระสาวกหินทราย (ภาพที่ 180) ประดิษฐานอยู่บนฐานชุกชีร่วมอยู่ด้วย ก่อนที่จะถูกซ่อมแปลงให้มี ลักษณะพระพักตร์อย่างหุ่นในสมัยรัชกาลที่ 3 ส่วนพระพุทธรูปอันดับด้านหน้าพระพุทธรูป ประธาน 2 องค์คงอัญเชิญมาประดิษฐานในช่วงเวลานั้นด้วย ตามที่ปรากฏในประวัติการบูรณปฏิสังขรณ์ และสัมพันธ์กับหลักฐานทางด้านศิลปกรรมอื่น ๆ ภายในวัดที่มีอายุสมัยในช่วงเวลาเดียวกัน

ภาพที่ 180 (ซ้าย) พระพุทธรูปประธานและพระพุทธรูปอันดับ อุโบสถ วัดโพธิ์บางโอ นนทบุรี

ภาพที่ 181 (ขวา) พระสาวก อุโบสถ วัดโพธิ์บางโอ นนทบุรี

พระพุทธรูปมหาโลกาภินันท์ปฎิมา อุโบสถ วัดเฉลิมพระเกียรติ (ภาพที่ 181) ตามประวัติการสร้างวัดระบุว่า รัชกาลที่ 3 โปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นเพื่อถวายเป็นพระราชกุศลแก่ พระอัยกาและพระอัยกีในพระองค์ จนกระทั่งเสร็จสมบูรณ์ในสมัยรัชกาลที่ 4 ดังนั้น โดยสันนิษฐานว่า หล่อขึ้นในปี พ.ศ. 2389 พร้อมกับพระเสด็จมุนี พระพุทธรูปประธาน อุโบสถ วัดราชนันทาราม (ภาพที่ 182) เนื่องจากมีการพบแหล่งแร่ทองแดงที่อำเภอจันทิก จังหวัดนครราชสีมา จึงโปรดเกล้าฯ ให้ถลุงและนำทองแดงไปหล่อพระพุทธรูป โดยให้หล่อเป็นพระพุทธรูปประธานวัดราชนันทารามและ วัดเฉลิมพระเกียรติ¹²⁴

¹²⁴ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, *ตำนานพระพุทธรูปสำคัญ* (พระนคร: กรมศิลปากร, 2496), 87.

ภาพที่ 182 (ซ้าย) พระพุทธมหาโลกาภินันทปฏีมา อุโบสถ วัดเฉลิมพระเกียรติ นนทบุรี

ภาพที่ 183 (ขวา) พระเสถียรธรรมณี อุโบสถ วัดราชนันทาราม กรุงเทพฯ

1.2.2.2. ใบเสมา

ใบเสมา ศิลปะรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 1-3) ถือว่าพบในจำนวนที่น้อย เมื่อเทียบกับใบเสมา ศิลปะอยุธยา อาจเนื่องจากบางแห่งไม่ได้มีการผูกพัทธสีมาใหม่และยังคงใช้ ใบเสมาเก่ามาตั้งแต่สมัยอยุธยา จนกระทั่งเปลี่ยนหรือผูกพัทธสีมาใหม่ในสมัยปัจจุบันหรือ อย่างน้อยราวรัชกาลที่ 4-5 มาแล้ว ประกอบกับวัดที่พบใบเสมา สมัยรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 1-3) บางแห่งมีประวัติการสร้างหรือบูรณปฏิสังขรณ์โดยเจ้านายในสมัยรัชกาลที่ 2-3 อย่างชัดเจน ได้แก่ วัดโพธิ์บางโอ วัดเฉลิมพระเกียรติ และวัดเขมาภิรตาราม โดยอาจจัดกลุ่มได้ดังนี้

1. ใบเสมาแบบงานช่างหลวงสมัยรัตนโกสินทร์

ใบเสมากลุ่มนี้สันนิษฐานว่าเกิดขึ้นในช่วงระยะสุดท้ายของ อยุธยาตอนปลาย และมีพัฒนาการต่อมาในสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 1-3)¹²⁵ รูปแบบ สำคัญที่ปรากฏบนใบเสมากลุ่มนี้ คือ ใบเสมาสลักจากหินแกรนิต เป็นทรงเจี็ดสี่เหลี่ยมที่ค่อนข้างยืดสูง ยอดเสมาลักษณะคล้ายพระเกี้ยวหรือจุลมงกุฎ ใต้โค้งคิ้วเสมา มีการสลักลายดอกไม้กลมที่แก้มใบเสมา ทั้ง 2 ด้าน เหวเสมาคอด กระจกเสมาทำเป็นนาคตัววัดขึ้นรับกับเอวเสมา กึ่งกลางใบเสมา มีเส้นแถบตรง และกึ่งกลางเส้นแถบมีการสลักลวดลายคล้ายกับทับทรวงหรือลายดอกประจายาม และโคนเสมาสลัก ลวดลายดอกครึ่งซีก (ภาพที่ 183) โดยใบเสมาของวัดโพธิ์บางโอและวัดเขมาภิรตาราม จัดเป็น ใบเสมาแบบงานช่างหลวงที่พบในเมืองนนทบุรี

¹²⁵ พิตยา บุนนาค, เสมา สี่มา ใบสีมาสมัยกรุงเทพ (กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.), 2560), 22.

ใบเสมา วัดโพธิ์บางโอ และวัดเขมาภิรตาราม มีลักษณะร่วมกันที่ปรากฏ คือ ใบเสมาสลักจากหินแกรนิต ทรงเจี๊ยบ สัดส่วนค่อนข้างยืดสูง ยอดเสมาลักษณะคล้ายพระเกี้ยวหรือจุลมงกุฏ เอวเสมาคอด กระหนกเสมาทำเป็นนาคตัวขึ้นรับกับเอวเสมา กึ่งกลางใบเสมามีเส้นแถบตรง และกึ่งกลางเส้นแถบมีการสลักลวดลายคล้ายกับทับทรวงหรือลายดอกประจายาม และโคนเสมาสลักลวดลายดอกครึ่งซีก แต่มีรายละเอียดบางประการที่แตกต่างกัน

ใบเสมา วัดโพธิ์บางโอ (ภาพที่ 184) มีการสลักลวดลายคล้ายกับสังวาล เปรียบเทียบได้กับใบเสมา วัดบวรนิเวศวิหาร กรุงเทพฯ (ภาพที่ 185) ซึ่งอาจเรียกใบเสมาลักษณะนี้ว่า “ใบเสมาแบบทรงเครื่องใหญ่”¹²⁶ ส่วนใบเสมา วัดเขมาภิรตาราม (ภาพที่ 186) มีการสลักลายดอกไม้กลมที่แก้มใบเสมาทั้ง 2 ด้าน ซึ่งเป็นรูปแบบทั่วไปที่พบได้ทั่วไปในฝีมือช่างหลวงสมัยรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 1-3) อาจเทียบเคียงได้กับใบเสมา วัดบวรมงคล กรุงเทพฯ (ภาพที่ 187) ซึ่งมีประวัติว่าสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาเสนานุรักษ์ กรมพระราชวังบวรสถานมงคลในสมัยรัชกาลที่ 2 ทรงอุปถัมภ์และบูรณะ

ภาพที่ 184 (ซ้าย) ใบเสมา วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม กรุงเทพฯ

ภาพที่ 185 (กลาง) ใบเสมา วัดโพธิ์บางโอ นนทบุรี

ภาพที่ 186 (ขวา) ใบเสมา วัดบวรนิเวศวิหาร กรุงเทพฯ

¹²⁶ เรื่องเดียวกัน, 186

ภาพที่ 187 (ซ้าย) ไบเสมา วัดเขมาภิรตาราม นนทบุรี

ภาพที่ 188 (ขวา) ไบเสมา วัดบวรมงคล กรุงเทพฯ

2. ไบเสมาแบบพระราชนิยม

ไบเสมาแบบพระราชนิยมมีจุดเริ่มต้นตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ 2 เมื่อครั้งสร้างวัดราชโอรสาราม ลักษณะสำคัญที่ปรากฏบนไบเสมากลุ่มนี้ คือ เป็นไบเสมาทรงเจี๊วด สลักจากหินแกรนิต ขนาดไม่ใหญ่ รูปทรงค่อนข้างป้อม ยอดมีลักษณะคล้ายพระเกี้ยวหรือจุลมงกุฏ รองรับด้วยลายกลีบดอกบัวคว่ำขนาดใหญ่ลักษณะคล้ายปกชายสามแฉก ไม่มีการทำกระหนกเสมา และลายดอกไม้กลมที่แค้ม แต่มีการเปลี่ยนจากลายทับทรวงหรือลายดอกประจายามที่กึ่งกลาง ไบเสมาเป็นลายวงกลมซ้อนทับ 1-2 วง อยู่กึ่งกลางเส้นแถบตรงแทน¹²⁷ (ภาพที่ 188) โดยพบไบเสมาแบบพระราชนิยมเพียงแค่ที่วัดเฉลิมพระเกียรติเท่านั้น

ไบเสมา วัดเฉลิมพระเกียรติ (ภาพที่ 189) มีลักษณะรูปแบบที่เป็นแบบพระราชนิยมตามอย่างอาคารอุโบสถและวิหารที่สร้างขึ้นในช่วงเวลาเดียวกัน โดยไบเสมายังคงสลักจากหินแกรนิต ทำเป็นทรงเจี๊วดและยอดคล้ายกับพระเกี้ยวหรือจุลมงกุฏ แต่มีลักษณะบางประการที่เปลี่ยนแปลงไป คือ มีสัดส่วนที่ค่อนข้างสูง ส่วนบนค่อนข้างผายออก ไม่มีการทำกระหนกเสมาและลายดอกไม้กลมที่แค้ม มีการเปลี่ยนจากลายทับทรวงหรือลายดอกประจายามที่กึ่งกลางไบเสมาเป็นลายวงกลมซ้อนทับ 1-2 วง อยู่กึ่งกลางเส้นแถบตรง ประดิษฐานภายในซุ้มไบเสมาทรงเกี้ยว เป็นรูปแบบไบเสมาแบบพระราชนิยมของรัชกาลที่ 3 เท่านั้น และไม่พบรูปแบบที่ทำสืบต่อในรัชกาลต่อ ๆ มา

¹²⁷ เรื่องเดียวกัน, 171.

ทั้งนี้ วัดบางแห่งไม่พบใบเสมา สมัยรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 1-3) แต่กลับพบซุ้มใบเสมาที่ลักษณะคล้ายกับซุ้มทรงเกี้ยว ซึ่งเป็นรูปแบบซุ้มที่นิยมเฉพาะในสมัยรัชกาลที่ 3 ภายในประดิษฐานใบเสมาที่นำผูกพัธสีมาใหม่ในสมัยหลัง โดยวัดที่พบซุ้มใบเสมาลักษณะนี้ที่วัดท่าบันเทิงธรรม (ภาพที่ 190) ซึ่งจะสัมพันธ์กับอาคารอุโบสถ (เก่า) ของวัด

ภาพที่ 189 (ซ้าย) ใบเสมา วัดราชโอรสาราม กรุงเทพฯ

ภาพที่ 190 (กลาง) ใบเสมา วัดเฉลิมพระเกียรติ นนทบุรี

ภาพที่ 191 (ขวา) ซุ้มเสมาทรงเกี้ยว วัดท่าบันเทิงธรรม นนทบุรี

1.2.3. จิตรกรรม

จิตรกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 1-3) ที่พอจะหลงเหลืออยู่ส่วนใหญ่เป็นงานที่ถูกเขียนหรือบูรณะในสมัยรัชกาลที่ 3 ซึ่งปรากฏทั้งรูปแบบจิตรกรรมแบบไทยประเพณี และจิตรกรรมแบบพระราชนิยมที่ได้รับอิทธิพลศิลปะจีน โดยเฉพาะรูปแบบอย่างหลังที่จะปรากฏแนวคิดและเทคนิคใหม่ในจิตรกรรม โดยสามารถแบ่งตามรูปแบบของจิตรกรรมได้ดังนี้

1.2.3.1. จิตรกรรมแบบไทยประเพณี

จิตรกรรมแบบไทยประเพณีเป็นงานที่สืบเนื่องมาจากสมัยอยุธยาตอนปลาย ลักษณะของงานจึงยังคงรักษาแบบแผนไว้เกือบจะทุกประการ ทั้งเทคนิคและเรื่องราวที่เขียน คือ ภาพไตรภูมิโลกสันฐาน พุทธประวัติ ทศชาติชาดก และเทพชุมนุม แต่ปรากฏรายละเอียดบางประการที่พอจะเป็นข้อสังเกตได้ โดยมีรายละเอียดดังต่อไปนี้¹²⁸

¹²⁸ ศักดิ์ชัย สายสิงห์, พุทธศิลป์สมัยรัตนโกสินทร์ : พัฒนาการของงานช่างและแนวคิดที่ปรับเปลี่ยน, 420-24.

1. มีการเขียนภาพพุทธประวัติที่ผนังส่วนบนเหนือช่องหน้าต่าง แทนภาพเทพชุมนุม และเขียนเรื่องราวแต่ละตอนอย่างละเอียด ซึ่งต่างจากเดิมที่มักเขียนภาพพุทธประวัติแทรกอยู่กับทศชาติชาดก หรือระหว่างช่องหน้าต่างสลับกับทศชาติ และเขียนเล่าเรื่องต่อเนื่องกันโดยไม่มีเส้นสันเทาแบ่งภาพ แต่จะใช้เส้นแนวของธรรมชาติหรืออาคารสิ่งปลูกสร้างในการแบ่ง (ภาพที่ 191)

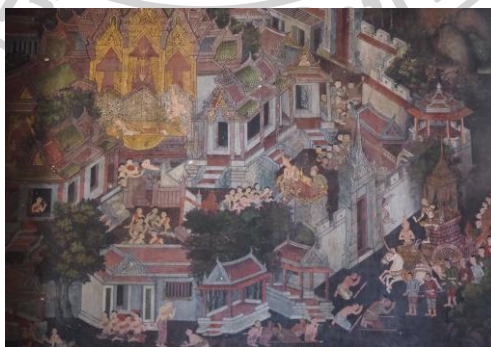
2. มีการเขียนเรื่องราวเพิ่มเติมจากเดิม ซึ่งบางเรื่องไม่เคยปรากฏในช่วงเวลาก่อนหน้า คือ เริ่มมีการเขียนเรื่องนอกเหนือจากพุทธศาสนาหลัก เช่น ชาดกนอกนิบาต นิทานชาดกเรื่องอื่น ๆ รวมไปถึงเรื่องในวรรณคดี โดยจะเขียนแทรกไว้ที่บางส่วนของผนังตามบานประตูและหน้าต่าง

3. มีการเปลี่ยนแปลงเทคนิคการใช้เส้นแบ่งภาพ จากแต่เดิมที่จะใช้เฉพาะเส้นสันเทาเท่านั้น บางส่วนมีการใช้แถบสีคล้ายโบว์ เรียกว่า “ลายฮ่อ” (ภาพที่ 192) ซึ่งเป็นอิทธิพลศิลปะจีน

4. มีการเขียนภาพเสมือนจริงแทรกอยู่ในภาพ ส่วนใหญ่เป็นภาพธรรมชาติหรือภาพบุคคลประกอบฉาก รวมไปถึงภาพเหตุการณ์ในชีวิตประจำวัน

5. มีการแสดงออกทางสีหน้า ท่าทาง ที่เป็นธรรมชาติและดูมีการเคลื่อนไหวมากขึ้น

6. มีการเขียนภาพทวารบาลที่ผสมผสานศิลปะจีน โดยเป็นเทวดาที่มีหน้าตาและถืออาวุธแบบจีน แต่มีเครื่องทรงอย่างไทย เรียกว่า “เซี่ยวกาง” (ภาพที่ 193)

ภาพที่ 192 จิตรกรรมฝาผนัง อุโบสถ วัดสุทัศน์เทพวราราม กรุงเทพฯ

ภาพที่ 193 (ซ้าย) จิตรกรรมประดับฝาผนัง ลายย่อ อุโบสถ วัดสุวรรณาราม กรุงเทพฯ

ภาพที่ 194 (ขวา) จิตรกรรมประดับบานประตู รูปเชี้ยวกาง อุโบสถ วัดสุวรรณาราม กรุงเทพฯ

จิตรกรรมฝาผนังอุโบสถ วัดโพธิ์บางโอ วัดขึ้นบริเวณผนังสกัดระหว่างช่องประตูและหน้าต่าง โดยแบ่งออกเป็นภาพพุทธประวัติวาดบริเวณผนังสกัดระหว่างช่องประตูทั้งด้านหน้าและด้านหลัง ภาพวิปัสสนาญาณวาดบริเวณผนังสกัดระหว่างช่องหน้าต่างด้านขวาของพระพุทธรูปประธาน และภาพธุดงค์วัดราววัดบริเวณผนังสกัดระหว่างช่องหน้าต่างด้านซ้ายของพระพุทธรูปประธาน¹²⁹ (ภาพที่ 194) ส่วนจิตรกรรมประดับบานประตูหน้าต่างเป็นรูปทวารบาลในลักษณะของเทวดาที่มีหน้าตาและเครื่องทรงอย่างไทยประเพณี สันนิษฐานว่าถอดแบบมาจากตัวละครในเรื่องรามเกียรติ์ (ภาพที่ 195)

ภาพที่ 195 (ซ้าย) จิตรกรรมฝาผนังอุโบสถ วัดโพธิ์บางโอ นนทบุรี

ภาพที่ 196 (ขวา) จิตรกรรมประดับบานหน้าต่าง อุโบสถ วัดโพธิ์บางโอ นนทบุรี

¹²⁹ ธาดา สุทธิเนตร, "ภาพจิตรกรรมฝาผนังในอุโบสถวัดโพธิ์บางโอ อ.บางกรวย จ.นนทบุรี" (สารนิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต สาขาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2527), 9.

จิตรกรรมประดับบานประตู วัดบางขุนน ปรากฏลักษณะสำคัญของจิตรกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 1-3) คือ ภาพทวารบาลที่เรียกว่า “เสี้ยวทาง” โดยเป็นเทวดาที่มีลักษณะหน้าตาและถืออาวุธแบบจีน แต่สวมเครื่องทรงอย่างไทย เป็นรูปแบบสำคัญของงานจิตรกรรมสมัยรัชกาลที่ 3 ที่ผสมผสานระหว่างงานแบบไทยประเพณีเข้ากับพระราชนิยมในศิลปะจีน (ภาพที่ 196)

ส่วนจิตรกรรมฝาผนังอุโบสถคงเป็นงานซ่อมในสมัยหลังที่พยายามวาดตามอย่างลวดลายในอดีต โดยผนังสกัดด้านหน้าและด้านหลังวาดเป็นเหตุการณ์ต่าง ๆ ในพุทธประวัติ (ภาพที่ 197) ส่วนผนังสกัดด้านข้างทั้ง 2 ฝั่งวาดเป็นรูปเทพชุมนุม (ภาพที่ 198) ซึ่งจิตรกรรมทั้งหมดวาดขึ้นบนผนังของอุโบสถทรงตึกที่นิยมสร้างมาตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลาย แสดงให้เห็นว่าวัดบางขุนนคงมีการใช้งานต่อเนื่องมาตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลาย จากการพบอาคารอุโบสถและงานจิตรกรรมสมัยอยุธยาตอนปลายภายในหอไตร ต่อเนื่องมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการบูรณะในช่วงรัชกาลที่ 3 จากการพบงานจิตรกรรมและซุ้มใบเสมาที่เป็นเอกลักษณ์ของช่วงเวลานี้

ภาพที่ 197 จิตรกรรมประดับบานประตู รูปเสี้ยวทาง อุโบสถ วัดบางขุนน นนทบุรี

ภาพที่ 198 (ซ้าย) จิตรกรรมฝาผนัง รูปพุทธประวัติ อุโบสถ วัดบางขุนน นนทบุรี

ภาพที่ 199 (ขวา) จิตรกรรมฝาผนัง รูปเทพชุมนุม อุโบสถ วัดบางขุนน นนทบุรี

1.2.3.2. จิตรกรรมแบบพระราชนิยม

จิตรกรรมแบบพระราชนิยมเป็นรูปแบบเฉพาะที่เกิดขึ้นจากการรับอิทธิพลศิลปะจีน ปรากฏลักษณะภาพเขียน 3 ลักษณะ คือ ภาพวรรณกรรมจีน ภาพลวดลายเครื่องโต๊ะเครื่องตั้ง และสัญลักษณ์มงคลจีน และภาพประดับตกแต่ง จิตรกรรมจึงมีหน้าที่ในการตกแต่งภายในและสร้างบรรยากาศให้สอดคล้องกับสถาปัตยกรรมและประติมากรรมแบบพระราชนิยมที่สร้างขึ้น พบตัวอย่างสำคัญ ได้แก่ วัดท่าบันเทิงธรรม วัดโพธิ์บางโอ วัดเฉลิมพระเกียรติ และวัดโชติการาม โดยมีรายละเอียดดังต่อไปนี้¹³⁰

1. ภาพวรรณกรรมจีน โดยเฉพาะเรื่องสามก๊ก มักถูกนำมาวาดสอดแทรกกับจิตรกรรมแบบไทยประเพณีหรือวรรณกรรมทางศาสนา
2. ภาพลวดลายเครื่องโต๊ะ เครื่องตั้ง และสัญลักษณ์มงคล (ภาพที่ 199) เป็นลวดลายที่พบเกือบทุกวัดที่เป็นแบบพระราชนิยมหรือสร้างในช่วงเวลานี้ บางแห่งเขียนทั้งที่ผนังและบานประตูหน้าต่าง บางแห่งพบเพียงที่บานประตูหน้าต่างเท่านั้น โดยสัญลักษณ์มงคลอาจแบ่งออกเป็น สัญลักษณ์ที่แสดงถึงพลังอำนาจ และสัญลักษณ์ที่แสดงความอุดมสมบูรณ์ ความสุข และอายุยืนยาว
3. ภาพประดับตกแต่ง โดยพบเพียงงานตกแต่งพื้นสีและเขียนลายดอกไม้และใบไม้เข้ามาผูกเป็นลายเดียวกันเต็มพื้นที่ เรียกว่า “ลายดอกกลอยก้านแย่งหรือลายแผง” โดยดอกไม้ที่พบส่วนใหญ่ คือ ดอกโบตั๋น (ภาพที่ 200)

ภาพที่ 200 (ซ้าย) จิตรกรรมประดับบานหน้าต่าง ลายเครื่องโต๊ะ เครื่องตั้ง และสัญลักษณ์มงคล
วิหาร วัดเทพธิดาราม กรุงเทพฯ

ภาพที่ 201 (ขวา) จิตรกรรมฝาผนัง ลายดอกกลอยก้านแย่ง อุโบสถ วัดเทพธิดาราม กรุงเทพฯ

¹³⁰ ศักดิ์ชัย สายสิงห์, พุทธศิลป์สมัยรัตนโกสินทร์ : พัฒนาการของงานช่างและแนวคิดที่ปรับเปลี่ยน, 456-65.

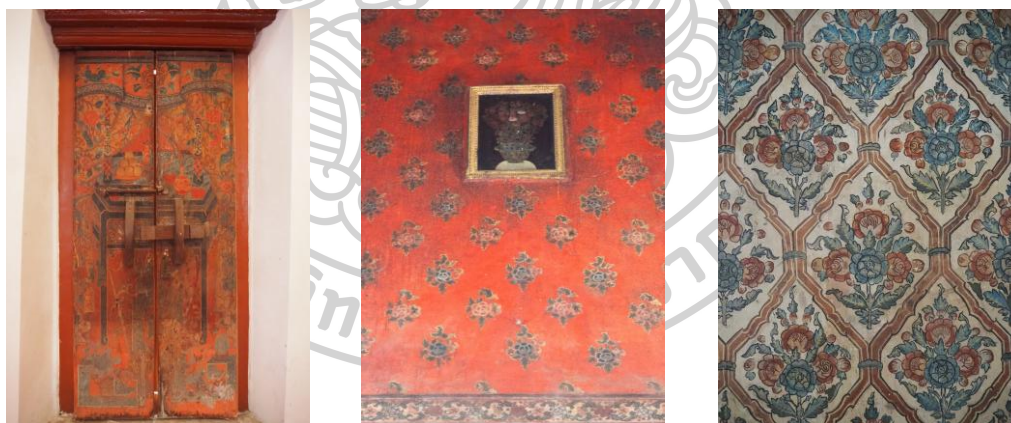
จิตรกรรมแบบพระราชนิยมพบเฉพาะภายในวัดที่มีประวัติว่าสร้างหรือซ่อมแซมในสมัยรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 1-3) เท่านั้น ได้แก่ วัดท่าบันเทิงธรรม วัดโพธิ์บางโอ วัดเฉลิมพระเกียรติ และวัดโชติการาม โดยปรากฏรูปแบบสำคัญที่สามารถแบ่งออกได้เป็น 2 กลุ่ม ดังนี้

1. ภาพลวดลายเครื่องโต๊ะ เครื่องตั้ง และสัญลักษณ์มงคล

จิตรกรรมประดับบานประตูและหน้าต่าง อุโบสถ วัดโชติการาม ปรากฏภาพลวดลายเครื่องโต๊ะ เครื่องตั้ง และสัญลักษณ์มงคล (ภาพที่ 201) การปรากฏจิตรกรรมดังกล่าว จึงสัมพันธ์กับช่วงเวลาของการบูรณะตามที่ระบุในประวัติของวัด

2. ภาพลวดลายดอกก้านแย่ง มักเป็นภาพจิตรกรรมฝาผนัง

ภายในอาคารอุโบสถและวิหาร เป็นลวดลายแบบใหม่ที่เกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 ตามรูปแบบศิลปะแบบพระราชนิยมที่ได้รับอิทธิพลจากศิลปะจีนในช่วงเวลาดังกล่าว ซึ่งแตกต่างจากช่วงเวลาก่อนหน้าที่นิยมจิตรกรรมฝาผนังเป็นภาพเล่าเรื่องพุทธประวัติ ชาดก หรือหลักธรรมคำสอน เปลี่ยนแปลงมาสู่การผูกลายโดยใช้พันธุ์พฤกษา โดยเฉพาะอย่างยิ่งดอกโบตั๋นตามอย่างลวดลายในศิลปะจีน โดยวัดที่พบจิตรกรรมฝาผนัง ลายดอกก้านแย่ง ได้แก่ วัดท่าบันเทิงธรรม¹³¹ วัดโพธิ์บางโอ (ภาพที่ 202) และวัดเฉลิมพระเกียรติ (ภาพที่ 203)

ภาพที่ 202 (ซ้าย) จิตรกรรมประดับบานหน้าต่าง ลายเครื่องโต๊ะ เครื่องตั้ง และสัญลักษณ์มงคล อุโบสถ วัดโชติการาม นนทบุรี

ภาพที่ 203 (กลาง) จิตรกรรมฝาผนัง ลายดอกก้านแย่ง อุโบสถ วัดโพธิ์บางโอ นนทบุรี

ภาพที่ 204 (ขวา) จิตรกรรมฝาผนัง ลายดอกก้านแย่ง อุโบสถ วัดเฉลิมพระเกียรติ นนทบุรี

¹³¹ ในกรณีของวัดท่าบันเทิงธรรม อุโบสถ (เก่า) เป็นอาคารทรงแบบพระราชนิยม จิตรกรรมภายในจึงจะต้องสอดคล้องกับรูปแบบของอาคาร อย่างไรก็ตาม จิตรกรรมที่เห็นในปัจจุบันเป็นการวาดขึ้นใหม่ ซึ่งสันนิษฐานว่าคงวาดขึ้นโดยอิงจากลวดลายอย่างเก่า

เมืองนนทบุรีเป็นพื้นที่ที่มีประวัติศาสตร์ยาวนาน ตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา ซึ่งสะท้อนให้เห็นผ่านร่องรอยหลักฐานทางโบราณคดีที่พบตามวัดวาอาราม ริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาและคูคลองสาขา อย่างไรก็ตาม แม้ว่าเมืองนนทบุรีจะมีร่องรอยหลักฐานทางโบราณคดีที่สำคัญ แต่การเปลี่ยนแปลงและการบูรณะในยุคปัจจุบันส่งผลต่อการคงอยู่ของโบราณสถาน แต่จากการศึกษาและจัดกลุ่มหลักฐานตามยุคสมัยเหล่านี้ยังสามารถช่วยให้เข้าใจพัฒนาการการก่อร่างสร้างเมืองได้

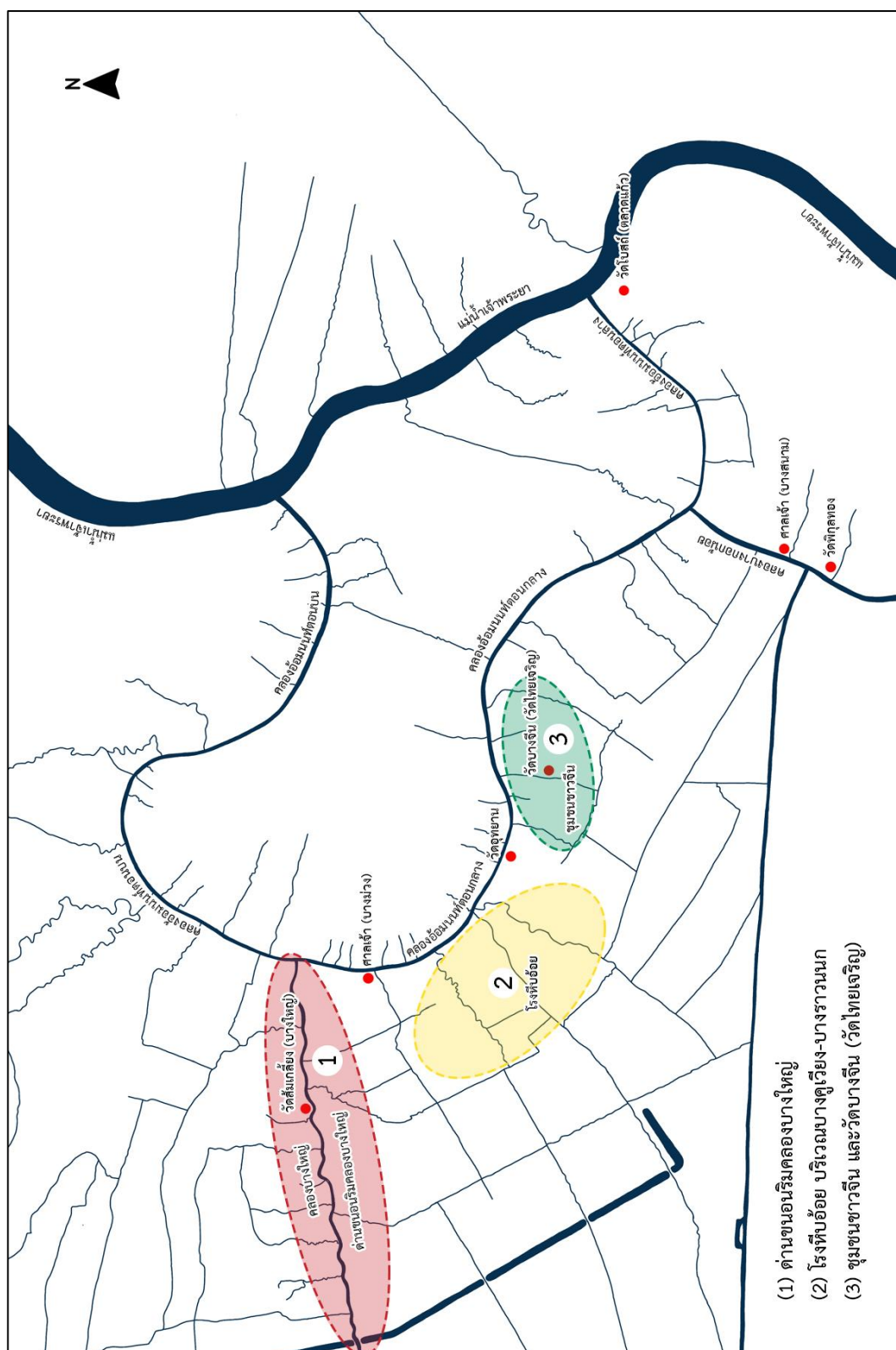
2. หลักฐานทางด้านเอกสาร

นอกเหนือจากหลักฐานทางด้านศิลปกรรมที่กล่าวไปข้างต้น สถานที่บางแห่งที่ไม่หลงเหลือร่องรอยงานศิลปกรรมแล้ว แต่กลับมีการกล่าวถึงอยู่ในบทกวีประเภทนิราศในสมัยรัตนโกสินทร์ ช่วงรัชกาลที่ 1-3 ด้วย แสดงให้เห็นว่าสถานที่เหล่านี้ต้องสร้างขึ้นมาอย่างน้อยตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลายเป็นต้นมา

บทกวีประเภทนิราศเรื่องสำคัญที่มีการแต่งขึ้นในช่วงรัชกาลที่ 1-3 ซึ่งกล่าวถึงสถานที่ต่าง ๆ ในเขตเมืองนนทบุรี (เรียงตามลำดับระยะเวลาในการแต่ง) ได้แก่ **นิราศพระบาท** (พ.ศ. 2350) และ **โคลงนิราศสุพรรณ** โดยสุนทรภู่ (พ.ศ. 2374) **นิราศพระประธม** โดยพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิท (พ.ศ. 2377) **นิราศพระแท่นดงรัง** (พ.ศ. 2379) และ **นิราศสุพรรณ** (พ.ศ. 2383) โดยหมื่นพรหมสมพัตร (นายมี) และ **นิราศพระประธม** (พ.ศ. 2385) โดยสุนทรภู่ โดยมีรายละเอียดดังต่อไปนี้ (ภาพที่ 204)

2.1. วัด

หลักฐานทางศิลปกรรมที่ปรากฏร่องรอยให้เห็นตามวัดวาอารามต่าง ๆ ตามที่กล่าวไปในข้างต้น อย่างไรก็ตาม ยังมีวัดจำนวนหนึ่งที่ไม่ทราบประวัติการสร้างวัดที่แน่นอน และไม่ปรากฏร่องรอยงานศิลปกรรมในช่วงเวลานั้นแล้วในปัจจุบัน แต่กลับมีการกล่าวถึงในนิราศเรื่องต่าง ๆ ได้แก่

ภาพที่ 205 ตำแหน่งที่ตั้งของร่องรอยหลักฐานทางโบราณคดีที่ปรากฏในบทกวีประเพณีนิราศในช่วงรัชกาลที่ 1-3 ในปัจจุบัน

1. วัดส้มเกลี้ยง (บางใหญ่) ปรากฏอยู่ในนิราศพระประธม (กรมหลวงวงษาธิราชสนิท) และนิราศพระแท่นดงรัง ความว่า

๑ ถึงวัดส้มเกลี้ยงที่	กลางทาง
ถวิลเมื่อเที่ยวสวนบาง	แต่ก็
เคยพาคณานาง	ไปสู่ สวนเอย
เรียบชักชวนชมชี	เก็บลัสมอยแสง ๗

(นิราศพระประธม กรมหลวงวงษาธิราชสนิท)¹³²

๑ มาถึงวัดส้มเกลี้ยงพอเที่ยงสาย	สกลกายร้อนเรงดังเพลิงผลาญ
เห็นส้มเกลี้ยงน่าจะกลืนให้ขึ้นบาน	เปรี้ยวฤหาวานก็ไม่รู้ดูแต่ตา ¹³³
	(นิราศพระแท่นดงรัง นายมี)

2. วัดอุทยาน ปรากฏอยู่ในนิราศพระประธม (กรมหลวงวงษาธิราชสนิท) นิราศพระแท่นดงรัง และนิราศสุพรรณ (นายมี) ความว่า

๑ อุทยานขานชื่อให้	ใครชม ขึ้นเอย
ยามวิโยคเยวกรรม	จิตรชั่ว
อูระเรียมระบอบระบม	ทุกขห่ม ทับนา
ใจจะฟอกจะขั่ว	ขึ้นได้ฉันใด ๗

(นิราศพระประธม กรมหลวงวงษาธิราชสนิท)¹³⁴

๑ มาถึงวัดอุทยานรำคาญจิต	แล้วเพ่งพิศบุปผาพุกษาไส
เหมือนสวนสวรรค์ขึ้นฟ้าสุราลัย	หอมดอกไม้น่าดมลมรำเพย
	(นิราศพระแท่นดงรัง นายมี) ¹³⁵

¹³² พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวงษาราชสนิท, นิราศพระประธม, พิมพ์ครั้งที่ 5, (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2522. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ นางเฉื่อย บุญวีระ ณ เมรุวัดธาตุทอง กรุงเทพมหานคร วันที่ 21 สิงหาคม พ.ศ. 2522), 33.

¹³³ นายมี, นิราศพระแท่นดงรัง (พระนคร: กรมศิลปากร, 2504), 47.

¹³⁴ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวงษาราชสนิท, นิราศพระประธม, 27.

๑ มาถึงวัดอุทยานสำราญรื่น

ได้ชมชื่นช่อผกาพุกษาไสว

พระพายชายพัดพามาयाใจ

สุมาลัยลอยฟ้ามารินริน

(นิราศสุพรรณ นายมี)¹³⁵

3. วัดพิกุลหรือวัดพิกุลทอง ปรากฏอยู่ในโคลงนิราศสุพรรณ นิราศพระประธม (กรมหลวงวงษาธิราชสนิท) นิราศพระแท่นดงรัง นิราศสุพรรณ (นายมี) และนิราศพระประธม (สุนทรภู่) ความว่า

๑ วัดพิกุลกรุ่นกลิ่นเกลี้ยง กลอยใจ

แกรุ่นรายมาไฉไล ไส้เหล่าน

เรียนร้อยค้อยสอดไหม เหมือนแน และเอย

ร้อยคล้องต้องนั่งแน่น นวดพันทวนครุ ๗

(โคลงนิราศสุพรรณ สุนทรภู่)¹³⁷

๑ วัดพิกุลฉุนคิดคล้าย พิกุลมา ไลยเอย

นงนุชสุดเสนหา แม่ร้อย

อุยยาสูบใส่บุหงา ผจงส่ง เรียมฤ

ฉมชื่นหื่นหายสหาย เลื่อมลั่นเสาวคนธ์ ๗

(นิราศพระประธม กรมหลวงวงษาธิราชสนิท)¹³⁸

๑ มาถึงวัดพิกุลให้อุ่นชื่น

หอมระรื่นดอกลดงพวงบุปผา

ดอกพิกุลหล่นกลาดตาชดา

ถ้าน้องมาเห็นจะเก็บไว้ร้อยกรอง

(นิราศพระแท่นดงรัง นายมี)¹³⁹

¹³⁵ นายมี, นิราศพระแท่นดงรัง, 44.

¹³⁶ นายมี, นิราศสุพรรณ (พระนคร: กรมศิลปากร, 2504. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ คุณหญิงริ้ว เกษตรศิริรักรักษ์ ณ สุสานหลวงวัดเทพศิรินทราวาส 23 พฤศจิกายน พ.ศ. 2504), 7.

¹³⁷ สุนทรภู่, โคลงนิราศสุพรรณ (พระนคร: กรมศิลปากร, 2510. พิมพ์เนื่องในโอกาสจัดสมัยคล้ายวันเกิด สุนทรภู่ วันที่ 26 มิถุนายน พ.ศ. 2510), 10.

¹³⁸ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวงษาราชสนิท, นิราศพระประธม, 20.

¹³⁹ นายมี, นิราศพระแท่นดงรัง, 40.

๑ บรรลุถึงวัดพิบูลให้ฉุนขึ้น

พิบูลขึ้นโรยร่วงพวงเกสร

ถ้าได้พวงพิบูลทองประคองนอน

จะวายร้อนรับขวัญทุกวันคืน

(นิราศสุพรรณ นายมี)¹⁴⁰

๑ วัดพิบูลฉุนกลิ่นระรินริน

ไอ้หอมขึ้นเช่นกับรสแบ่งสดใส

เหมือนพิบูลอุ้นทรวงพวงมาลัย

ที่เคยไล่หัดหอมถนอมมวล

(นิราศพระประธม สุนทรภู)¹⁴¹

4. วัดโบสถ์ (ตลาดแก้ว) ปรากฏในนิราศพระบาท ความว่า

๑ ถึงน้ำวนชลสายที่ท้ายย่าน

เขาเรียกบ้านวัดโบสถ์ตลาดแก้ว

จะเหลียวกลับลับวังมาลิบแล้ว

พี่ลับแก้วลับบ้านมาย่านบาง

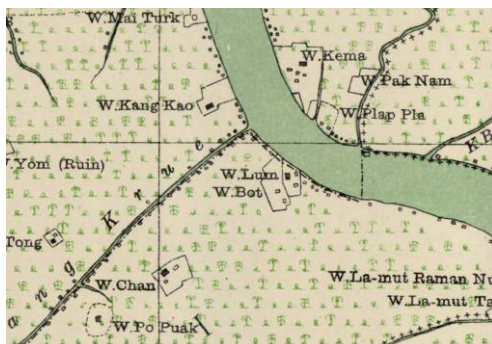
(นิราศพระบาท สุนทรภู)¹⁴²

ทั้งนี้ ในแผนที่กรุงเทพฯ พ.ศ. 2460 จัดทำโดยกรมแผนที่ทหาร แสดงรายละเอียดเกี่ยวกับพื้นที่ของกรุงเทพฯ และบางส่วนของจังหวัดนนทบุรี ซึ่งปรากฏชื่อของ “วัดโบสถ์” (Wat Bot) ตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา ใกล้กับวัดลุ่ม (Wat Lum) หรือวัดลุ่มคงคาราม (ภาพที่ 205) อีกทั้งบริเวณที่ตั้งของวัดยังเป็นบริเวณที่เรียกกันว่า “ตลาดแก้ว” จึงสันนิษฐานว่าวัดโบสถ์ที่ปรากฏในแผนที่อาจเป็นวัดเดียวกันกับที่ปรากฏในนิราศ นอกจากนี้ จากการสำรวจพบว่าในปัจจุบันวัดโบสถ์ไม่ได้มีสถานะเป็นวัดแล้ว สันนิษฐานว่าคงถูกทิ้งร้างหรือยุบรวมเป็นส่วนหนึ่งของวัดลุ่มคงคาราม ภายหลังจากปี พ.ศ. 2460 อย่างไรก็ตาม จากตำแหน่งที่พบกลุ่มชิ้นส่วนพระพุทธรูปและใบเสมา หินทรายสีแดงที่ตั้งออกมาจากเขตพุทธาวาสและสังฆาวาสของวัดลุ่มคงคาราม จึงอาจตั้งข้อสังเกตได้ว่าหลักฐานเหล่านี้ อาจเคยเป็นวัตถุเดิมของวัดโบสถ์มาก่อน และสามารถกำหนดอายุของวัดได้ถึงพุทธศตวรรษที่ 21-22

¹⁴⁰ นายมี, นิราศสุพรรณ, 5.

¹⁴¹ สุนทรภู, นิราศพระประธม (พระนคร: กรมศิลปากร, 2504), 19.

¹⁴² สุนทรภู, นิราศพระบาท (พระนคร: กรมศิลปากร, 2503). พิมพ์เนื่องในการจัดวรรณคดีสัญจรสู่พระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี เมื่อวันเสาร์ที่ 21 พฤษภาคม พ.ศ. 2503), 4-5.

ภาพที่ 206 วัดโบสถ์ตลาดแก้วในแผนที่กรุงเทพฯ พ.ศ. 2460

ที่มา: American Geographical Society Library Digital Map Collection, **Plan of Bangkok and district**, accessed July 31, 2024, available from <https://collections.lib.uwm.edu/digital/collection/agdm/id/3514/rec/89>

2.2. ศาลเจ้า

ศาลเจ้าถูกกล่าวถึงแต่เพียงในนิราศพระประธม (กรมหลวงวงษาธิราชสนิท) เป็นศาลเทพารักษ์ตั้งอยู่ริมน้ำมีอยู่ 2 แห่ง คือ ศาลเจ้า (บางม่วง) สันนิษฐานว่าตั้งอยู่บริเวณริมคลองบางม่วง ขึ้นมาทางเหนือไม่ไกลจากวัดหลวงหรือวัดปรางค์หลวงตามที่ปรากฏในนิราศ และศาลเจ้า (บางสนาม) หากอ้างอิงตามเส้นทางการเดินทางและชื่อสถานที่ก่อนหน้านี้ คือ วัดพิบูลหรือวัดพิบูลทอง และสถานที่ถัดไป คือ วัดเกษหรือวัดเกตประยงค์ จึงอาจสันนิษฐานว่าตั้งอยู่บริเวณปากคลองวัดสนามริมคลองบางกอกน้อย เนื่องจากบริเวณใกล้เคียงเป็นที่ตั้งของวัดสนามนอก ซึ่งคงตั้งชื่อวัดตามชื่อย่านบริเวณนี้เช่นเดียวกัน ความว่า

๑ มาลุศาลเจ้าวปาก

บางสนาม

สนามเล่นสิ่งใดถาม

ห่อนแจ้ง

เทพารักษ์แถบลงความ

บอกน้อย หนึ่งพ่อ

สนามสนุกนี้เริ่มแล้ง

ขาดเศร้าเขาเขม ๖

๑ ถึงศาลอารักษ์ซ้าย ทางจร
 เรียมแฉะบงบนวอน เทพยไต้
 ตูข่านิราสมร เสมอชีพ นีนา
 ขอฝากสุดสวดีให้ ห่างร้างอันตราย ฯ

(นิราศพระประธม กรมหลวงวงษาธิราชสนิท)¹⁴³

2.3. ด้านและโรงภาษี

ด่านหรือด่านขนอน คือ จุดที่ตั้งขึ้นเพื่อตรวจตราสินค้าและจัดเก็บภาษีสินค้า นำเข้าและส่งออก รวมถึงเป็นจุดตรวจคนเข้าเมือง โดยมีนายด่านเป็นคนควบคุมดูแล ด่านขนอน สำคัญนอกเหนือจากด่านขนอนปากเกร็ดแล้ว ยังมีด่านขนอนบางใหญ่อีกแห่งหนึ่งที่ตั้งอยู่ริมคลอง บางใหญ่ ซึ่งเป็นลำน้ำสำคัญที่เชื่อมไปยังแม่น้ำท่าจีน เมืองนครปฐมได้ โดยมีชาวจีนเป็นนายด่านผู้เก็บ ภาษี ปรากฏอยู่ในโคลงนิราศสุพรรณ (สุนทรภู่) และนิราศพระประธม (กรมหลวงวงษาธิราชสนิท) ความว่า

๑ ล่วงทางบางใหญ่บ้าน ด้านคอย
 เลี้ยวล่องคลองเล็กลอย เลื่อนช้า
 สองฝั่งพริ้งพูกษพลอย เพลินขึ้น ชมเอย
 แลเหล่าชาวสวนหน้า เสน่หน้องคลองสนอม ฯ

(โคลงนิราศสุพรรณ สุนทรภู่)¹⁴⁴

๑ ถึงด่านชาวด่านตั้ง ตามอง เรือเอย
 ฤห่อนเห็นลึงของ ราชภูค้ำ
 ยลเครื่องย่อมเครื่องทอง ต่างตื่นกระหนกเอย
 เรือวิ่งเรียมหวาดว่า เหวว้างวังเวง ฯ

¹⁴³ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวงษาราชสนิท, นิราศพระประธม, 21, 30.

¹⁴⁴ สุนทรภู่, โคลงนิราศสุพรรณ, 15.

๑ โรงภาษีแต่งตั้ง ตามตะเกียง
 เรียมล่องเรือมาเคียง แคว้นบ้าน
 ยลหญิงหมอบมุงเมียง มือพัด วินา
 เรียมยิงแสนโคกล้าน ออระร้างห่างโฉม ฯ

๑ เปนแต่เพียงเจ๊กเจ้า ภาษี
 ยงบ่ขาดนารี นั่งน้อม
 เรียมฤๅสตรีนี อเนกนับ เนื่องนา
 มานราคาขาดห้อมห้อม ก่อนให้หายกระสัน ฯ

(นิราศพระประธม กรมหลวงวงษาธิราชสนิท)¹⁴⁵

2.4. โรงหีบอ้อย

กิจการที่สะท้อนให้เห็นถึงความเป็นชุมชนชาวสวนของเมืองนนทบุรีอย่างเด่นชัด คือ โรงหีบอ้อย จากการนำอ้อยหนีบเพื่อคั้นทำน้ำตาล โดยใช้แรงจากควายในการหมุน สันนิษฐานว่า ตั้งอยู่บริเวณบางคูเวียง-บางราวนก ซึ่งบริเวณใกล้เคียงมีย่านชุมชนที่ชื่อว่า “บางอ้อยช้าง” ที่อาจเป็นแหล่งปลูกอ้อยสำคัญและเป็นที่มาของชื่อย่าน โดยโรงหีบมีปรากฏอยู่ในโคลงนิราศสุพรรณ (สุนทรภู่) นิราศพระแท่นดงรัง และนิราศพระประธม (สุนทรภู่) ความว่า

๑ โรงหีบหนีบอ้อยออก แอดเสียง
 สองข้างรางรองเรียง รับน้ำ
 อ้อยไล่ไล่ควายเคียง คู่วิ่ง เวียรเอย
 ออกพื้ชอกช้า เช่นอ้อยย้อยรย่ำ ฯ

(โคลงนิราศสุพรรณ สุนทรภู่)¹⁴⁶

¹⁴⁵ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวงษาราชสนิท, นิราศพระประธม, 31-32.

¹⁴⁶ สุนทรภู่, โคลงนิราศสุพรรณ, 13.

๑ ถึงโรงหีบเห็นเขาหีบแต่น้ำอ้อย

ดูหยดย้อยรองไว้ได้หนักหนา

พี่รักน้องถ้าจะรองเอาน้ำตา

คงมากกว่าน้ำอ้อยแล้วกลอยใจ

(นิราศพระแท่นดงรัง นายมี)¹⁴⁷

๑ เห็นโรงหีบหนีบอ้อยเขาคอยป้อน

มีคนต้อนควายตวาดไม่ขาดเสียง

เห็นน้ำอ้อยย้อยรางที่อ่างเรียง

ไอ้พิศเพียงชลนาที่จำบัลย์

(นิราศพระประธม สุนทรภู)¹⁴⁸

2.5. ชุมชนชาวจีน

ในนิราศพระประธม (กรมหลวงวงษาธิราชสนิท) และนิราศพระแท่นดงรัง ได้กล่าวถึงชื่อสถานที่หนึ่งว่า “บ้านจีน” สันนิษฐานว่าเป็นชุมชนชาวจีนที่อาศัยอยู่ปะปนกับชาวไทย ตั้งอยู่ระหว่างบางรวนกและบางขุนกอง ซึ่งบริเวณนั้นมีวัดชื่อว่า “วัดไทยเจริญ” ซึ่งตามประวัติวัด สันนิษฐานว่าสร้างมาตั้งแต่สมัยอยุธยา แต่เดิมชื่อ “วัดบางจีน” เนื่องจากมีชาวจีนมาตั้งบ้านเรือนและ สร้างวัดขึ้น ก่อนที่จะเป็นชื่อใหม่ในปี พ.ศ. 2483¹⁴⁹ จึงอาจจะสะท้อนให้เห็นถึงความเก่าแก่ของวัดและ ชุมชนบริเวณนี้ ความว่า

๑ ถึงบ้านจีนเจ็กจ้อ

เจรจา

เหล่าเจ็กเคี้ยงภรรยา

หยอกเย้า

เรียบจับจากสมรมา

พลัดคู่

อาบกับเจ็กจิตรเคร้า

โคลงสะท้อนทรวงสเทือน ฯ

(นิราศพระประธม กรมหลวงวงษาธิราชสนิท)¹⁵⁰

๑ ถึงบ้านจีนจีนมีที่นี้ฤ

จึงเรียกชื่อจีนจามให้ความฉงน

ชื่อบ้านจีนแล้วทำไมให้ไทยปน

ไอ้ตำบลนี้วิบัติอัศจรรย์

(นิราศพระแท่นดงรัง นายมี)¹⁵¹¹⁴⁷ นายมี, นิราศพระแท่นดงรัง, 45.¹⁴⁸ สุนทรภู, นิราศพระประธม, 26.¹⁴⁹ กรมการศาสนา, ประวัติวัดทั่วราชอาณาจักร เล่ม 2, 429.¹⁵⁰ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวงษาราชสนิท, นิราศพระประธม, 26.¹⁵¹ นายมี, นิราศพระแท่นดงรัง, 43.

นอกจากนี้ บริเวณคลองบางใหญ่-คลองโยง ซึ่งเป็นเส้นทางเชื่อมไปยังแม่น้ำท่าจีน เมืองนครปฐม เป็นทางน้ำขนาดเล็กและตื้น สร้างความลำบากให้กับเรือที่สัญจรผ่าน จึงเกิดกิจการว่าจ้างลากเรือด้วยการโยงเชือกผูกกับควาย ซึ่งไม่เพียงแต่มีชาวไทยที่ใช้บริการ ยังมีชาวจีนปะปนอยู่ด้วย ปรากฏในนิราศพระแท่นดงรัง ความว่า

๑ มาตะบึงลุลถึงหัวโยงเชือก	เป็นโคลนเทือกท้องนาขาลินธุ์
คลองก็เส็กน้ำก็ตื้นเห็นพื้นดิน	ไม่น่ากินน้ำท่าระอาใจ
ต้องจ้างโยงโยงเรือเหลือลำบาก	ให้ควายลากเรือเลื่อนเขยื้อนไหว
ผู้กระนาวยาวยัดเป็นพืดไป	ทั้งเจ๊กไทยปนกันสนั่นอิง
	(นิราศพระแท่นดงรัง นายมี) ¹⁵²

แม้ว่าหลักฐานทางด้านศิลปกรรมอาจสูญหายไปตามกาลเวลา แต่สถานที่บางแห่งกลับยังคงถูกกล่าวถึงในงานวรรณกรรมประเภทนิราศที่ประพันธ์ขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 1-3) บทกวีเหล่านี้ไม่เพียงแต่บรรยายภาพทิวทัศน์และสถานที่สำคัญ แต่ยังช่วยยืนยันการมีอยู่ของสถานที่เหล่านี้ที่ปัจจุบันอาจถูกเปลี่ยนแปลงหรือหายไป

เมืองนนทบุรีเป็นพื้นที่ที่มีความสำคัญทางประวัติศาสตร์มาอย่างยาวนาน ตั้งแต่สมัยอยุธยา หลักฐานทางด้านศิลปกรรมที่พบในพื้นที่บริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาและคูคลองสาขา เป็นสิ่งที่สะท้อนให้เห็นถึงความเจริญรุ่งเรืองของชุมชนในอดีต อย่างไรก็ตาม การเปลี่ยนแปลงของเมืองและการบูรณะในยุคปัจจุบันได้ส่งผลกระทบต่อคงอยู่ของสิ่งก่อสร้างหลายแห่ง ทำให้บางส่วนสูญหายหรือเปลี่ยนแปลงจากสภาพดั้งเดิม อย่างไรก็ตาม การศึกษาและการจัดกลุ่มหลักฐานทางโบราณคดีตามยุคสมัยยังคงเป็นเครื่องมือสำคัญในการเข้าใจพัฒนาการของเมืองนนทบุรี หลักฐานเหล่านี้ช่วยแสดงให้เห็นถึงรูปแบบศิลปกรรมที่เปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลา และความสัมพันธ์กับราชธานี อีกทั้ง การศึกษาหลักฐานทางด้านเอกสารควบคู่กับงานศิลปกรรมยังเป็นแนวทางสำคัญในการทำ ความเข้าใจพัฒนาการของเมืองนนทบุรี เนื่องจากเอกสารสามารถช่วยเติมเต็มข้อมูลที่อาจขาดหายไปให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้นอีกด้วย โดยสรุปตามตารางดังต่อไปนี้ (ตารางที่ 1-7)

¹⁵² เรื่องเดียวกัน, 48-49

ตารางที่ 1 ตารางแสดงการกำหนดอายุหลักฐานทางโบราณคดีสมัยอยุธยา พื้นที่บริเวณริมคลองอ้อมนนท์ตอนบน

สมัยอยุธยา																	รายละเอียด	
	ตอนต้น						ตอนกลาง						ตอนปลาย					
	พระพุทธรูป	ใบเสมา	อาคาร	เจดีย์	จิตรกรรม	พระพุทธรูป	ใบเสมา	อาคาร	เจดีย์	จิตรกรรม	พระพุทธรูป	ใบเสมา	อาคาร	เจดีย์	จิตรกรรม			
1	วัดบางศรีเมือง	●														– พระพุทธรูปหินทราย (พศ. 20-21)		
2	วัดพุทไธศวรรย์	●														– พระพุทธรูปหินทราย (พศ. 20-21)		
3	วัดข่วงเมือง	●														– พระพุทธรูปหินทราย (พศ. 20-21)		
4	วัดประจักษ์ศิลปาคม	●														– พระพุทธรูปหินทราย (พศ. 20-21)		
5	วัดบางรักน้อย	●														– พระพุทธรูปหินทราย (พศ. 20-21)		
6	วัดบางรักใหญ่	●														– พระพุทธรูปหินทราย (พศ. 20-21)		
7	วัดบางไผ่	●											●			– พระพุทธรูปหินทราย (พศ. 20-21) (สันนิษฐานว่ามีการซ่อมแซมอยุธยาตอนปลาย) – อุโบสถ (เก่า) ทรงดึกมีมุขโถง – วิหาร (เก่า) ทรงดึกก่อหน้าบัน		
8	วัดบางแพรก	●												●		– พระพุทธรูปหินทราย (พศ. 20-21) – อุโบสถ (เก่า) ทรงดึกมีมุขโถงเป็นมณฑป		
9	วัดศรีราชบุรี	●											●	●		– พระพุทธรูปหินทราย (พศ. 20-21) – อุโบสถ (เก่า) ทรงดึกก่อหน้าบัน มีจันทัน – ใบเสมาแบบราชวงศ์ปราสาททอง		

ตารางที่ 1 ตารางแสดงการกำหนดอายุหลักฐานทางโบราณคดีสมัยอยุธยา พื้นที่บริเวณริมคลองอ้อมนนท์ตอนบน

สมัยอยุธยา																		รายละเอียด
	ตอนต้น						ตอนกลาง						ตอนปลาย					
	พระพุทธรูป	ใบเสมา	อาคาร	เจดีย์	จิตรกรรม	พระพุทธรูป	ใบเสมา	อาคาร	เจดีย์	จิตรกรรม	พระพุทธรูป	ใบเสมา	อาคาร	เจดีย์	จิตรกรรม			
10 วัดเสาชิงช้า													●				- วิหาร (เก่า) พระโรง	
11 วัดสะแก														●			- อุโบสถ (เก่า) พระตึกมีมุขโถงเป็นมุขยื่น	
12 วัดโบสถ์ดอนพรหม	●													●			- พระพุทธรูปหินทรายและชิ้นส่วนพระพุทธรูป (พศ. 20-21) - พระพุทธรูปหินทราย (พศ. 20-21) (สันนิษฐานว่ามีการซ่อมสมัยอยุธยาตอนปลาย) - อุโบสถ (เก่า) สมัยอยุธยาปลาย	
13 วัดราชผู้ประคองธรรม	●																- พระพุทธรูปหินทราย (พศ. 20-21)	
14 วัดอินทร์														●			- อุโบสถ (เก่า) พระตึกก่อหน้าบัน - วิหาร (เก่า) พระโรง	
15 วัดจันทร์	●																พระพุทธรูปหินทราย (พศ. 20-21)	
16 วัดคงคา	●												●				- พระพุทธรูปหินทราย (พศ. 20-21) - ใบเสมาแบบต้นราชวงศ์บ้านพลูหลวง	
17 วัดหลังบาง	●														●		- พระพุทธรูปหินทราย (พศ. 20-21) - อุโบสถ (เก่า) พระตึกก่อหน้าบัน มีจันทับ	
18 วัดเอนกพิษฐาราม	●															●	- พระพุทธรูปหินทราย (พศ. 20-21) - อุโบสถ (เก่า) พระตึกมีมุขโถงเป็นมุขยื่น	

ตารางที่ 2 ตารางแสดงการกำหนดอายุหลักฐานทางโบราณคดีสมัยอยุธยา พื้นที่บริเวณคลองอ้อมนนท์ตอนกลาง

สมัยอยุธยา																รายละเอียด
	ตอนต้น					ตอนกลาง					ตอนปลาย					
	พระพุทธรูป	ใบเสมา	อาคาร	เจดีย์	จิตรกรรม	พระพุทธรูป	ใบเสมา	อาคาร	เจดีย์	จิตรกรรม	พระพุทธรูป	ใบเสมา	อาคาร	เจดีย์	จิตรกรรม	
19	วัดพิภลเงิน	●														– พระพุทธรูปหินทราย (พศ. 20-21)
20	วัดปรางค์หลวง	●														– พระพุทธรูปหินทราย (พศ. 20-21) – ฐานเสกของอุโบสถสมัยแรก (พศ. 20-21) – อุโบสถ (เก่า) ทรงสี่เหลี่ยมจัตุรัส (ครึ่งหลังพศ. 21) – ปรางค์และลวดลายปูนปั้น (ใบเสมาหินชนวน (ครึ่งแรกพศ. 21 เป็นต้นมา)
21	วัดบางเลนเจริญ	●														– พระพุทธรูปหินทราย (พศ. 20-21)
22	วัดโบสถ์บน												●	●		– อุโบสถ (เก่า) ทรงสี่เหลี่ยมจตุรัสเป็นมุขยื่น – ใบเสมาหินทราย (อย.ปลาย)
23	วัดบางค้อ	●														– พระพุทธรูปหินทราย (พศ. 20-21)
24	วัดสุนทรธรรมิการาม	●														– พระพุทธรูปหินทราย (พศ. 20-21)
25	วัดตะเคียน													●		– อุโบสถ (เก่า) ทรงสี่เหลี่ยมจัตุรัส/หน้าบันสลักไม้ (?)

ตารางที่ 2 ตารางแสดงการกำหนดอายุหลักฐานทางโบราณคดีสมัยอยุธยา พื้นที่บริเวณคลองอ้อมนนท์ตอนกลาง

สมัยอยุธยา															รายละเอียด
ตอนต้น				ตอนกลาง				ตอนปลาย							
พระพุทธรูป	ใบเสมา	อาคาร	เจดีย์	จิตรกรรม	พระพุทธรูป	ใบเสมา	อาคาร	เจดีย์	จิตรกรรม	พระพุทธรูป	ใบเสมา	อาคาร	เจดีย์	จิตรกรรม	
26 วัดสิงห์	●					●						●			- พระพุทธรูปหินทราย (พศ. 20-21) - ใบเสมาหินทรายสีแดง (ครึ่งหลังพศ. 21 ถึงครึ่งแรกพศ. 22) - วิหารทรงดัดมีมุขโถงเป็นมุขยื่น (สันนิษฐานว่าคงมีการบูรณะอีกครั้ง สมัย ร.3)
27 วัดส้มเกลี้ยง	●											●			- พระพุทธรูปหินทราย (พศ. 20-21) - อุโบสถ (เก่า) ทรงดัดก่อหน้าบัน/หน้าบันสลักไม้ (?)
28 วัดโพธิ์เอน												●			- อุโบสถ (เก่า) ทรงดัด (สมัยสมเด็จพระนารายณ์เป็นต้นมา)
29 วัดละมุดโน											●				- ใบเสมาแบบบางพลัด
30 วัดทุ่งช้าง												●			- วิหารทรงโรง
31 วัดบางไกรใน												●			อุโบสถ (เก่า) ทรงดัดมีมุขโถงเป็นมุขยื่น
32 วัดทองพหลุ												●	●		- อุโบสถ (เก่า) ทรงดัดหน้าบันสลักไม้ มีจันทับ - ใบเสมาแบบอัมพวา

ตารางที่ 2 ตารางแสดงการกำหนดอายุหลักฐานทางโบราณคดีสมัยอยุธยา พื้นที่บริเวณคลองอ้อมนนท์ตอนกลาง

สมัยอยุธยา																รายละเอียด					
	ตอนต้น								ตอนกลาง								ตอนปลาย				
	พระพุทธรูป	ใบเสมา	อาคาร	เจดีย์	จิตรกรรม	พระพุทธรูป	ใบเสมา	อาคาร	เจดีย์	จิตรกรรม	พระพุทธรูป	ใบเสมา	อาคาร	เจดีย์	จิตรกรรม						
	•											•	•		•	- พระพุทธรูปหินทราย (พศ. 20-21) - ใบเสมาแบบราชวงศ์ปราสาททอง - อุโบสถทรงไทยประเพณี (อย.ปลาย) - จิตรกรรม (อย.ปลาย)					
33 วัดปราสาท	•												•			- พระพุทธรูปหินทราย (พศ. 20-21) - วิหารทรงดึกหน้าบันสลักไม้ มีฉันทับ					
34 วัดจำปา	•												•			- พระพุทธรูปหินทราย (พศ. 20-21) - อุโบสถ (เก่า) (อย.ปลาย) - ใบเสมาแบบอัมพวา					
35 วัดมะนาว (ร้าง)	•												•			- พระพุทธรูปหินทราย (พศ. 20-21) - อุโบสถทรงไทยประเพณี (พศ. 20-21) - จิตรกรรมภายในหอไตร (อย.ปลาย)					
36 วัดบางกร่าง	•												•			- พระพุทธรูปหินทราย (พศ. 20-21)					
37 วัดบางขุน	•													•		- พระพุทธรูปหินทราย (พศ. 20-21) - อุโบสถทรงดึก (อย.ปลาย) - จิตรกรรมภายในหอไตร (อย.ปลาย)					
38 วัดแดงประชาราษฎร์	•													•		- พระพุทธรูปหินทราย (พศ. 20-21) - อุโบสถ (เก่า) ทรงดึก (อย.ปลาย)					

ตารางที่ 2 ตารางแสดงการกำหนดอายุหลักฐานทางโบราณคดีสมัยอยุธยา พื้นที่บริเวณคลองอ้อมมนต์ตอนกลาง

สมัยอยุธยา																		
	ตอนต้น						ตอนกลาง						ตอนปลาย					รายละเอียด
	พระพุทธรูป	ใบเสมา	อาคาร	เจดีย์	จิตรกรรม	พระพุทธรูป	ใบเสมา	อาคาร	เจดีย์	จิตรกรรม	พระพุทธรูป	ใบเสมา	อาคาร	เจดีย์	จิตรกรรม			
39	วัดแก้วฟ้า	●					●						●				- พระพุทธรูปหินทราย (พศ. 20-21) - ใบเสมาหินทรายสีแดง (ครึ่งหลังพศ. 21 ถึงครึ่งแรกพศ. 22) - อุโบสถทรงตึกก่อหน้าบัน มีจันทับ	
40	วัดบางอ้อยช้าง	●															- พระพุทธรูปหินทราย (พศ. 20-21)	
41	วัดพลอง (ร้าง)						●				●		●				- พระพุทธรูป (พศ. 21) - ใบเสมาหินทรายสีแดง (ครึ่งหลังพศ. 21 ถึงครึ่งแรกพศ. 22) - อุโบสถ (ต้นถึงปลายพศ. 23)	
42	วัดลึกใหญ่	●															- พระพุทธรูปหินทราย (พศ. 20-21)	
43	วัดลึกน้อย (ร้าง)												●				- วิหารทรงตึก	
44	วัดโพธิ์บางโอ	●															- พระพุทธรูปหินทราย (พศ. 20-21)	
45	วัดโตนด (บางกรวย)	●															- พระพุทธรูปหินทราย (พศ. 20-21) - พระพุทธรูปหินทราย (พศ. 20-21)	
																	(สันนิษฐานว่ามีการซ่อมสมัยอยุธยาตอนปลาย) - อุโบสถทรงตึก (สันนิษฐานว่าคงมีการบูรณะอีกครั้งสมัย ร.3) - ใบเสมาแบบอัมพวา	

ตารางที่ 2 ตารางแสดงการกำหนดอายุหลักฐานทางโบราณคดีสมัยอยุธยา พื้นที่บริเวณคลองอ้อมมนต์ตอนกลาง

	สมัยอยุธยา															รายละเอียด
	ตอนต้น					ตอนกลาง					ตอนปลาย					
	พระพุทธรูป	ใบเสมา	อาคาร	เจดีย์	จิตรกรรม	พระพุทธรูป	ใบเสมา	อาคาร	เจดีย์	จิตรกรรม	พระพุทธรูป	ใบเสมา	อาคาร	เจดีย์	จิตรกรรม	
																- พระพุทธรูปหินทราย (พศ. 20-21) - พระพุทธรูปหินทราย (พศ. 20-21) (สันนิษฐานว่ามีการซ่อมสมัยอยุธยาตอนปลาย) - อุโบสถทรงตึกมีมุขโค้ง - ใบเสมาหินทรายสีแดง (อยุธยา)
46	วัดท่าบงสีทอง															
47	วัดเกตประยงค์															- อุโบสถทรงตึกมีมุขโค้ง

ตารางที่ 3 ตารางแสดงการกำหนดอายุหลักฐานทางโบราณคดีสมัยอยุธยา พื้นที่บริเวณคลองอ้อมมนต์ตอนล่าง

	สมัยอยุธยา														รายละเอียด	
	ตอนต้น				ตอนกลาง				ตอนปลาย							
	พระพุทธรูป	ใบเสมา	อาคาร	เจดีย์	จิตรกรรม	พระพุทธรูป	ใบเสมา	อาคาร	เจดีย์	จิตรกรรม	พระพุทธรูป	ใบเสมา	อาคาร	เจดีย์		จิตรกรรม
48	วัดชลอ											•	•			- อุโบสถ (เก่า) ทรงตึกมีมุขโถง - ใบเสมาแบบอัมพวา
49	วัดกล้วย											•				- ใบเสมาแบบอัมพวา
50	วัดสวนใหญ่	•										•				- ชิ้นส่วนพระพุทธรูปหินทราย (พศ. 20-21) - ใบเสมาแบบอัมพวา
51	วัดกระโเจมทอง	•														- พระพุทธรูปหินทราย (พศ. 20-21)
52	วัดโพธิ์	•														- พระพุทธรูปหินทราย (พศ. 20-21)
53	วัดทองนพารัง												•			- อุโบสถทรงตึก
54	วัดโพธิ์ฝือก															- อุโบสถ (เก่า) ทรงตึกหน้าบันสลักไม้มีจันทับ - ใบเสมาหินทรายสีแดง (ครึ่งหลังพศ. 21 ถึงครึ่งแรกพศ. 22) - ใบเสมาแบบอัมพวา
55	วัดเชิงกระบือ	•														- ชิ้นส่วนพระพุทธรูปหินทราย (พศ. 20-21)

ตารางที่ 4 ตารางแสดงการกำหนดอายุหลักฐานทางโบราณคดีสมัยอยุธยา พื้นที่บริเวณแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันตก

สมัยอยุธยา																	รายละเอียด	
	ตอนต้น						ตอนกลาง						ตอนปลาย					
	พระพุทธรูป	ใบเสมา	อาคาร	เจดีย์	จิตรกรรม	พระพุทธรูป	ใบเสมา	อาคาร	เจดีย์	จิตรกรรม	พระพุทธรูป	ใบเสมา	อาคาร	เจดีย์	จิตรกรรม			
56	วัดโสมนัส	●													●		– พระพุทธรูปหินทราย (พศ. 20-21) – เจดีย์ทรงเครื่อง (ปลายพศ. 22)	
57	วัดอมฤต	●															พระพุทธรูปหินทราย (พศ. 20-21)	
58	วัดโชติการาม	●												●			– พระพุทธรูปหินทราย (พศ. 20-21) – อุโบสถทรงตึกก่อนหน้า มีจันทับ	
59	วัดเขียน	●									●			●			– พระพุทธรูปหินทราย (พศ. 20-21) – พระพุทธรูปทรงเครื่องน้อย (พศ. 21) – อุโบสถทรงตึกก่อนหน้า มีจันทับ	
60	วัดศาลารี่										●						ใบเสมาหินทรายสีแดง (ครึ่งหลังพศ. 21 ถึงครึ่งแรกพศ. 22)	
61	วัดช้างดาว	●									●		●	●	●		– พระพุทธรูปหินทราย (พศ. 20-21) – ใบเสมาหินทรายสีแดง (ครึ่งหลังพศ. 21 ถึงครึ่งแรกพศ. 22)	
																	– พระพุทธรูปทรงเครื่องใหญ่ – อุโบสถทรงตึกสืบทอดไทยประเพณี (กลางถึงปลายพศ. 23) – เจดีย์เพิ่มมุม (กลางถึงปลาย พศ. 22)	
62	วัดคูมุดคารม	●														– พระพุทธรูปหินทราย (พศ. 20-21) – ใบเสมาหินทรายสีแดง (ครึ่งหลังพศ. 21 ถึงครึ่งแรกพศ. 22)		

ตารางที่ 5 ตารางแสดงการกำหนดอายุหลักฐานทางโบราณคดีสมัยอยุธยา พื้นที่บริเวณแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันออก

สมัยอยุธยา																รายละเอียด
	ตอนต้น					ตอนกลาง					ตอนปลาย					
	พระพุทธรูป	ใบเสมา	อาคาร	เจดีย์	จิตรกรรม	พระพุทธรูป	ใบเสมา	อาคาร	เจดีย์	จิตรกรรม	พระพุทธรูป	ใบเสมา	อาคาร	เจดีย์	จิตรกรรม	
63	วัดแจ้งศิริสัมพันธ์	●														พระพุทธรูปหินทราย (พศ. 20-21)
64	วัดหัวเมือง (โรงพยาบาล พระนั่งเกล้า)	●														พระพุทธรูปหินทราย (พศ. 20-21)
65	วัดกลางบางซื่อ	●					●									- พระพุทธรูปหินทราย (พศ. 20-21) - ใบเสมาหินทรายสีแดง (ครึ่งหลังพศ. 21 ถึงครึ่งแรกพศ. 22)
66	วัดท้ายเมือง												●			อุโบสถทรงไทยประเพณี (กลางพศ. 23)
67	วัดหินกรเทพนิมิต												●			ใบเสมาแบบบางพลัด
68	วัดขมนิรุตตราม	●														- พระพุทธรูปหินทราย (พศ. 20-21) (สันนิษฐานว่ามีการซ่อมสมัยอยุธยาตอนปลาย) - พระพุทธรูปทรงเครื่องอย่างใหญ่
69	วัดปากน้ำ	●												●		- พระพุทธรูปหินทราย (พศ. 20-21) - พระพุทธรูปทรงเครื่องน้อย (พศ. 21) - อุโบสถ (เก่า) ทรงตึกก่อหน้าบัน มีฉันทับ

ตารางที่ 6 ตารางแสดงการกำหนดอายุหลักฐานทางโบราณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 1-3)

พื้นที่บริเวณริมคลองอ้อมมนต์ตอนบน							
		สมัยรัตนโกสินทร์ (ร.1-3)					รายละเอียด
		พระพุทธรูป	ใบเสมา	อาคาร	เจดีย์	จิตรกรรม	
1	วัดท่าบันเพ็ญธรรม	●		●			– พระพุทธรูปพระพักตร์แบบหุ่น – อุโบสถ (เก่า) แบบพระราชนิยม
พื้นที่บริเวณริมคลองอ้อมมนต์ตอนกลาง (คลองอ้อมน้อย)							
2	วัดสิงห์	●		●			– พระพุทธรูปพระพักตร์แบบหุ่น – วิหารทรงตึกมีมุขโถงเป็นมุขยื่น (สันนิษฐานว่าคงมีการบูรณะอีกครั้งสมัย ร.3)
3	วัดบางขนุน					●	จิตรกรรม รูปเสี้ยววง
4	วัดโพธิ์บางโอ	●	●	●	●	●	– พระพุทธรูปพระพักตร์แบบหุ่น – ใบเสมาแบบงานช่างหลวง – อุโบสถทรงไทยประเพณี – จิตรกรรม (ต้นรัตน.)
พื้นที่บริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันตก							
5	วัดเฉลิมพระเกียรติ	●	●	●		●	– พระพุทธรูปพระพักตร์แบบหุ่น – ใบเสมาแบบพระราชนิยม – อุโบสถ วิหาร และศาลาการเปรียญแบบพระราชนิยม – จิตรกรรมแบบพระราชนิยม
6	วัดจตุตถาราม	●			●	●	– พระพุทธรูปพระพักตร์แบบหุ่น – เจดีย์ทรงเครื่อง (ต้น รัตน.) – จิตรกรรมแบบพระราชนิยม
พื้นที่บริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันออก							
7	วัดสมรภูมิ				●		เจดีย์ทรงเครื่อง (ต้น รัตน.)
8	วัดเขมาภิรตาราม		●				ใบเสมาแบบงานช่างหลวง

ตารางที่ 7 ตารางแสดงร่องรอยหลักฐานที่ปรากฏในเอกสารทางประวัติศาสตร์

	สุนทรภู่			กมลหลวงวงษาธิราชสนิท	หมื่นพรหมสมพัตสร (นายมี)	
	นิราศพระบาท (2350)	โคลงนิราศสุพรรณ (2374)	นิราศพระประธม (2385)	นิราศพระประธม (2377)	นิราศพระแท่นดงรัง (2379)	นิราศสุพรรณ (2383)
1 วัดส้มเกลี้ยง (บางใหญ่)				•	•	
2 วัดอุษยาน					•	•
3 วัดพิทกุล (วัดพิทกุลทอง)		•	•		•	
4 วัดโบสถ์ (ตลาดแก้ว)	•					
5 ศาลเจ้า (บางม่วง)				•		
6 ศาลเจ้า (บางสนาม)				•		
7 ด่านและโรงภาษี (บางใหญ่)		•	•			
8 โรงทึบอ้อย		•	•		•	
9 ชุมชนชาวจันทน์				•	•	

บทที่ 5

พัฒนาการของเมืองนนทบุรีจากหลักฐานทางประวัติศาสตร์โบราณคดี

จากการนำข้อมูลเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่ได้จากเอกสารทางประวัติศาสตร์ และข้อมูลที่ได้จากการสำรวจทางโบราณคดี รวมถึงร่องรอยหลักฐานต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง ทั้งพื้นที่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาและคลองอ้อมนนท์ นำมาศึกษาวิเคราะห์และเชื่อมโยงเข้าด้วยกัน เพื่ออธิบายถึงพัฒนาการของเมืองนนทบุรีตั้งแต่สมัยอยุธยาถึงรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 3) หลักฐานเหล่านี้สะท้อนให้เห็นถึงการก่อร่างสร้างเมืองและความเปลี่ยนแปลงซ้อนทับกันอย่างต่อเนื่องในแต่ละช่วงเวลา

1. พัฒนาการของเมืองนนทบุรี ตั้งแต่สมัยอยุธยาถึงรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 3)

เมืองนนทบุรี ชุมชนเกษตรกรรมและย่านตลาดการค้าที่สำคัญมาตั้งแต่สมัยอยุธยา พัฒนาการและความต่อเนื่องของบ้านเมืองสะท้อนให้เห็นได้จากทั้งหลักฐานทางโบราณคดีประเภทต่าง ๆ โดยจากการศึกษาวิเคราะห์สภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์ เอกสารทางประวัติศาสตร์ ทั้งเอกสารไทยและต่างประเทศ และงานศิลปกรรม รวมถึงหลักฐานอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องและสัมพันธ์กัน ตลอดจนบริบทการกระจายตัวของหลักฐาน สามารถอธิบายถึงพัฒนาการของเมืองนนทบุรีในแต่ละช่วงเวลา ตั้งแต่สมัยอยุธยาถึงรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 3) ดังนี้

1.1. เมืองนนทบุรีในสมัยอยุธยาตอนต้น: ชุมชนเกษตรกรรมแรกเริ่มริมคลองอ้อมนนท์ (พุทธศตวรรษที่ 20-21)

การก่อร่างสร้างชุมชนระยะแรกของเมืองนนทบุรี ปรากฏตัวขึ้นอย่างเด่นชัดจากการกล่าวถึงในโคลงกำสรวลสมุทร หากอ้างอิงตามเส้นทางการเดินเรือประกอบกับการพรรณนาถึงสถานที่ต่าง ๆ แสดงให้เห็นว่าชุมชนเหล่านี้กระจายตัวอยู่ตามริมแม่น้ำเจ้าพระยาสายเก่าหรือคลองอ้อมนนท์ เป็นชุมชนขนาดเล็กที่ตั้งบ้านเรือนในพื้นที่แถบนี้มาแล้ว อย่างน้อยตั้งแต่ราวปลายพุทธศตวรรษที่ 20

การตั้งบ้านเรือนของเมืองนนทบุรีระยะแรกสันนิษฐานว่ามีลักษณะทั้งแบบรวมกลุ่มและกระจายตัว มีลำน้ำเป็นเส้นทางคมนาคมหลักในการดำรงชีวิต โดยมีวัดหรือย่านตลาดการค้าเป็นศูนย์กลางประจำแต่ละชุมชน ประกอบอาชีพทำเรือกสวนผลไม้และค้าขายผลผลิตทางการเกษตร ซึ่งมีการขุดคุ้ยน้ำเข้าไปในพื้นที่ของแต่ละครัวเรือน กลายเป็นเครือข่ายคูคลองในพื้นที่ ส่งผลทำให้เกิดสภาพแวดล้อมที่ซับซ้อนไม่เป็นระเบียบ รวมถึงขอบเขตที่ไม่ชัดเจนเป็นเพียงแต่บ้านเรือนและเรือสวนริมคลองอ้อมนนท์ โดยอาจมีพื้นที่สำคัญ เช่น บริเวณตลาดขวัญ

บางรักใหญ่-บางแพรก บางใหญ่-บางม่วง บางขุน-บางสีทอง และตลาดแก้ว-บางเขน เนื่องจากพบกลุ่มพระพุทธรูปหินทรายกระจายตัวอยู่เป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะบริเวณบางใหญ่-บางม่วง ที่อาจมีความสำคัญและขนาดใหญ่กว่าพื้นที่ใกล้เคียง เนื่องจากตั้งอยู่บริเวณชุมทางปากคลองบางใหญ่ (ภาพที่ 207)

พระพุทธรูปเหล่านี้พบทั้งที่เป็นพระพุทธรูปประธานและพระพุทธรูปอันดับ ขนาดแตกต่างกันไป พระพุทธรูปเหล่านี้เทียบเคียงได้กับกลุ่มพระพุทธรูปอุทอง รุ่นที่ 2 และ 3 ซึ่งเป็นรูปแบบพระพุทธรูปที่นิยมในสมัยอยุธยาตอนต้นมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 19-20 ซึ่งเป็นช่วงเวลาเดียวกันกับโคลงกำสรวลสมุทรและสามารถนำมาช่วยสอบทานกันได้

พระพุทธรูปหินทรายเหล่านี้ส่วนใหญ่สลักจากหินทรายสีแดง ซึ่งไม่ใช่วัตถุดิบที่สามารถหาได้ในท้องถิ่น แต่สามารถหาได้ในบริเวณพื้นที่ใกล้เคียงอย่างเมืองราชบุรีและเพชรบุรี จึงอาจตั้งข้อสังเกตได้ว่า พระพุทธรูปเหล่านี้ อาจถูกสลักขึ้นจากแหล่งผลิตแหล่งใดแหล่งหนึ่งซึ่งอยู่ภายใต้การควบคุมดูแลจากส่วนกลางมาก่อน แล้วจึงได้มีการอัญเชิญมาประดิษฐานไปตามบ้านเมืองต่าง ๆ ที่อยู่ภายใต้ขอบเขตของกรุงศรีอยุธยา ชุมชนริมคลองอ้อมนนท์เองก็เป็นหนึ่งในนั้น

หากกำหนดอายุพระพุทธรูปอุทอง รุ่นที่ 2 ในราวปลายพุทธศตวรรษที่ 19 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 20 และพระพุทธรูปอุทอง รุ่นที่ 3 ในราวกลางพุทธศตวรรษที่ 20 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 21 แต่จากการสำรวจกลับพบพระพุทธรูปที่มีลักษณะพระพักตร์เป็นกรอบสี่เหลี่ยมแต่มีโครงพระพักตร์ที่ยืดยาวกว่าเล็กน้อย สันนิษฐานว่าคงสร้างขึ้นในช่วงครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 20 ซึ่งเป็นระยะรอยต่อของพระพุทธรูปอุทอง รุ่นที่ 2 หรือพระพุทธรูปที่มีพระพักตร์เหลี่ยม มาเป็นพระพุทธรูปอุทอง รุ่นที่ 3 หรือพระพุทธรูปที่มีพระพักตร์รี พบที่วัดบางรักใหญ่ (ภาพที่ 208) และวัดบางแพรก (ภาพที่ 209) ซึ่งอาจแสดงให้เห็นถึงนัยสำคัญของระยะเวลาต่อเนื่องในการอัญเชิญพระพุทธรูปมายังบริเวณนี้¹⁵³

¹⁵³ ประภัสสร ชูวิเชียร, อยุธยาในย่านกรุงเทพฯ ศิลปกรรมที่สัมพันธ์กับแม่น้ำลำคลอง, 68-69.

ภาพที่ 208 (ซ้าย) พระพุทธรูป ภายในวิหาร วัดบางรักใหญ่ นนทบุรี

ภาพที่ 209 (ขวา) พระพุทธรูปประธาน ภายในอุโบสถ (เก่า) วัดบางแพรก นนทบุรี

นอกเหนือจากลักษณะพระพักตร์ของพระพุทธรูปที่แสดงให้เห็นถึงความต่อเนื่องในการอัญเชิญพระพุทธรูปมาประดิษฐานแล้ว ขนาดของพระพุทธรูปก็สะท้อนให้เห็นถึงระยะเวลาในการเคลื่อนย้ายที่แตกต่างกัน ถึงแม้จะไม่สามารถระบุช่วงเวลาได้แน่นอน กล่าวคือ พระพุทธรูปอุทอง รุ่นที่ 2 มักประดิษฐานเป็นพระพุทธรูปประธานหรือมีขนาดใหญ่กว่าพระพุทธรูปอุทอง รุ่นที่ 3 ที่มีขนาดเล็กกว่า และมักเป็นพระพุทธรูปอันดับ แสดงให้เห็นว่าคงมีการทยอยอัญเชิญมาประดิษฐานเป็นระลอก

อย่างไรก็ตาม ถ้าหากเชื่อว่าพระพุทธรูปเหล่านี้่อัญเชิญมาประดิษฐานในช่วงพุทธศตวรรษที่ 20-21 พร้อม ๆ กับการก่อร่างสร้างชุมชนจริง **อาคารที่เคยเป็นที่ประดิษฐานในระยะแรกอาจเป็นอาคารที่ไม่มั่นคงถาวร อย่างอาคารที่เป็นเครื่องไม้ จนกระทั่งในช่วงเวลาต่อมา โดยเฉพาะในสมัยอยุธยาตอนปลาย คงมีการรื้อลงและสร้างอาคารที่เป็นเครื่องก่อซ้อนทับลงไป ซึ่งเป็นเรื่องที่ได้พบได้ทั่วไปในกรณีของวัดนอกราชธานีหลายแห่งตามหัวเมืองต่าง ๆ**¹⁵⁴ ตัวอย่างเช่น ในกรณีของวัดเขียนพบว่า พระพุทธรูปภายในอุโบสถเป็นพระพุทธรูปหินทรายทั้งหมด 5 องค์ ประกอบด้วย พระพุทธรูปหินทราย 3 องค์ และพระพุทธรูปทรงเครื่องน้อย 2 องค์ (ภาพที่ 210) กำหนดอายุได้ราวพุทธศตวรรษที่ 20-21 ประดิษฐานภายในอุโบสถทรงตึกที่นิยมสร้างขึ้นในสมัยอยุธยาตอนปลาย หันหน้าออกไปยังแม่น้ำเจ้าพระยา จึงเป็นที่น่าสังเกตว่า ถ้าหากเชื่อว่าพระพุทธรูปเหล่านี้เป็นวัตถุเดิมของวัด ไม่ได้เคลื่อนย้ายมาในสมัยอยุธยาตอนปลาย อาจแสดงให้เห็นว่าวัดเขียนอาจมีอายุเก่าแก่ไปจนถึงสมัยอยุธยาตอนต้นถึงตอนกลาง ต่อมาจึงได้สร้างอุโบสถหลังใหม่ในสมัย

¹⁵⁴ วิสวะ ชินโย, "ศิลปกรรมตามลำคลองแควอ้อม จังหวัดราชบุรี และ สมุทรสงคราม: พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของชุมชนในช่วงพุทธศตวรรษที่ 20-25" (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2565), 179-80.

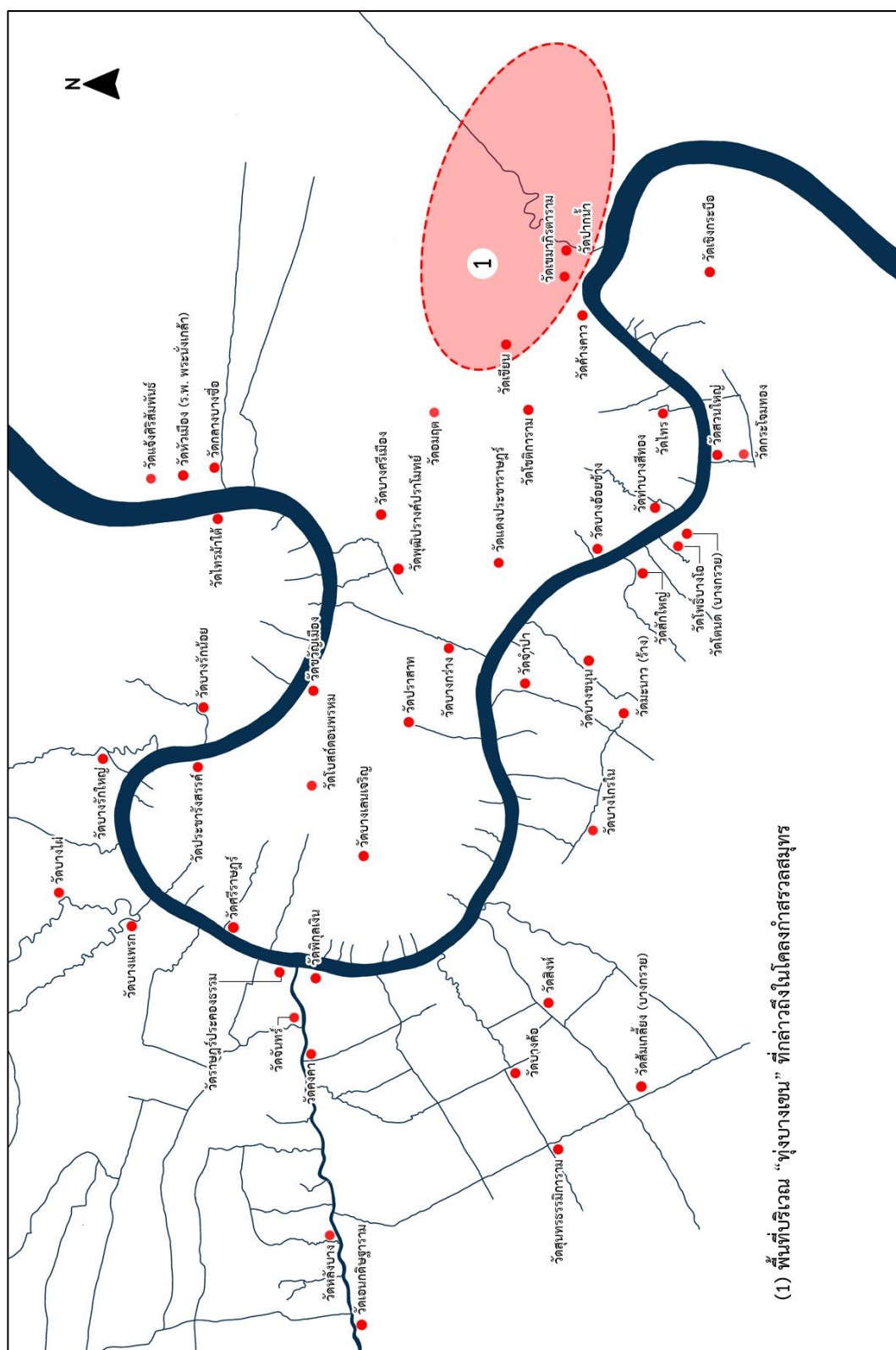
อยุธยาตอนปลาย และด้วยตำแหน่งที่ตั้งอยู่ค่อนข้างห่างไกลจากปากคลองอ้อมนนท์ที่เป็นแม่น้ำสายเก่า ในอดีตอาจเคยมีลำน้ำที่เป็นเส้นทางเชื่อมต่อมายังคลองอ้อมนนท์ก็เป็นไปได้

ภาพที่ 210 พระพุทธรูปประธานและพระพุทธรูปอันดับ อุโบสถ วัดเจียน นนทบุรี

ดังนั้น พัฒนาการและความสำคัญของเมืองนนทบุรีในช่วงพุทธศตวรรษที่ 20-21 เมื่อนำสภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์ เอกสารทางประวัติศาสตร์ และงานศิลปกรรมมาสอบทาน ร่วมกันจึงอาจกล่าวโดยสรุปได้ว่า ชุมชนระยะแรกเริ่มของเมืองนนทบุรี คงเป็นชุมชนเกษตรกรรม ขนาดเล็กที่ตั้งกระจายตัวอยู่ตามริมคลองอ้อมนนท์ ซึ่งเป็นแม่น้ำเจ้าพระยาสายเก่า หรือลึกเข้าไป ตอนในของพื้นที่ โดยมีเครือข่ายคูคลองเชื่อมโยงแต่ละชุมชน มีการก่อตัวขึ้นมาตั้งแต่ราวปลาย พุทธศตวรรษที่ 20 พร้อมกับการสร้างวัดประจำชุมชน โดยการอัญเชิญพระพุทธรูปหินทรายจาก ภายนอกมาประดิษฐาน จนกระทั่งหนึ่งในชุมชนเหล่านี้ได้รวมกลุ่มกันและรู้จักในชื่อ “บ้านตลาดขวัญ” ก่อนที่จะยกขึ้นเป็น “เมืองนนทบุรี” ในเวลาต่อมา (ภาพที่ที่ 211)

ภาพที่ 211 การตั้งถิ่นฐาน และพื้นที่สำคัญในสมัยอยุธยาตอนต้น

1.2. เมืองนนทบุรีในสมัยอยุธยาตอนกลาง: จาก “บ้านตลาดขวัญ” สู่ “เมืองนนทบุรี” และความสัมพันธ์ของการขยายตัวของชุมชนกับการขุดคลองลัดบางกรวย (พุทธศตวรรษที่ 21-22)

ในช่วงครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 21 สันนิษฐานว่าชุมชนบริเวณนี้คงมีความสำคัญและมั่งคั่งพอสมควร จากการรวมกลุ่มกันอย่างชัดเจน เพียงแต่ไม่ทราบว่ามีชื่อเดิมอย่างไร มีการสร้างปราสาทประธานขนาดใหญ่ที่วัดปราสาทหลวง ซึ่งคงมีการอุปถัมภ์จากราชสำนักอยุธยา ประกอบกับงานศิลปกรรมอื่น ๆ ภายในวัด อย่างฐานเสารองรับอาคารของอุโบสถสมัยที่ 1 ใบเสมาหินชนวน และพระพุทธรูปหินทราย ที่กำหนดอายุได้ในช่วงครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 21 เช่นเดียวกัน จึงถือว่างานศิลปกรรมที่วัดปราสาทหลวงเป็นสิ่งที่ก่อสร้างที่เก่าแก่ที่สุดในเขตกรุงเทพฯ และปริมณฑล หลักฐานเหล่านี้ต่างแสดงให้เห็นว่าศูนย์กลางสำคัญระยะแรกของชุมชนริมคลองอ้อมนนท์ตั้งอยู่บริเวณปากคลองบางม่วง และด้วยตำแหน่งที่ตั้งอยู่ไม่ไกลจากคลองบางใหญ่ เส้นทางสำคัญที่สามารถเดินทางเชื่อมโยงไปยังแม่น้ำท่าจีน ซึ่งพบงานศิลปกรรมสมัยอยุธยากระจายตัวตามลำน้ำด้วยเช่นกัน จึงยิ่งแสดงให้เห็นถึงความสำคัญและความหนาแน่นของชุมชนในพื้นที่บริเวณนี้

ผลสืบเนื่องของการรวมกลุ่มกันของชุมชนบริเวณนี้ ด้วยพื้นฐานของสภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์และตำแหน่งที่ตั้งที่เป็นจุดยุทธศาสตร์ เป็นแหล่งเรือสวนผลไม้ ย่านตลาดการค้า และชุมชนที่สามารถเชื่อมโยงกับบ้านเมืองใกล้เคียงด้วยแม่น้ำเจ้าพระยาและคูคลองสาขา ประกอบกับการระดมไพร่พลยามศึกสงคราม บ้านตลาดขวัญจึงยิ่งทวีความสำคัญมากยิ่งขึ้น จนในท้ายที่สุดหลังการทำศึกสงครามกับพม่าในปี พ.ศ. 2092 สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ โปรดเกล้าฯ ให้ยก “บ้านตลาดขวัญ” ขึ้นเป็น “เมืองนนทบุรี” พร้อม ๆ กับบ้านเมืองใกล้เคียง ในฐานะกลุ่มหัวเมืองปากใต้หรือกลุ่มหัวเมืองทางตอนใต้ของกรุงศรีอยุธยา ด้วยบทบาทของการเป็นเมืองท่าหน้าด่านและแหล่งเสบียงอาหารที่สำคัญ ตลอดจนเพื่อให้ง่ายต่อการเรียกระดมพลในยามศึกสงคราม

การยกฐานะจาก “บ้าน” สู่ “เมือง” จำเป็นจะต้องมีตำแหน่งที่ตั้งศูนย์กลางของเมือง ทั้งที่ตั้งกรมการปกครองเมืองหรือศาสนสถานประจำเมือง นักวิชาการส่วนใหญ่ได้เสนอว่าตำแหน่งที่ตั้งศูนย์กลางของเมืองนนทบุรีในสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ตั้งอยู่ที่บริเวณริมฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา ปากคลองบางซื่อ ปัจจุบันคือ พื้นที่บริเวณตำบลบางกระสอ อำเภอเมืองนนทบุรี

ข้อเสนอดังกล่าว ถ้าหากพิจารณาจากร่องรอยหลักฐานทางโบราณคดีที่แสดงให้เห็นถึงความเป็นไปได้ของตำแหน่งที่ตั้งศูนย์กลางของเมืองนนทบุรีอาจตั้งอยู่บริเวณนี้ เนื่องจากบริเวณนี้พบกลุ่มพระพุทธรูปหินทรายขนาดใหญ่หลายองค์ เช่น วัดแจ้งศิริสัมพันธ์ (ภาพที่ 21) วัดกลางบางซื่อ

(ภาพที่ 213) และในโรงพยาบาลพระนั่งเกล้า ซึ่งอาจเคยเป็นพระพุทธรูปของวัดหัวเมืองมาก่อน (ภาพที่ 214) แสดงให้เห็นถึงการมีอยู่ของชุมชนที่ก่อตัวขึ้นมาแล้วในช่วงเวลาก่อนหน้า ในขณะเดียวกัน ยังพบงานศิลปกรรมที่สันนิษฐานว่าร่วมสมัยกับการก่อร่างสร้างเมืองด้วยเช่นกัน คือ กลุ่มใบเสมา หินทรายสีแดง วัดกลางบางซื่อ (ภาพที่ 215) อายุราวปลายพุทธศตวรรษที่ 21 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 22

นอกจากนี้ ตำแหน่งที่ตั้งบริเวณนี้เองก็แสดงให้เห็นถึงความสำคัญและส่งเสริมให้พื้นที่บริเวณนี้เป็นตำแหน่งที่ตั้งศูนย์กลางของเมืองนนทบุรี จากการตั้งอยู่ขนานไปกับริมแม่น้ำเจ้าพระยาที่เป็นห้วงมุดน้ำ ก่อนที่เข้าสู่คลองอ้อมนนท์ ซึ่งถ้าหากเดินทางมาจากปากอ่าวชายฝั่งทะเลหรือการเดินทางจากหัวเมืองฝั่งตะวันตกผ่านเข้ามายังคลองบางใหญ่ก็จำเป็นที่จะต้องล่องเรือมาตามแม่น้ำที่คดเคี้ยวและผ่านเมืองนนทบุรี ก่อนที่จะเดินทางต่อไปยังกรุงศรีอยุธยา อย่างไรก็ตาม ขอบเขตที่ชัดเจนของเมืองนนทบุรียังไม่สามารถระบุได้อย่างแน่ชัด เนื่องจากไม่ปรากฏอาณาเขตที่แน่นอน เพียงแต่ยก “บ้าน” ขึ้นเป็น “เมือง” ตามที่ระบุในพระราชพงศาวดารเท่านั้น

เส้นทางลำน้ำที่คดเคี้ยวในบริเวณเมืองนนทบุรีได้มีการขุดคลองลัดบางกรวยขึ้นในสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิเช่นเดียวกัน โดยการขุดเชื่อมบริเวณตอนล่างของคลองอ้อมนนท์ ใกล้กับวัดชลอ เข้ากับตอนบนของคลองบางกอกน้อย บริเวณวัดสุวรรณคีรี ซึ่งได้มีการขุดคลองลัดบางกอกขึ้นบริเวณใกล้เคียงในช่วงเวลาก่อนหน้า สมัยสมเด็จพระไชยราชาธิราช (ภาพที่ 216) เพื่อร่นระยะเวลาในการเดินทางจากแม่น้ำสายสายเก่าที่คดเคี้ยวเช่นเดียวกัน ภายใต้แรงขับเคลื่อนสำคัญจากการเข้ามาเจริญสัมพันธไมตรีและค้าขายของชาวต่างชาติ คลองลัดบางกรวยจึงกลายเป็นลำน้ำที่เชื่อมโยงมาจากคลองอ้อมบางกอกที่ได้กลายมาเป็นเส้นทางหลักและแม่น้ำเจ้าพระยาสายใหม่ ปัจจุบันก็คือ คลองบางกอกน้อย ผลของการขุดคลอง นอกเหนือจากประโยชน์ด้านการคมนาคมแล้ว คลองลัดยังก่อให้เกิดการขยายตัวของชุมชนและพื้นที่ทำสวนต่อเนื่องมาจากเมืองธนบุรีมายังพื้นที่บริเวณบางใหญ่-บางกรวย¹⁵⁵ การขยายตัวของชุมชนในช่วงเวลานี้อาจสะท้อนให้เห็นได้จากจดหมายเหตุของโยส เซาเติน (Joost Schouten) พ่อค้าชาวฮอลันดา ที่เดินทางเข้ามายังกรุงศรีอยุธยาในช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 22 สมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมและสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ระบุเอาไว้ว่า กรุงศรีอยุธยาเป็นอาณาจักรขนาดใหญ่ ประกอบไปด้วยเมืองเล็กใหญ่มากมาย มีหมู่บ้านและตลาดจำนวนมากหนึ่งในนั้นคือ “เมืองธนบุรีหรือบางกอก”¹⁵⁶

¹⁵⁵ ศรีศักร วัลลิโภดม, "บางใหญ่ : ชุมชนชาวสวนในเขตนนทบุรี," 55.

¹⁵⁶ ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 76 จดหมายเหตุของโยส เซาเติน พ่อค้าชาวฮอลันดาในสมัยพระเจ้าทรงธรรมและพระเจ้าปราสาททอง, (พระนคร: กรมศิลปากร, 2504. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พลตรีเจียรณ พิชัยสินธุ์ ณ ฌาปนสถานกองทัพบก วัดโสมมสิริวิหาร วันที่ 14 มีนาคม พ.ศ. 2504), 1-2.

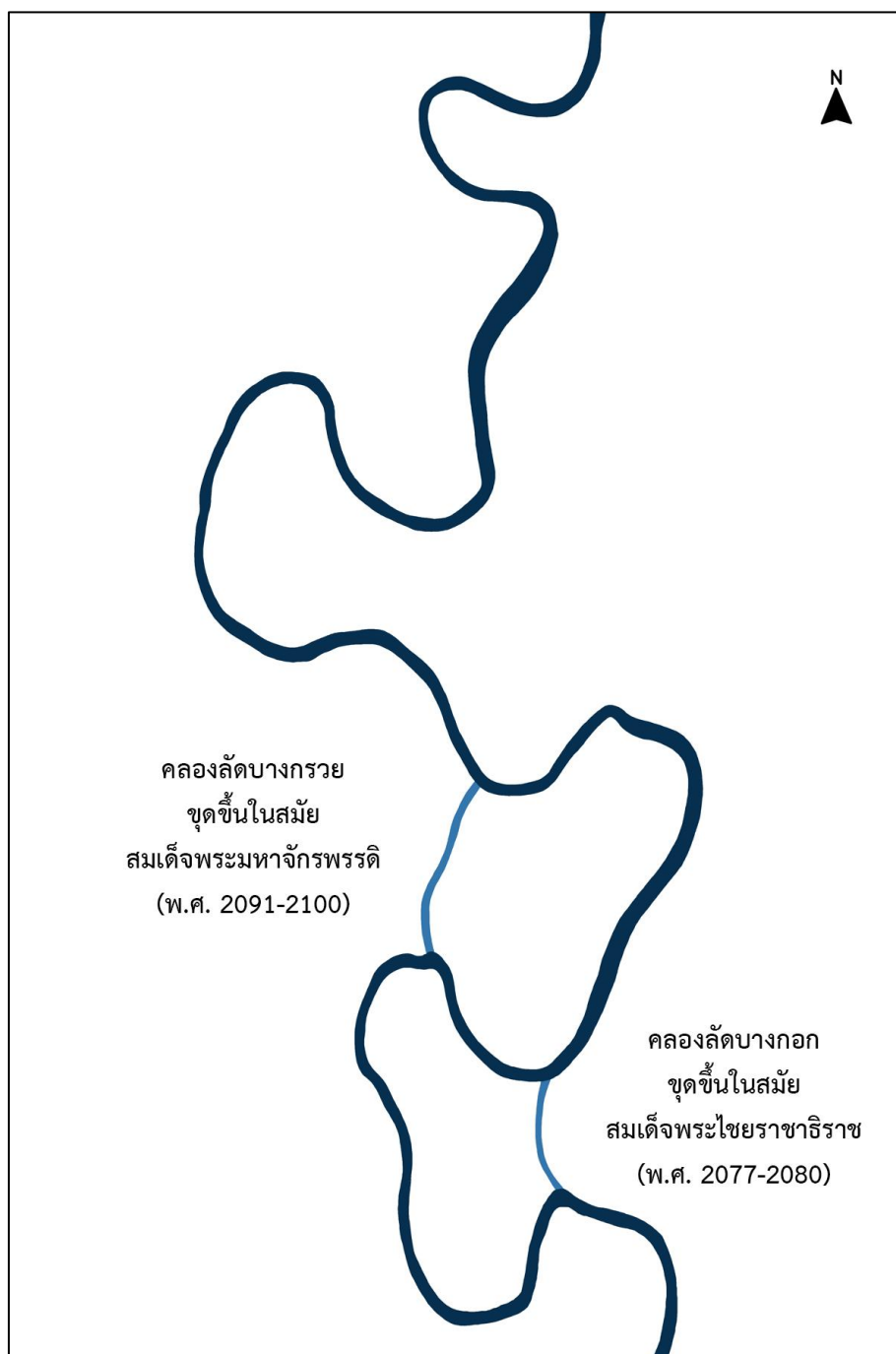
ภาพที่ 212 (ซ้าย) พระพุทธรูปประธาน อุโบสถ วัดแจ้งศิริสัมพันธ์ นนทบุรี

ภาพที่ 213 (กลาง) กลุ่มพระพุทธรูปหินทราย อุโบสถ วัดกลางบางซื่อ

ภาพที่ 214 (ซ้าย) พระพุทธรูปหินทราย โรงพยาบาลพระนั่งเกล้า นนทบุรี

ภาพที่ 215 กลุ่มใบเสมาหินทรายสีแดง วัดกลางบางซื่อ นนทบุรี

ภาพที่ 216 แม่น้ำเจ้าพระยาและการขุดคลองลัดบางกอก-บางกรวย

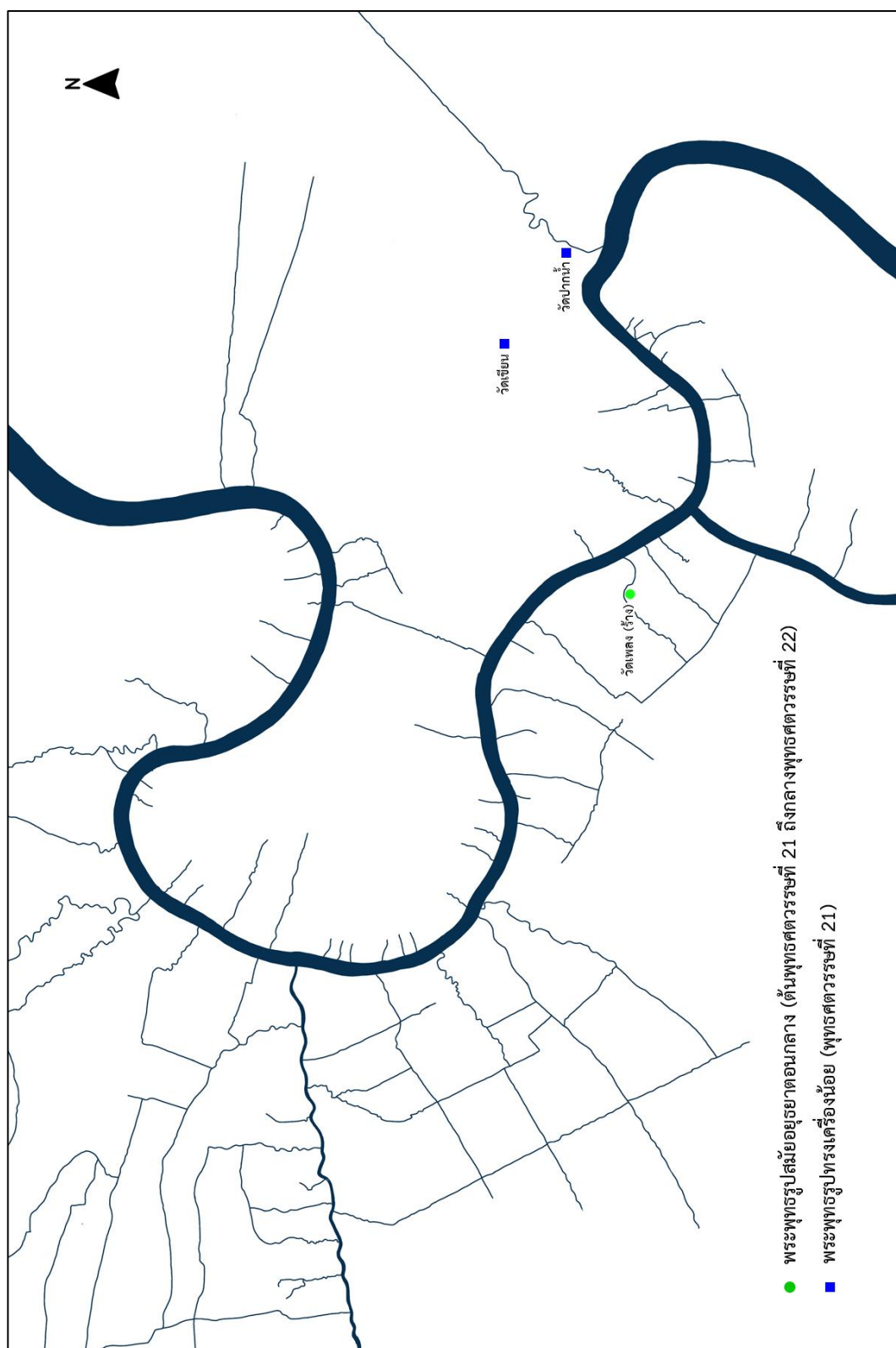
การขยายตัวของพื้นที่ควบคู่มากับการสร้างศาสนสถานประจำชุมชน ซึ่งปรากฏรูปแบบงานศิลปกรรมแตกต่างจากช่วงเวลาก่อนหน้า กล่าวคือ บริเวณบางกรวยพบการกระจายตัวของงานศิลปกรรมที่กำหนดอายุได้ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 21-22 คือ กลุ่มพระพุทธรูปสมัยอยุธยาตอนกลาง โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระพุทธรูปทรงเครื่องน้อย (ภาพที่ 217) และกลุ่มใบเสมาหินทรายสีแดง (ภาพที่ 218)

งานศิลปกรรมบ่งชี้สำคัญที่สามารถกำหนดอายุได้ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 21-22 นอกเหนือจากหลวงพ่โต วัดเพลง (ร้าง) พระพุทธรูปที่ปรากฏพุทธลักษณะแบบศิลปะอยุธยาตอนกลางแล้ว พระพุทธรูปทรงเครื่องน้อยที่วัดเขียนและวัดปากน้ำเป็นหลักฐานที่อาจแสดงให้เห็นถึงความสำคัญของชุมชนบริเวณนี้ในช่วงครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 21 เป็นต้นมา จากการขุดคลองลัดบางกรวยในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 21 และคงเป็นไปในกรณีเดียวกันกับเมืองธนบุรีที่มีการพบพระพุทธรูปทรงเครื่องน้อย ตั้งแต่ตอนบนของคลองบางกอกน้อยที่วัดตลิ่งชัน (ภาพที่ 219) คลองบางกอกใหญ่ที่วัดอินทาราม (ภาพที่ 220) จากนั้นจึงไปพบอีกที่บริเวณพระประแดงที่วัดแจ้งร้อน กรุงเทพฯ (ภาพที่ 221) สะท้อนให้เห็นถึงความสำคัญที่เจริญขึ้นมาในระยะไล่เลี่ยกัน จากการขุดคลองลัดบางกอกในช่วงเวลาก่อนหน้า¹⁵⁷ อีกทั้ง กลุ่มใบเสมาหินทรายสีแดงที่กระจายตัวอยู่อย่างหนาแน่นบริเวณตอนล่างของคลองอ้อมนนท์ก็เป็นหลักฐานที่สัมพันธ์กับพระพุทธรูปทรงเครื่องน้อยและแสดงให้เห็นถึงการขยายตัวของชุมชนในช่วงเวลานี้เช่นเดียวกัน

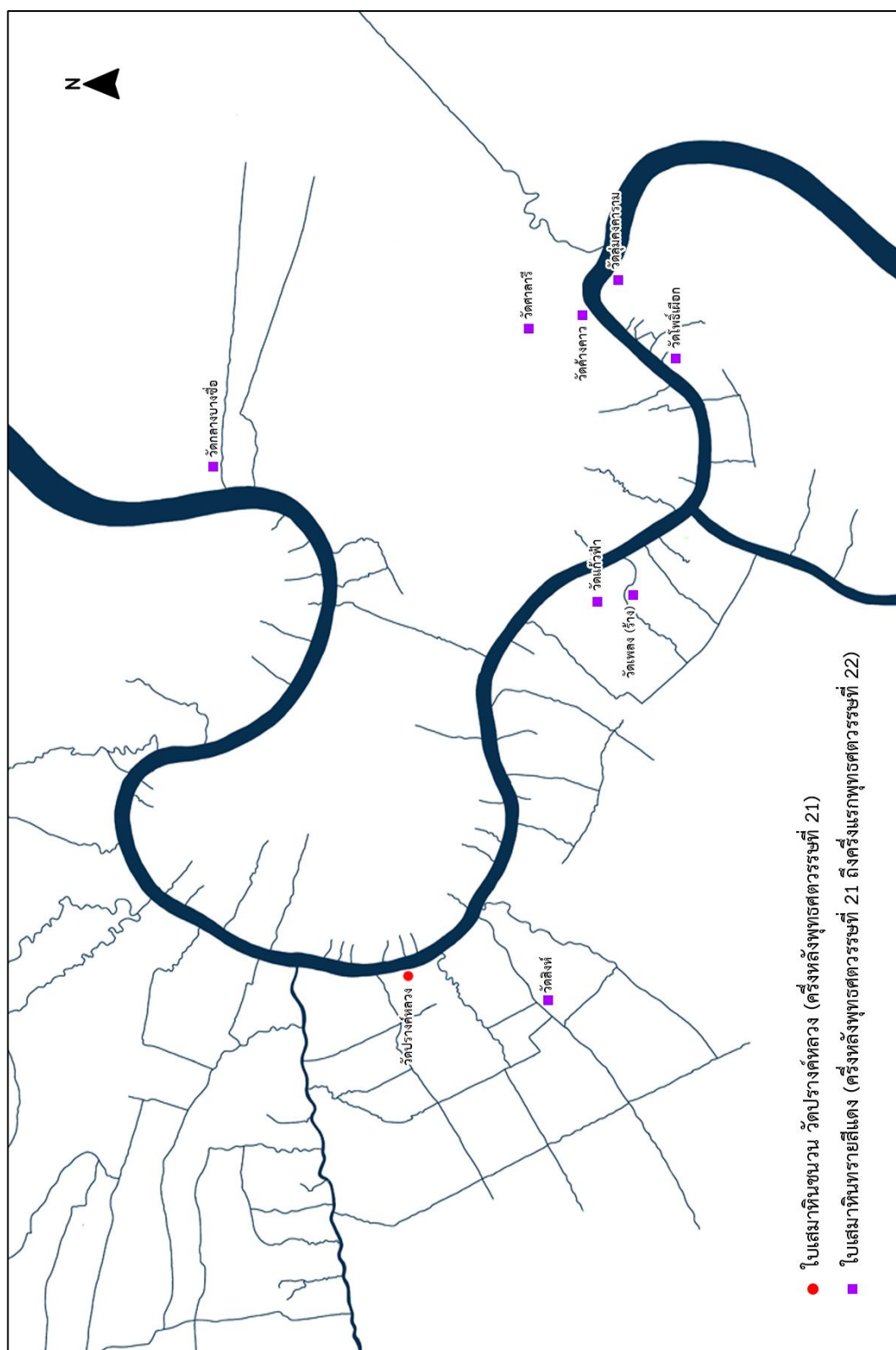
อย่างไรก็ตาม ภายหลังจากเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 1 เมื่อปี พ.ศ. 2112 พื้นที่บริเวณเมืองธนบุรี-นนทบุรี และพื้นที่ใกล้เคียง กลับได้รับผลกระทบจากการกวาดต้อนผู้คนไปเป็นเชลยศึกอยู่หลายครั้ง จึงไม่พบร่องรอยการสร้างหรือบูรณปฏิสังขรณ์งานศิลปกรรมในช่วงเวลานี้จนถึงปลายพุทธศตวรรษที่ 22 ซึ่งเป็นจุดเริ่มต้นการฟื้นฟูของชุมชนและงานศิลปกรรมในพื้นที่บริเวณนี้อีกครั้ง¹⁵⁸

¹⁵⁷ ประภัสสร ชูวิเชียร, อยุธยาในย่านกรุงเทพฯ ศิลปกรรมที่สัมพันธ์กับแม่น้ำลำคลอง, 113.

¹⁵⁸ เรื่องเดียวกัน, 352.

ภาพที่ 217 การกระจายตัวของกลุ่มพระพุทธรูป สมัยอยุธยาตอนกลาง และพระพุทธรูปทรงเครื่องน้อย ในเขตเมืองมณฑลบุรี

ภาพที่ 218 การกระจายตัวของกลุ่มใบเสมา สมัยอยุธยาตอนกลาง

ภาพที่ 219 (ซ้าย) พระพุทธรูปทรงเครื่องน้อย อุโบสถ วัดตลิ่งชัน กรุงเทพฯ

ภาพที่ 220 (ขวา) พระพุทธรูปทรงเครื่องน้อย อุโบสถ (เก่า) วัดอินทาราม กรุงเทพฯ
ที่มา: วิสวะ ชินโย

ภาพที่ 221 พระพุทธรูปทรงเครื่องน้อย อุโบสถ วัดแจ้งร้อน กรุงเทพฯ

ดังนั้น พัฒนาการและความสำคัญของเมืองนนทบุรีในช่วงพุทธศตวรรษที่ 21-22 จึงเริ่มปรากฏให้เห็นได้อย่างชัดเจน จากร่องรอยหลักฐานทางโบราณคดีที่พบ กำหนดอายุได้ตั้งแต่ ครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 21 เป็นต้นมา การรวมกลุ่มกันของชุมชนบริเวณนี้นำมาซึ่งการสร้าง ปรากฏประฐานขนาดใหญ่เป็นมหาธาตุประจำชุมชนที่วัดปรากฏหลวง จึงอาจสันนิษฐานได้ว่า ศูนย์กลางของชุมชนระยะแรกตั้งอยู่ที่บริเวณปากคลองบางม่วง ริมคลองอ้อมนนท์ ต่อมาในช่วง ปลายพุทธศตวรรษที่ 21 ชุมชนที่รับรู้ภายใต้ชื่อว่า “บ้านตลาดขวัญ” ได้รับการยกขึ้นเป็น “เมืองนนทบุรี” ในสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ บริเวณฝั่งตะวันออกริมแม่น้ำเจ้าพระยาที่เป็น หัวมุมท้องน้ำ ซึ่งบริเวณพื้นที่ดังกล่าวพบกลุ่มพระพุทธรูปหินทรายขนาดใหญ่หลายองค์และใบเสมา หินทรายสีแดง กำหนดอายุได้ในช่วงเวลาเดียวกันกับการตั้งขึ้นเป็นเมือง ในขณะเดียวกัน พื้นที่ บริเวณคลองอ้อมนนท์ตอนล่างที่มีการขุดคลองลัดบางกรวยขึ้น เพื่อเชื่อมโยงเส้นทางจากคลองลัด บางกอก นำมาซึ่งการขยายตัวของชุมชนและพื้นที่ทำสวน ซึ่งสะท้อนให้เห็นได้อย่างชัดเจน จากการพบงานศิลปกรรมสมัยอยุธยาตอนกลาง อย่างพระพุทธรูปทรงเครื่องน้อยและใบเสมา หินทรายสีแดง ร่องรอยหลักฐานต่าง ๆ เหล่านี้จึงแสดงให้เห็นว่า ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 21-22 เมืองนนทบุรีมีชุมชนตั้งถิ่นฐานกระจายตัวไปตามริมแม่น้ำเจ้าพระยาและคลองอ้อมนนท์ โดยมี ศูนย์กลางและพื้นที่สำคัญอยู่ 3 บริเวณ คือ วัดปรากฏหลวงที่ริมคลองอ้อมนนท์ตอนกลาง เมืองนนทบุรีที่บ้านตลาดขวัญริมแม่น้ำเจ้าพระยา และบริเวณบางกรวยริมคลองอ้อมนนท์ตอนล่าง (ภาพที่ 222)

1.3. เมืองนนทบุรีในสมัยอยุธยาตอนปลาย: การขุดคลองลัดนนทบุรี การย้ายตำแหน่งที่ตั้งและความสืบเนื่องของชุมชนริมคลองอ้อมนนท์ (พุทธศตวรรษที่ 22-23)

ในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 22 ปัญหาการเดินทางตามลำน้ำที่คดเคี้ยวบริเวณเมืองนนทบุรีได้รับการแก้ไขอีกครั้งในปี พ.ศ. 2179 สมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง จากการขุดคลองลัดนนทบุรี บริเวณตั้งแต่หัวมุมปากคลองอ้อมนนท์ตอนบน เหนือวัดเฉลิมพระเกียรติ มาจนถึงปากคลองอ้อมนนท์ตอนล่างหรือคลองบางกรวย ใกล้กับสะพานพระราม 7 เพื่อร่นระยะเวลาในการเดินทาง ซึ่งต่อมาจะกลายเป็นเส้นทางหลักและแม่น้ำเจ้าพระยาสายใหม่ ส่วนแม่น้ำเจ้าพระยาสายเก่าจึงกลายเป็นเส้นทางสำหรับชุมชนและสวนผลไม้ที่เปลี่ยนมาอยู่บริเวณพื้นที่ตอนใน

ผลจากการขุดคลองลัดนำมาซึ่งการขยายตัวของชุมชนมายังริมแม่น้ำสายใหม่ ต่อมาในปี พ.ศ. 2208 สมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช โปรดเกล้าฯ ให้ย้ายเมืองนนทบุรีมาตั้งอยู่ริมฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาสายใหม่ เนื่องจากเส้นทางใหม่นี้อาจส่งผลให้ข้าศึกยกทัพเข้ามาประชิดพระนครได้ง่ายซึ่งแสดงเส้นทางของแม่น้ำเจ้าพระยา จากกรุงศรีอยุธยาจนถึงปากอ่าวชายฝั่งทะเล หากอ้างอิงตามแผนที่ของกูร์โตแล็ง ซึ่งปรากฏรูปและข้อความกำกับระบุถึงป้อมปราการของเมืองนนทบุรีหรือบ้านตลาดขวัญและของบ้านตลาดแก้ว สะท้อนให้เห็นถึงความสำคัญของพื้นที่บริเวณนี้ อีกทั้ง การขยายตัวของชุมชนมายังริมแม่น้ำสายใหม่คงส่งผลให้มีการขุดคลองลัดกันเองภายในชุมชนเพื่อร่นระยะ อย่างคลองบางสีทอง ที่แต่เดิมคงเป็นลำน้ำสาขาของคลองอ้อมนนท์ แล้วจึงขุดคลองเชื่อมไปยังแม่น้ำเจ้าพระยาสายใหม่

อย่างไรก็ตาม การย้ายตำแหน่งที่ตั้งศูนย์กลางมายังริมฝั่งแม่น้ำสายใหม่ แต่พื้นที่ริมคลองอ้อมนนท์ซึ่งเป็นที่ตั้งของชุมชนดั้งเดิมและสวนผลไม้ยังคงมีความสำคัญอยู่ ความสืบเนื่องของชุมชนบริเวณนี้สะท้อนให้เห็นจากการสร้างงานศิลปกรรมสมัยอยุธยาตอนปลายที่สร้างขึ้นใหม่หรือทับซ้อนลงบนสิ่งก่อสร้างต่าง ๆ จากช่วงเวลาก่อนหน้า เนื่องจากเมื่อเข้าสู่ช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 22 เป็นต้นมา ถือเป็นช่วงการฟื้นฟูบ้านเมืองอีกครั้ง โดยเฉพาะในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชที่ทรงให้ความสำคัญกับพื้นที่หัวเมืองอย่างเมืองลพบุรีและเมืองธนบุรีเป็นพิเศษ ในฐานะเมืองท่าและที่ตั้งกองกำลังสนับสนุน จึงทำให้พบงานศิลปกรรมสมัยอยุธยาตอนปลายจำนวนมากและแพร่หลายออกไปยังพื้นที่ใกล้เคียง¹⁵⁹ เมืองนนทบุรีก็ได้รับผลกระทบจากเหตุการณ์ดังกล่าวด้วยเช่นกัน ซึ่งจากการสำรวจพบร่องรอยหลักฐานสมัยอยุธยาตอนปลายกระจายตัวอยู่เป็นจำนวนมากตามริมคลองอ้อมนนท์ ทั้งประติมากรรม สถาปัตยกรรม และจิตรกรรม กำหนดอายุได้ตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ 22-23

¹⁵⁹ ประภัสสร ชูวิเชียร, อยุธยาในย่านกรุงเทพฯ ศิลปกรรมที่สัมพันธ์กับแม่น้ำลำคลอง, 353.

พระพุทธรูปหินทรายที่นิยมมาตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนต้นถึงระยะแรกของอยุธยาตอนกลาง กลับพบพระพุทธรูปบางองค์ที่ปรากฏร่องรอยว่าอาจถูกซ่อมแปลงในสมัยอยุธยาตอนปลาย เช่น วัดค้างคาว และวัดเขมาภิรตาราม ปรากฏร่องรอยการซ่อมแปลงในสมัยอยุธยาตอนปลาย หรือวัดโบสถ์ดอนพรหม พบชิ้นส่วนพระพุทธรูปหินทรายบางองค์ที่ปรากฏร่องรอยของการพอกปูนทับในสมัยอยุธยาตอนปลายด้วย (ภาพที่ 223) เนื่องจากรูปแบบของชายสังฆาฏิของกลุ่มพระพุทธรูปกลุ่มนี้ คล้ายกับชายสังฆาฏิของพระพุทธรูปภายในระเปียงคด วัดไชยวัฒนาราม พระนครศรีอยุธยา (ภาพที่ 224) อีกทั้ง อุโบสถ (เก่า) วัดโบสถ์ดอนพรหม จากภาพถ่ายเก่า (ภาพที่ 225) สันนิษฐานว่าคงเป็นอาคารที่สร้างขึ้นในสมัยอยุธยาตอนปลายเช่นเดียวกัน แต่คงได้รับการซ่อมแซมในสมัยหลังด้วย **ร่องรอยหลักฐานเหล่านี้**อาจแสดงให้เห็นถึงความต่อเนื่องตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 20-21 มาจนถึงช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 22 เป็นต้นมา ซึ่งอาจสัมพันธ์กับการขุดคลองลัดนนทบุรี รวมถึงวัดท่าบางสีทอง (ภาพที่ 226) มีการพบพระพุทธรูปหินทรายที่อาจมีการซ่อมแปลงในสมัยอยุธยาตอนปลายเช่นเดียวกัน ซึ่งคงสัมพันธ์กับการขุดคลองบางสีทองที่เป็นคูคลองสาขาของคลองอ้อมนนท์เชื่อมกับคลองลัดนนทบุรีด้วยเช่นกัน

นอกเหนือจากร่องรอยการซ่อมแปลงพุทธลักษณะตามความนิยมในสมัยอยุธยาตอนปลายแล้ว การพบพระพุทธรูปทรงเครื่องอย่างใหญ่ก็เป็นหลักฐานบ่งชี้ที่แสดงให้เห็นถึงความสำคัญและความสืบเนื่องของชุมชนบริเวณนี้เช่นเดียวกัน โดยพบที่วัดค้างคาวและวัดเขมาภิรตาราม (ภาพที่ 227) ซึ่งบริเวณพื้นที่ดังกล่าว หากอ้างอิงตามแผนที่ของชาวตะวันตกที่เข้ามาในปลายรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราชถึงต้นรัชกาลสมเด็จพระเพทราชา คือ บริเวณที่เรียกว่า “บ้านตลาดแก้ว” ถึงแม้จะไม่ทราบถึงขอบเขตที่แน่ชัดและสันนิษฐานได้เพียงว่าอยู่ทางตอนล่างลงมาจากบ้านตลาดขวัญหรือเมืองนนทบุรี แต่การพบพระพุทธรูปทรงเครื่องอย่างใหญ่และการปรากฏในแผนที่แสดงให้เห็นว่าพื้นที่บริเวณนี้มีความสำคัญในระดับหนึ่ง และเป็นบ้านเมืองคู่กันมากับเมืองนนทบุรี ซึ่งอาจเป็นผลสืบเนื่องมาจากการขยายตัวของชุมชนภายหลังการขุดคลองลัดบางกรวยในช่วงพุทธศตวรรษที่ 22

ใบเสมา หลักฐานสำคัญที่บ่งชี้ให้เห็นถึงการสร้างหรือบูรณปฏิสังขรณ์วัด โดยใบเสมาสมัยอยุธยาตอนปลายถือเป็นกลุ่มที่หลงเหลือและมีรูปแบบหลากหลายมากที่สุด ทั้งกลุ่มที่ได้รับแรงบันดาลใจจากงานช่างในราชธานีกรุงศรีอยุธยา และกลุ่มที่นิยมแพร่หลายในท้องถิ่น (ภาพที่ 228) โดยเฉพาะอย่างยิ่งใบเสมาแบบราชวงศ์ปราสาททองที่อาจสัมพันธ์กับการขุดคลองลัดในสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ทั้งนี้ กลุ่มใบเสมาเหล่านี้ยังคงกระจายตัวอยู่ตามวัดต่าง ๆ ริมคลองอ้อมนนท์ สะท้อนให้เห็นว่าในสมัยอยุธยาตอนปลาย พื้นที่ตามลำน้ำสายเก่ายังคงมีบทบาทสำคัญและยังคงมีการก่อตัวของชุมชนอย่างหนาแน่นกว่าบริเวณริมแม่น้ำสายใหม่ที่เป็นศูนย์กลางในช่วงเวลานี้

ภาพที่ 223 (ซ้าย) ชิ้นส่วนพระพุทธรูปหินทรายที่ปรากฏร่องรอยของการพอกปูนทับ วัดโบสถ์ดอนพรหม นนทบุรี

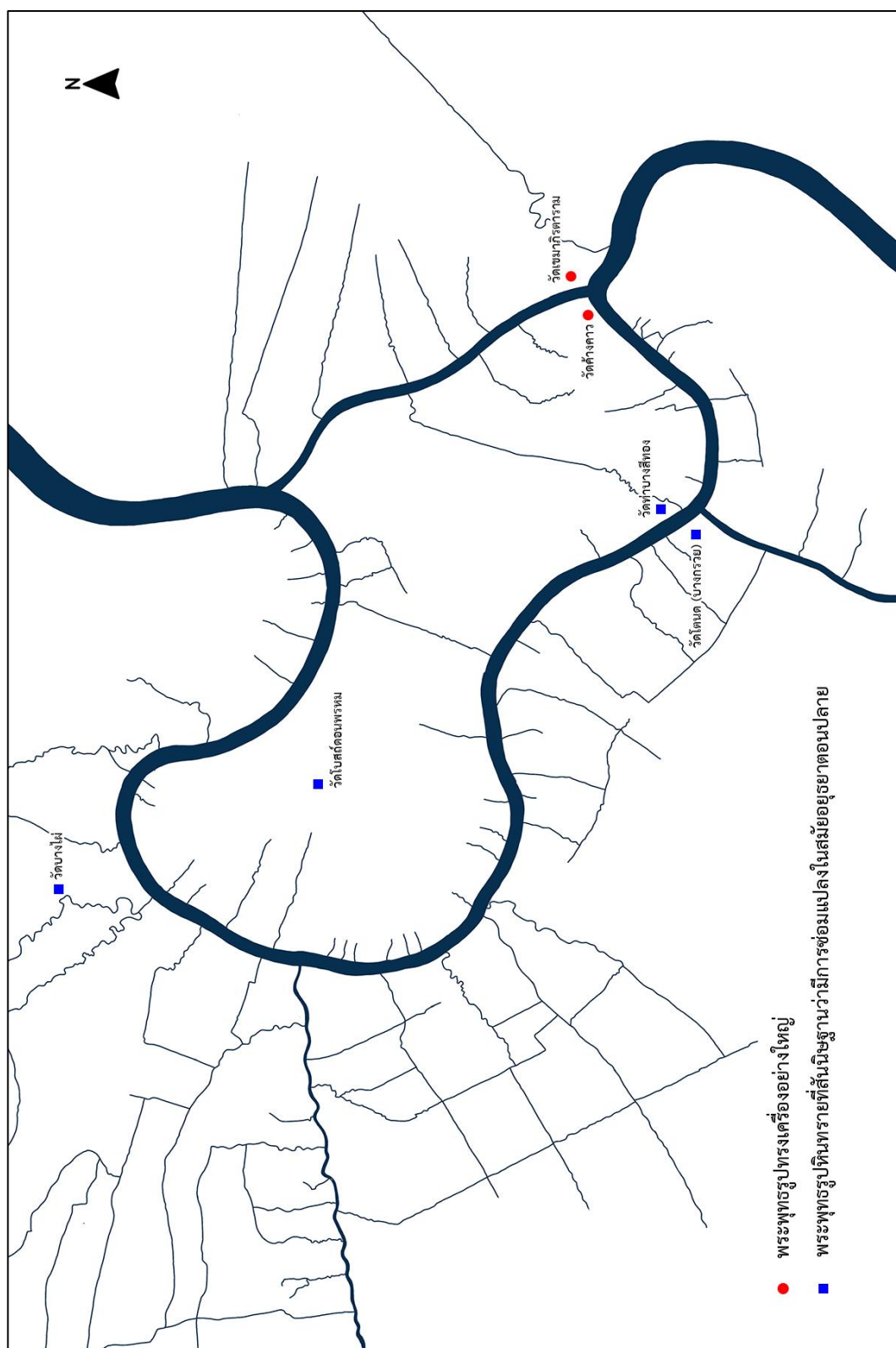
ภาพที่ 224 (ขวา) พระพุทธรูปภายในระเบียงคด วัดไชยวัฒนาราม พระนครศรีอยุธยา

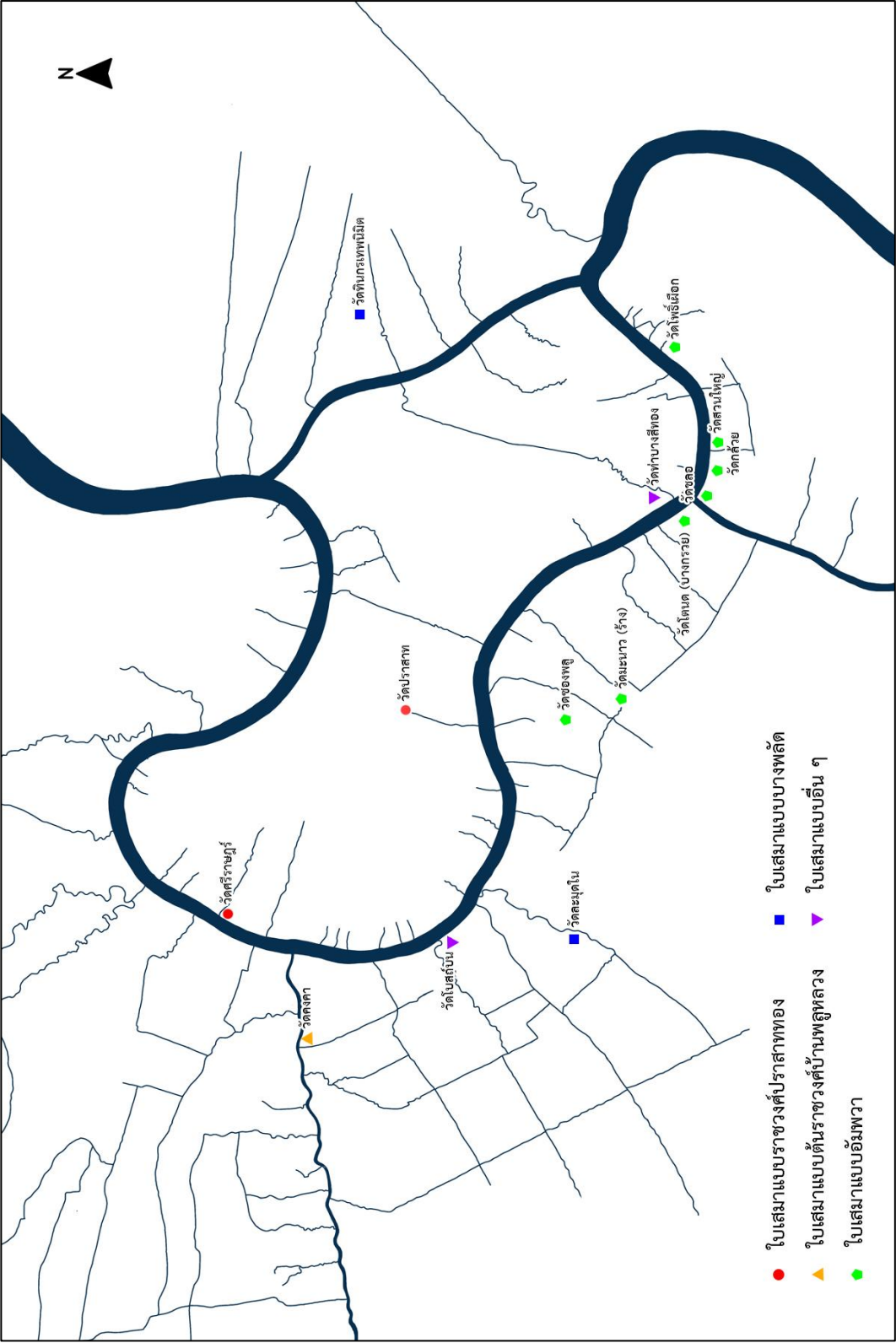
ภาพที่ 225 (ซ้าย) อุโบสถ (เก่า) วัดโบสถ์ดอนพรหม นนทบุรี

ที่มา: จ่านง นิมหนู, ประวัติเมืองนนทบุรี, 21.

ภาพที่ 226 (ขวา) พระพุทธรูปอันดับ ที่มีชายสังฆาฏิแบบพระพุทธรูปสมัยอยุธยาตอนปลาย ภายในอุโบสถ วัดท่าบางสีทอง นนทบุรี

ภาพที่ 227 การกระจายตัวของกลุ่มพระพุทธรูปที่มีการซ่อมแปลง และพระพุทธรูปทรงเครื่องอย่างใหญ่ สมัยอยุธยาตอนปลาย

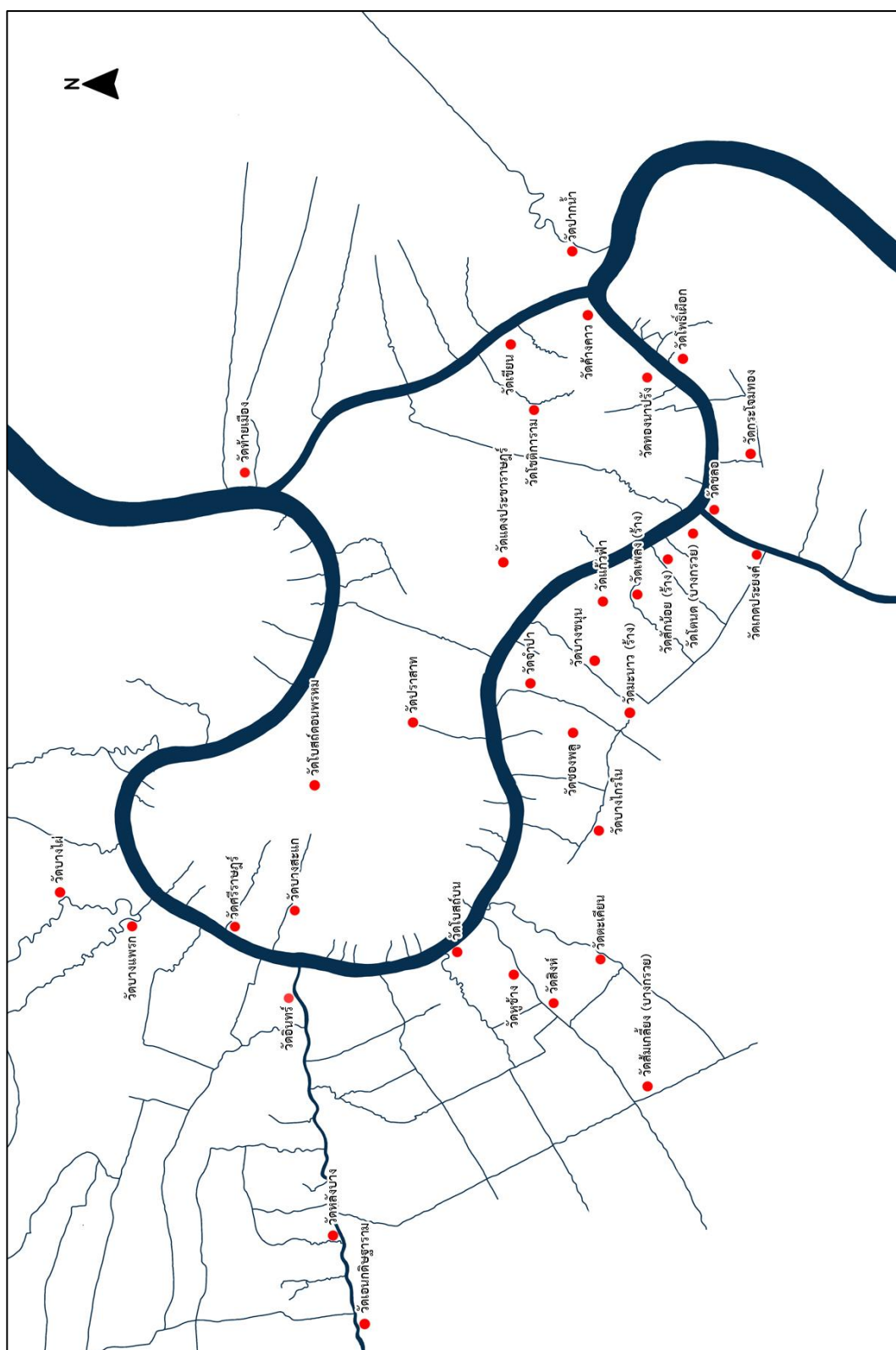

ภาพที่ 228 การกระจายตัวของกลุ่มใบเสมา สมัยอยุธยาตอนปลาย

อาคารหลังคาคลุม เจดีย์ และสถาปัตยกรรมอื่น ๆ เป็นหลักฐานสำคัญที่แสดงให้เห็นถึงการก่อตัวของชุมชนได้อย่างชัดเจน เนื่องจากเป็นหลักฐานที่สร้างขึ้นติดต่อกันที่ แต่ก็ยังมีข้อจำกัดในแง่ของการบูรณปฏิสังขรณ์ในสมัยหลังที่ส่งผลให้มีการเปลี่ยนแปลงองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมไป อาคารหลังคาคลุมสมัยอยุธยาตอนปลาย ถือเป็นกลุ่มสถาปัตยกรรมที่หลงเหลือร่องรอยมากที่สุด (ภาพที่ 229) ซึ่งทั้งหมดมีรูปแบบทางสถาปัตยกรรมร่วมกันเป็นอาคารเครื่องก่อที่ใช้ระบบผนังในการรองรับน้ำหนัก โดยรูปแบบที่เก่าที่สุดของอาคารหลังคาคลุมสมัยอยุธยาตอนปลายที่พบคือ อาคารสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช กำหนดอายุได้ราวปลายพุทธศตวรรษที่ 22 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 23 หรือระยะแรกของอยุธยาตอนปลาย ซึ่งพบเพียงแห่งเดียวในเขตเมืองนนทบุรี คือ อุโบสถ (เก่า) วัดโพธิ์เอน ที่ชุมประคูหน้าต่างเจาะช่องเป็นทรงวงโค้งยอดแหลม เป็นรูปแบบที่นิยมในช่วงเวลานี้ ซึ่งการพบอาคารลักษณะนี้ก็อาจจะแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนบริเวณนี้กับราชธานีกรุงศรีอยุธยาหรืออาจจะเป็นเมืองธนบุรีที่เจริญขึ้นมากในช่วงเวลานี้ จากการเข้ามามีบทบาทในราชสำนักของชาวตะวันตก

รูปแบบอาคารในช่วงเวลาต่อมา ในสมัยราชวงศ์บ้านพลูหลวง สันนิษฐานว่าคงมีการกลับมาสร้างอาคารทรงไทยประเพณี แต่ในขณะเดียวกันก็มีการรักษาแบบแผนบางประการจากช่วงเวลาก่อนหน้ามาใช้ด้วย อย่างเช่น อุโบสถ วัดปราสาทและวัดท้ายเมือง เป็นตัวอย่างอาคารทรงไทยประเพณีที่สำคัญในเขตเมืองนนทบุรี การสร้างอาคารแบบนี้ย่อมแสดงให้เห็นว่าจะต้องเป็นวัดประจำชุมชนที่มีความสำคัญและคงมีความสัมพันธ์กับเจ้านายหรือขุนนางเป็นผู้อุปถัมภ์

นอกเหนือพระพุทธรูปหินทรายที่ถูกซ่อมแปลงในช่วงเวลานี้ ยังพบอุโบสถของวัดบางแห่งที่ปรากฏร่องรอยว่าคงมีการสร้างซ้อนทับ 2 สมัย ตัวอย่างสำคัญที่เห็นได้อย่างเด่นชัดคือ อุโบสถ (เก่า) วัดปรางค์หลวง ที่พบภาพถ่ายเก่าของอุโบสถสมัยอยุธยาตอนปลาย ซึ่งต่อมาได้มีการขุดแต่งโบราณสถานทำให้พบว่า อาคารหลังนี้เป็นอาคารสมัยที่ 2 สร้างทับอยู่บนอาคารสมัยที่ 1 ซึ่งกำหนดอายุได้ในช่วงอยุธยาตอนกลาง อุโบสถ วัดค้ำคาว เป็นอาคารอีกแห่งหนึ่งที่สันนิษฐานว่าคงมีการสร้างซ้อนทับ 2 สมัยเช่นเดียวกัน หลักฐานบ่งชี้สำคัญ คือ ใบเสมาหินทรายแดง ที่กำหนดอายุได้ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 21-22 แสดงให้เห็นว่าอาจมีการสร้างอาคารมาแล้วในช่วงเวลาก่อนหน้า

ภาพที่ 229 การกระจายตัวของกลุ่มอาคารอุโบสถและวิหาร สมัยอยุธยาตอนปลาย

อีกทั้ง ยังพบว่ามียไธเสมาบางใบที่สัณเฑาะวตลายไม่สมบูรณ มีเพียงแต่เส้นเค้าโครงและลายกระหนกหัวขมวดบริเวณแนวโค้งยอดเสมา (ภาพที่ 230) อาจแสดงให้เห็นถึงความตั้งใจในการผูกพัทธสีมาขณะที่ยังเป็นโกลนใบเสมา แล้วจึงแกะสลักรวดลายเพิ่มเติมให้สมบูรณในเวลาต่อมา นอกจากนี้ แผนผังของอาคารอาจสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อม เนื่องจากตำแหน่งที่ตั้งของวัดเปรียบเสมือนรอยต่อของแม่น้ำเจ้าพระยาสายใหม่กับคลองอ้อมนนท์ตอนล่าง สันนิษฐานว่าแต่เดิมวัดค้างคาวในสมัยอยุธยาตอนกลางน่าจะสัมพันธ์กับคลองอ้อมนนท์และวางตัวขนานไปตามลำน้ำเช่นเดียวกันกับวัดอื่น ๆ ใกล้เคียง ต่อมาเมื่อมีการขุดคลองลัดขึ้นแนวแกนของวัดจึงสัมพันธ์กับแม่น้ำสายใหม่ และคงถูกบูรณะในช่วงเวลาหลังจากนั้น¹⁶⁰

ภาพที่ 230 ใบเสมาหินทรายสีแดงที่สัณเฑาะวตลายไม่สมบูรณ วัดค้างคาว นนทบุรี

ในช่วงสงครามเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 อ้างอิงตามเอกสารทางประวัติศาสตร์ที่กล่าวถึงการส่งกองกำลังมาเพื่อป้องกันรักษาเมืองนนทบุรีของกรุงศรีอยุธยาและการยกทัพเข้ามายึดครองเมืองของกองทัพพม่าในช่วงปี พ.ศ. 2307-2308 ซึ่งเนื้อความในเอกสารระบุว่ากองทัพทั้งฝ่ายกรุงศรีอยุธยาและพม่านั้นต่างตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาสายใหม่ ทั้งเมืองนนทบุรีทางตอนบนและบ้านตลาดแก้วทางตอนล่าง แสดงให้เห็นถึงความสำคัญของเมืองนนทบุรี ด้วยตำแหน่งที่ตั้งที่เป็นจุดยุทธศาสตร์และการเป็นแหล่งทรัพยากรอันอุดมสมบูรณ์ ผลของสงครามคงส่งผลทำให้บ้านเรือนและวัดวาอารามถูกทิ้งร้าง ผู้คนหลบหนีภัยสงครามไปยังชุมชนตามคูคลองสาขาที่อยู่ลึกเข้าไปตอนใน ซึ่งอาจสัมพันธ์กับประวัติวัดหลายแห่งที่มีการระบุว่ามีการทิ้งร้างไปในช่วงเวลาหนึ่ง

¹⁶⁰ เรื่องเดียวกัน, 317.

ดังนั้น พัฒนาการและความสำคัญของเมืองนนทบุรีในช่วงพุทธศตวรรษที่ 22-23 ยังคงสืบเนื่องจากช่วงเวลาก่อนหน้าและทวีความสำคัญขึ้นมา สะท้อนให้เห็นได้จากงานศิลปกรรม สมัยอยุธยาตอนปลายที่พบเป็นจำนวนมาก ซึ่งเป็นผลมาจากการให้ความสนใจที่เพิ่มมากขึ้น จากกรุงศรีอยุธยา เนื่องจากเป็นพื้นที่สำคัญในเชิงการเมืองและเศรษฐกิจ เป็นเมืองท่าหน้าด่าน แหล่งเรือสวนผลไม้ และย่านตลาดการค้า มีการปรับปรุงเส้นทางน้ำในการคมนาคม นับตั้งแต่ ช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 22 เป็นต้นมา โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ที่ให้ความสนใจกับเมืองนนทบุรีเป็นอย่างมาก การมีศูนย์กลางสำคัญทางการเมืองและการเติบโต ของเศรษฐกิจอย่างก้าวกระโดดภายในท้องถิ่นส่งผลให้เกิดการขยายตัวของชุมชนและงาน ศิลปกรรมออกไปพื้นที่โดยรอบอย่างรวดเร็วและมีนัยสำคัญ ทั้งริมแม่น้ำเจ้าพระยาสายใหม่และ คลองอ้อมลำน้ำสายเดิม ด้วยความพร้อมของทรัพยากรและกำลังคน ซึ่งเมืองนนทบุรีเป็นหนึ่งใน เมืองที่ได้รับผลกระทบดังกล่าว บ้านเมืองเจริญขึ้นมาและมีความสำคัญควบคู่มา กับเมืองนนทบุรี มีการย้ายตำแหน่งศูนย์กลางมาตั้งอยู่ริมแม่น้ำสายใหม่ ในขณะเดียวกันชุมชนและเรือสวนตอนใน ยังคงมีบทบาทสำคัญและการตั้งบ้านเรือนอยู่อาศัยมาอย่างต่อเนื่อง จากร่องรอยหลักฐาน ที่แสดงให้เห็นถึงการสร้างและซ่อมแซมวัดประจำชุมชนหลายแห่งในสมัยอยุธยาตอนปลาย โดยเฉพาะอย่างยิ่งอาคารหลังคาคลุมและใบเสมา คือ หลักฐานที่สะท้อนให้เห็นภาพพัฒนาการ และความสำคัญของเมืองนนทบุรีได้อย่างชัดเจน ซึ่งในบางครั้งก็คงมีส่วนเกี่ยวข้องกับผู้อำนาจ จากส่วนกลางหรือในท้องถิ่นเอง จนกระทั่งในช่วงสงครามเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 พื้นที่ริมแม่น้ำ เจ้าพระยาคงได้รับผลกระทบจากสงคราม บ้านเรือนและวัดวาอารามถูกทิ้งร้าง ผู้คนหนีกลับเข้ามายัง พื้นที่ชุมชนเรือสวนตอนในริมคลองอ้อมนนท์ (ภาพที่ 231)

1.4. เมืองนนทบุรีในสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 1-3): การฟื้นฟูชุมชนและความสัมพันธ์กับราชสำนักรัตนโกสินทร์ (พุทธศตวรรษที่ 24)

ภายหลังสงครามเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 บ้านเมืองได้รับการฟื้นฟูอีกครั้งในสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์ ตามที่ระบุในพระราชพงศาวดาร นับตั้งแต่การปราบดาภิเษกของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชและการสถาปนากรุงธนบุรีขึ้นเป็นราชธานีแห่งใหม่ในปี พ.ศ. 2310 พร้อมกันนั้นยังโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งเจ้าเมืองกรมการให้ออกไปครองหัวเมืองต่าง ๆ ที่อยู่ในบริเวณใกล้เคียงทุกเมือง รวมถึงเกลี้ยกล่อมให้ผู้คนที่ยลหนีภัยสงครามกลับมาอยู่ตามภูมิลำเนาตามเดิม

เมืองนนทบุรีจากเอกสารทางประวัติศาสตร์ในสมัยธนบุรีไม่เป็นที่กล่าวถึงนัก ยกเว้นเพียงแต่พื้นที่บริเวณตอนบนเหนือเมืองนนทบุรีหรือบ้านตลาดขวัญขึ้นไป เป็นที่ตั้งของชุมชนมาตั้งแต่สมัยอยุธยาเช่นเดียวกันและรู้จักกันในชื่อ “บ้านเตร็ดน้อยหรือบ้านเตร็จน้อย” ปัจจุบันคือ ชุมชนบ้านปากเกร็ด ตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งแต่เดิมคือคลองอ้อมเกร็ดน้อย ต่อมามีการขุดคลองลัดเกร็ดน้อยขุดขึ้นในสมัยพระเจ้าท้ายสระ เมื่อปี พ.ศ. 2265 และ สังกัดอยู่ภายใต้การควบคุมดูแลของกรมการเมืองนนทบุรี ชุมชนบ้านปากเกร็ดมีบทบาทสำคัญเป็นที่รองรับครอบครัวชาวมอญที่ลี้ภัยสงครามมาจากพม่าในปี พ.ศ. 2317 ตั้งบ้านเรือนและประกอบอาชีพค้าขายบริเวณนี้ การอพยพเข้ามาของชาวมอญคงสร้างความยินดีให้กับสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชเป็นอย่างมาก เพราะเป็นการตัดกำลังของพม่าซึ่งเตรียมที่จะทำศึกสงครามกับไทยอยู่ทุกครั้งที่มีโอกาส ในขณะเดียวกันไทยก็เพิ่งฟื้นตัวจากภาวะสงครามและยังมีกำลังไพร่พลน้อย ชาวมอญที่อพยพเข้ามาจึงถือเป็นกองกำลังที่สำคัญในช่วงเวลาดังกล่าว¹⁶¹

การเปลี่ยนแปลงตำแหน่งที่ตั้งของราชธานี ส่งผลให้บทบาทหน้าที่ของเมืองนนทบุรีเปลี่ยนแปลงด้วยเช่นกัน จากแต่เดิมที่เป็นหัวเมืองปากใต้ของกรุงศรีอยุธยา เมืองท่าหน้าด่านใกล้กับปากอ่าวชายฝั่งทะเล จนกระทั่งการสถาปนาเมืองธนบุรีขึ้นเป็นราชธานี เมืองนนทบุรีที่มีตำแหน่งที่ตั้งอยู่เหนือขึ้นมาก็จึงกลายเป็นหัวเมืองชนพระนครแทน แต่ยังคงบทบาทหน้าที่ของกองกำลังไพร่พลและแหล่งทรัพยากรที่สำคัญตามเดิมอยู่

อย่างไรก็ตาม ร่องรอยหลักฐานงานศิลปกรรมในช่วงเวลานี้กลับไม่พบให้เห็นอย่างเด่นชัด ด้วยสมัยธนบุรีมีเพียงระยะเวลาสั้น ๆ เป็นเพียงช่วงระยะเวลาเปลี่ยนผ่าน การฟื้นฟูบ้านเมืองโดยเฉพาะอย่างยิ่งราชธานี จึงเป็นสิ่งสำคัญอันดับแรก ในขณะเดียวกันงานศิลปกรรมยังคงสืบทอดแบบแผนมาแต่ครั้งสมัยอยุธยาตอนปลาย รวมถึงการซ่อมแซมในสมัยหลัง ส่งผลให้กำหนด

¹⁶¹ สุภรณ์ โอเจริญ, มอญในเมืองไทย (กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย ร่วมกับมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2541), 71.

อายุหลักฐานอย่างกว้าง ๆ ตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลายถึงรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 1-3) ราวปลายพุทธศตวรรษที่ 22-24 ถึงแม้ประวัติวัดบางแห่งมีการระบุว่าสร้างขึ้นในสมัยธนบุรีก็ตาม แต่กลับไม่ปรากฏร่องรอยหลักฐานเด่นชัดเพียงพอต่อการตรวจสอบ

ดังนั้น พัฒนาการและความสำคัญของเมืองนนทบุรีในสมัยธนบุรีจึงเป็นไปในลักษณะของการฟื้นตัวของชุมชน ผู้คนกลับมาตั้งบ้านเรือนยังเมืองที่ถูกทิ้งร้าง แต่ได้เปลี่ยนสถานะจากเมืองท่าหน้าด่านในสมัยอยุธยาสู่การเป็นหัวเมืองขนพระนครของกรุงธนบุรี รวมถึงเป็นพื้นที่สำคัญในการรองรับชาวมอญที่เดินทางลี้ภัยเข้ามา ซึ่งชุมชนชาวมอญกลุ่มนี้จะมีบทบาทสำคัญต่อมาในสมัยรัตนโกสินทร์ด้วยเช่นกัน

เมื่อรัชกาลที่ 1 ทรงปราบดาภิเษกขึ้นเป็นปฐมกษัตริย์แห่งราชวงศ์จักรี และสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ขึ้นเป็นราชธานีแห่งใหม่ในปี พ.ศ. 2325 เมืองนนทบุรียังคงเป็นหัวเมืองขนพระนครแหล่งเรือกสวนผลไม้ ย่านตลาดค้าขาย และชุมชนชาวมอญที่สำคัญมาแต่เดิม ตลอดจนความสัมพันธ์กับราชสำนักรัตนโกสินทร์ที่ปรากฏให้เห็นตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 เป็นต้นมา สะท้อนให้เห็นจากหลักฐานทางประวัติศาสตร์เป็นสำคัญ อย่างจารึกแผ่นดินเผาที่กล่าวถึงสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ ถวายพระตำหนักแพสร้างเป็นอุโบสถที่วัดเทพอรุณกัณฑ์หรือวัดหัวเมือง เมื่อปี พ.ศ. 2341 ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 2 ชุมชนบ้านปากเกร็ดได้เปิดรับชาวมอญที่อพยพเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารอีกครั้ง ราวปี พ.ศ. 2357-2358

ร่องรอยหลักฐานจากงานศิลปกรรมที่สัมพันธ์กับช่วงเวลานี้ (รัชกาลที่ 1-2) พบอยู่ไม่มาก ที่สำคัญ ได้แก่ พระพุทธรูปสำริด ศิลปะสุโขทัย อันแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์กับราชสำนักรัตนโกสินทร์ คือ หลวงพ่อทองคำ วัดบางไผ่ (ภาพที่ 232) และหลวงพ่อบุญรอด วัดสักใหญ่ (ภาพที่ 233) เนื่องจากเมื่อครั้งรัชกาลที่ 1 ได้มีการอัญเชิญพระพุทธรูปขนาดต่าง ๆ จากกรุงเก่าและหัวเมืองฝ่ายเหนือลงมายังกรุงรัตนโกสินทร์เป็นจำนวนมาก พร้อมกับบูรณปฏิสังขรณ์แล้วนำไปประดิษฐานยังพระอารามหลวงต่าง ๆ วัดที่สำคัญ คือ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม พร้อมกับการวัดขนาดและจัดกลุ่มพระพุทธรูปตามแหล่งที่มา เมื่อมีการคัดเลือกพระพุทธรูปแล้วจึงมีการจารึกเอาไว้ที่ฐานด้วย (ภาพที่ 234-235) ซึ่งพระพุทธรูปที่วัดสักใหญ่ก็พบเช่นเดียวกัน (ภาพที่ 236-237) ทั้งนี้การพบพระพุทธรูป ศิลปะสุโขทัย ภายนอกราชธานีอาจสัมพันธ์กับการแจกจ่ายพระพุทธรูปบางส่วนที่ไม่ได้ถูกนำมาประดิษฐานภายในระเบียงคด ให้กับขุนนางนำไปประดิษฐานยังพระอารามแห่งอื่น ๆ

เมื่อครั้งสร้างและฉลองวัดพระเชตุพนฯ เมื่อปี พ.ศ. 2332¹⁶² เพียงแต่ระยะเวลาในการนำมาประดิษฐานยังไม่มีที่แน่ชัด ในขณะเดียวกัน สามารถตั้งข้อสังเกตได้ว่าอาจเป็นการขนย้ายมาประดิษฐานในสมัยรัชกาลที่ 3 ก็ได้ เนื่องจากพบว่าวัดบางแห่งในกรุงเทพฯ มีประวัติว่าสร้างขึ้นในช่วงเวลานี้ พร้อมกับการประดิษฐานพระพุทธรูป ศิลปะสุโขทัย เป็นพระพุทธรูปประธานของอุโบสถหรือวิหาร เช่น หลวงพ่อพระร่วงทองคำ วัดมหรณพาราม (ภาพที่ 238) หรือหลวงพ่ทองคำ วัดคณิกาผล (ภาพที่ 239) กรุงเทพฯ

ภาพที่ 232 (ซ้าย) หลวงพ่ทองคำ อุโบสถ (เก่า) วัดบางไผ่ นนทบุรี

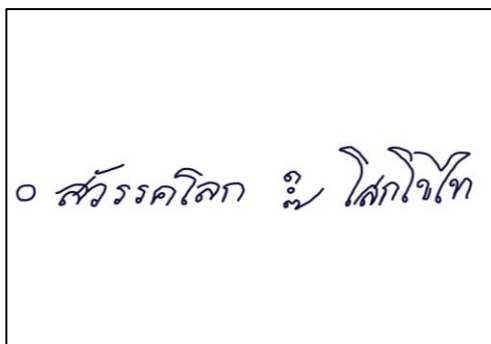
ภาพที่ 233 (ขวา) หลวงพ่อสุโขทัย วัดสักใหญ่ นนทบุรี

ภาพที่ 234 (ซ้าย) พระพุทธรูป ศิลปะสุโขทัย ภายในระเบียงคดอุโบสถ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม กรุงเทพฯ

ภาพที่ 235 (ขวา) จารึกฐานพระพุทธรูป คำว่า “พระเจ้าตนนี่โสภโโขไท ๒๐๗”

¹⁶² "จารึกครั้งรัชกาลที่ 1 เรื่องสร้างวัดพระเชตุพน," ใน ประชุมจารึกวัดพระเชตุพนฯ (กรุงเทพฯ: ศิวพร, 2517. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงพระศพ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (ปุ่น ปุณฺณสิริ) ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 23 เมษายน พ.ศ. 2517), 5.

ภาพที่ 236 (ซ้าย) จารึกฐานพระพุทธรูป หลวงพ่อสุโขทัย วัดสักใหญ่ นนทบุรี

ภาพที่ 237 (ขวา) ลายเส้นจารึกฐานพระพุทธรูป หลวงพ่อสุโขทัย วัดสักใหญ่ นนทบุรี

ที่มา: ธนโชติ เกียรติณภัทร

ภาพที่ 238 (ซ้าย) หลวงพ่อพระร่วงทองคำ วิหาร วัดมหรณพาราม กรุงเทพฯ

ภาพที่ 239 (ขวา) หลวงพ่อทองคำ อุโบสถ วัดคณิกาผล กรุงเทพฯ

ตลอดจนการบูรณปฏิสังขรณ์วัดเขมาภิรตาราม วัดเก่าแก่มาดั้งแต่สมัยอยุธยา ซึ่งตามประวัติวัดระบุว่าในสมัยรัชกาลที่ 2 สมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินีทรงบริจาคทรัพย์สนับสนุนพระองค์เป็นค่าอิฐค่าปูน มีการขุดรากถอนโคนอุโบสถให้ขยายออกไปใหญ่กว่าเดิม มีการก่อพระพุทธรูปประธานองค์ใหม่ทับลงบนพระพุทธรูปประธานองค์เดิม ก่อกำแพงแก้วรอบอุโบสถ สร้างเจดีย์ทั้ง 4 ทิศ และสร้างศาลาการเปรียญเอาไว้ด้านหน้าอุโบสถ การบูรณปฏิสังขรณ์ในครั้งนั้น รัชกาลที่ 2 และสมเด็จฯ กรมพระราชวังบรมมหาเสนานุรักษ์ เสด็จพระราชดำเนินในการนี้ด้วย¹⁶³ หลักฐานสำคัญในช่วงเวลานี้ที่ยังคงหลงเหลือมาจนถึงปัจจุบัน คือ ใบเสมา ที่คล้ายกับใบเสมา วัดบวรเมศร์ กรุงเทพฯ ซึ่งวัดทั้ง 2 แห่งเป็นวัดที่สมเด็จฯ กรมพระราชวังบรมมหาเสนานุรักษ์ ทรงอุปถัมภ์และบูรณะมาก่อน ก่อนที่สมเด็จฯ พระศรีสุริเยนทราบรมราชินีจะทรงขอมาบูรณะต่อ

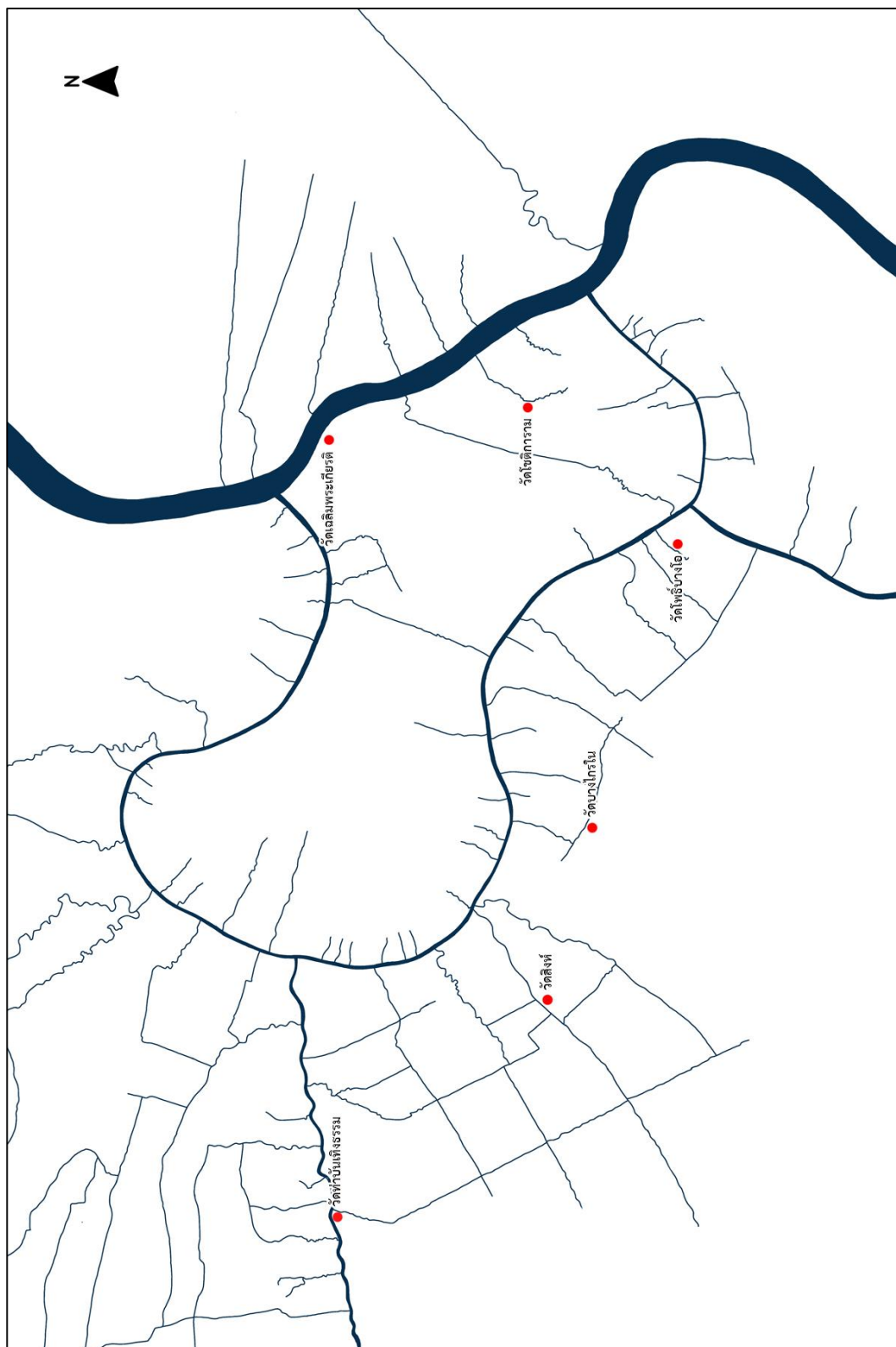
¹⁶³ หลวงวิจิตรวาทการ, ประวัติวัดเขมาภิรตาราม (จังหวัดนนทบุรี), 12.

และในสมัยรัชกาลที่ 4 มีการซ่อมแซมวัดครั้งใหญ่อีกครั้ง หลักฐานเหล่านี้จึงแสดงให้เห็นถึงเมืองนนทบุรียังคงมีความสำคัญอย่างต่อเนื่องในสมัยรัตนโกสินทร์

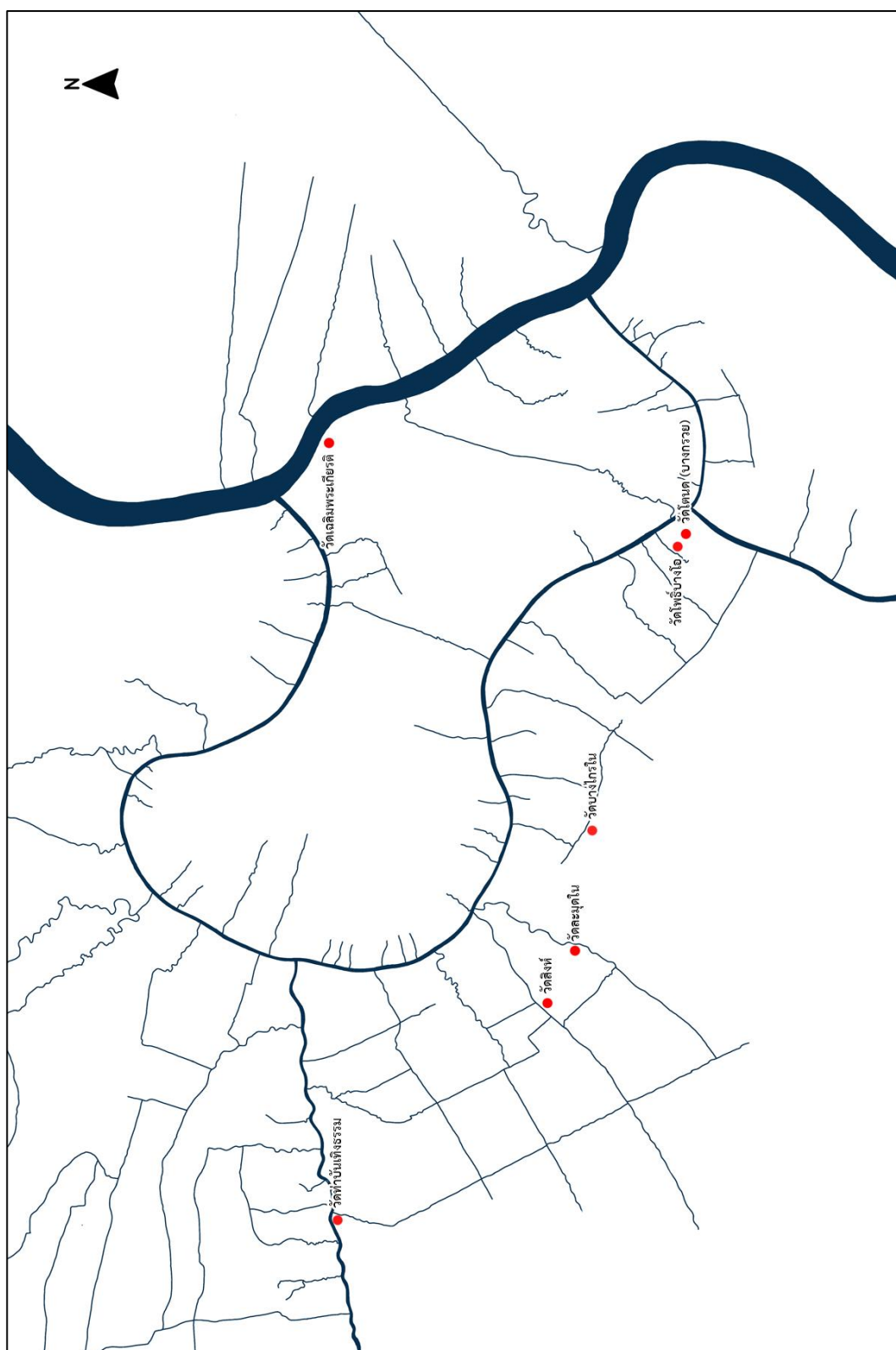
ความสำคัญดังกล่าวยิ่งทวีเพิ่มมากขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 จากการทำนุบำรุงศาสนา ผ่านการสร้างและซ่อมแซมวัดวาอารามหลายแห่ง อันเป็นพระราชนิยมในช่วงเวลานี้ โดยเฉพาะกลุ่มชนชั้นนำในราชสำนัก ทั้งพระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนาง ตลอดจนพ่อค้าคหบดี ซึ่งในขณะเดียวกันก็แสดงให้เห็นถึงการฟื้นฟูบ้านเมืองและความต่อเนื่องของชุมชนในเขตเมืองนนทบุรี จากงานศิลปกรรมประเภทต่าง ๆ ทั้งประติมากรรม สถาปัตยกรรม และจิตรกรรม (ภาพที่ 240-242)

นอกเหนือจากพระพุทธรูปโลกาภินันทปฏิมา วัดเฉลิมพระเกียรติ และพระพุทธรูปประธาน อุโบสถ (เก่า) วัดท่าบันเทิงธรรม เป็นพระพุทธรูปที่สร้างขึ้นและมีพระพักตร์อย่างหุ่นตามความนิยม หรือพระพุทธรูปประธานและพระพุทธรูปอันดับ อุโบสถ วัดโพธิ์บางโอ ที่มีการซ่อมแซมในสมัยรัชกาลที่ 3 แล้ว ยังมีการพบพระพุทธรูปบางองค์ที่ไม่มีประวัติ การซ่อมแซมที่ชัดเจน แต่จากร่องรอยพุทธลักษณะแสดงให้เห็นว่าอาจมีการบูรณะในช่วงเวลานี้ ได้แก่ พระพุทธรูปประธาน วิหาร วัดสิงห์ (ภาพที่ 243) พระพุทธรูปประธาน อุโบสถ (เก่า) วัดบางไกรใน (ภาพที่ 244) และพระพุทธรูปอันดับ อุโบสถ วัดโชติการาม (ภาพที่ 245) สันนิษฐานว่าเคยเป็นพระพุทธรูปหินทรายมาก่อน เนื่องจากสัดส่วนพระวรกายที่ดูหนา แต่คงถูกซ่อมแปลงส่วนพระพักตร์ให้มีลักษณะอย่างหุ่น โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระพุทธรูปประธาน อุโบสถ (เก่า) วัดบางไกรใน และพระพุทธรูปอันดับ อุโบสถ วัดโชติการาม แสดงออกให้เห็นอย่างชัดเจนว่าเป็นพระเศียรทำขึ้นใหม่และนำมาประกอบกับพระวรกายเดิม เนื่องจากสัดส่วนของพระเศียรไม่สัมพันธ์กับส่วนพระวรกาย

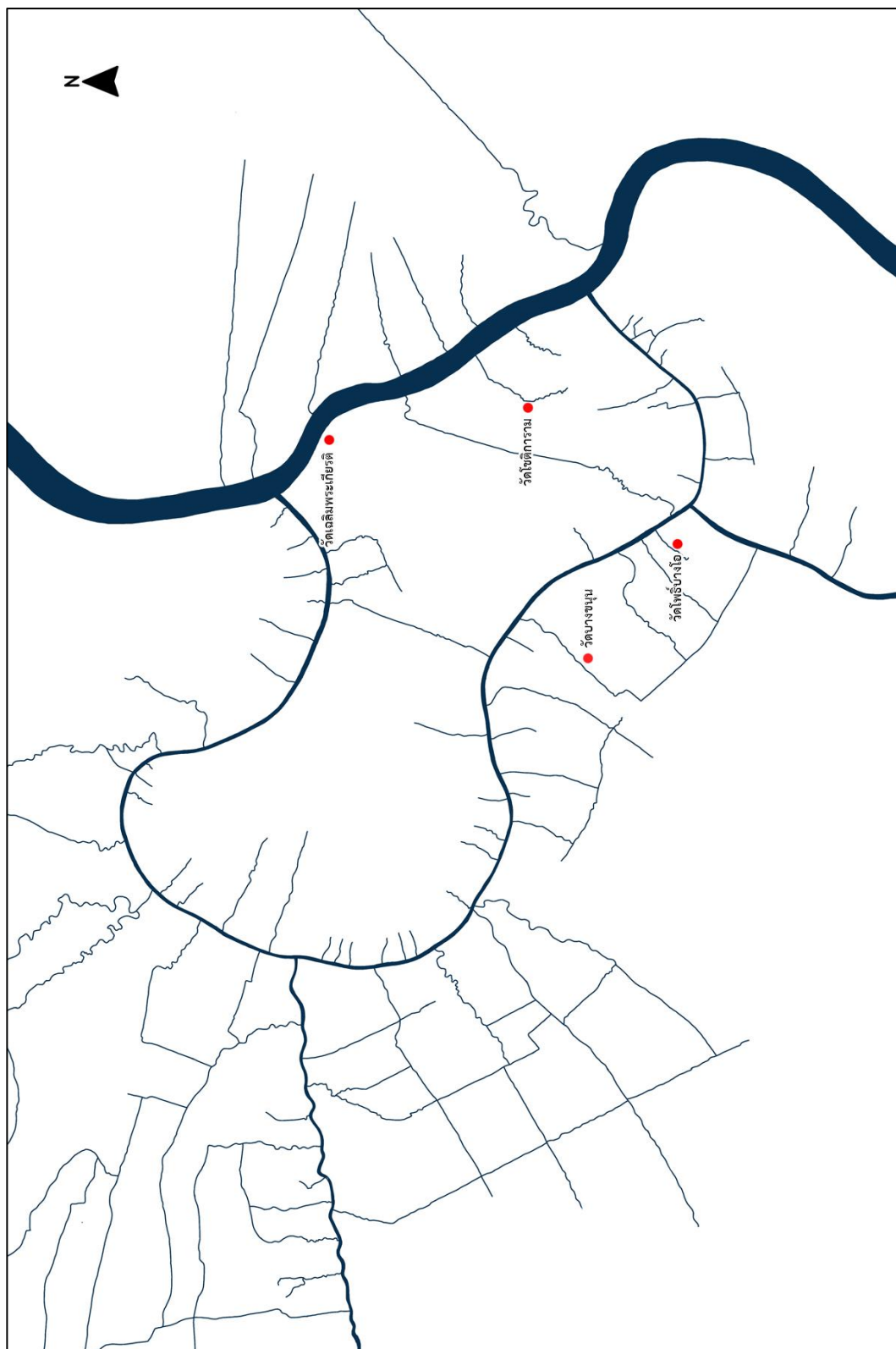
ความสัมพันธ์ระหว่างเมืองนนทบุรีกับราชสำนักรัตนโกสินทร์สะท้อนให้เห็นเด่นชัดผ่านวัด 3 แห่งที่มีประวัติการสร้างและซ่อมแซมโดยรัชกาลที่ 3 และพระบรมวงศานุวงศ์ คือ วัดเฉลิมพระเกียรติ วัดท่าบันเทิงธรรม และวัดโพธิ์บางโอ กล่าวคือ รัชกาลที่ 3 โปรดเกล้าฯ ให้สร้างวัดเฉลิมพระเกียรติขึ้นบริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันตก เป็นนิวาสถานเดิมของพระอัยกา และพระอัยกีฝ่ายพระบรมราชชนนีในพระองค์ ซึ่งเคยดำรงตำแหน่งเจ้าเมืองนนทบุรี ส่วนวัดท่าบันเทิงธรรมสร้างขึ้นโดยหม่อมเจ้าค้อยท่า ปราโมช ในปี พ.ศ. 2385 วัดทั้ง 2 แห่งมีจุดร่วมทางศิลปกรรมที่ชัดเจน คือ รูปแบบงานศิลปะแบบพระราชนิยม หรือวัดโพธิ์บางโอที่มีประวัติว่าสมเด็จพระศรีสุลาลัย โปรดให้กรมหลวงเสนีย์บริรักษ์เป็นผู้บูรณปฏิสังขรณ์ สร้างขึ้นตามอย่างอาคารทรงไทยประเพณี งานศิลปกรรมที่ปรากฏในวัดเหล่านี้จึงได้รับการสร้างขึ้นภายใต้การอุปถัมภ์ของราชสำนักโดยตรง และปรากฏรูปแบบงานศิลปกรรมตามอย่างฝีมืองานช่างหลวง

ภาพที่ 240 การกระจายตัวของกลุ่มพระพุทธรูป สมัยรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 1-3)

ภาพที่ 241 การกระจายตัวของกลุ่มอาคารอุโบสถและวิหาร สมัยรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 1-3)

ภาพที่ 242 การกระจายตัวของกลุ่มเจิตรกรรม สมัยรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 1-3)

ภาพที่ 243 (ซ้าย) พระพุทธรูปประธาน วิหาร วัดสิงห์ นนทบุรี

ภาพที่ 244 (กลาง) พระพุทธรูปประธาน อุโบสถ (เก่า) วัดบางไกรใน นนทบุรี

ภาพที่ 245 (ขวา) พระพุทธรูปอันดับ อุโบสถ วัดโชติการาม นนทบุรี

ทั้งนี้ เป็นที่น่าสังเกตว่า วัดเฉลิมพระเกียรติที่สร้างขึ้นบริเวณนิเวศสถานเดิมของพระยานนทบุรี (บุญจัน) พระชนกในสมเด็จพระศรีสุลาลัย เคยเป็นตำแหน่งที่ตั้งของเมืองนนทบุรี ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช อ้างอิงตามแผนที่ของคณะราชทูตฝรั่งเศสที่เดินทางเข้ามากรุงศรีอยุธยาในช่วงปลายรัชกาล แสดงให้เห็นว่าในช่วงสมัยธนบุรี-รัตนโกสินทร์ ภายหลังการกอบกู้เอกราช คงมีการฟื้นฟูและกลับมาตั้งศูนย์กลางของบ้านเมือง ณ บริเวณพื้นที่เดิมซึ่งเคยเป็นศูนย์กลางของเมืองมาตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลาย ต่อเนื่องมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 1-4) จนกระทั่งรัชกาลที่ 5 จึงได้ย้ายตำแหน่งที่ตั้งศูนย์กลางของเมืองนนทบุรีไปยังฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา

นอกเหนือจากวัดเฉลิมพระเกียรติและวัดท่าบันเทียงธรรมที่สร้างขึ้นในช่วงปลายรัชกาล หรือวัดโพธิ์บางโอที่บูรณะในช่วงเวลานี้ ยังพบอาคารของวัดเก่าแก่บางแห่งยังคงมีการใช้งาน อุโบสถและวิหาร ซึ่งส่วนใหญ่สร้างขึ้นหรือซ่อมแซมในสมัยอยุธยาตอนปลาย และมีสภาพทรุดโทรมตามกาลเวลา จนกระทั่งมีการบูรณปฏิสังขรณ์ในสมัยรัชกาลที่ 3 ตัวอย่างอาคารสมัยอยุธยาที่ไม่มีการระบุช่วงเวลาในการซ่อมแซมที่แน่ชัด แต่สันนิษฐานว่าอาจได้รับการซ่อมแซมในช่วงเวลานี้ ได้แก่ วัดโตนด (บางกรวย) และวัดสิงห์

อุโบสถ วัดโตนด (บางกรวย) เป็นอาคารทรงตึกในสมัยอยุธยาตอนปลาย แต่สันนิษฐานว่าคงมีการบูรณปฏิสังขรณ์ในสมัยรัตนโกสินทร์ ร่องรอยหลักฐานที่พบ เช่น บริเวณด้านหน้าอุโบสถ พบเจดีย์ทรงเครื่อง และศาลารายที่มีจั่วหลังคาคล้ายเก๋งจีนและหน้าบันลวดลายอย่างศิลปะจีน (ภาพที่ 246) นอกจากนี้ บริเวณแผงหน้าบันของอาคารซึ่งมีเค้าโครงซึ่งสันนิษฐานว่าคงมีการบูรณะแผงหน้าบันในสมัยรัชกาลที่ 3 เพียงแต่ไม่ปรากฏร่องรอยที่ชัดเจน เนื่องจากในปัจจุบันปรากฏหลักฐานบนแผงหน้าบันว่ามีการบูรณปฏิสังขรณ์โดยนายวอน สารานนท์ ในปี พ.ศ. 2457

หรือราวต้นรัชกาลที่ 6 ส่วนวิหาร วัดสิงห์ สันนิษฐานว่าอาจเคยเป็นอุโบสถมาก่อน เป็นอาคารทรงตึก สมัยอยุธยาตอนปลายเช่นเดียวกัน องค์ประกอบสำคัญที่แสดงให้เห็นว่ามีการบูรณปฏิสังขรณ์ นอกเหนือจากพระพุทธรูปที่กล่าวไปในข้างต้น บริเวณซุ้มหน้าต่างมีการประดับปูนปั้นที่ซุ้มหน้าต่าง ด้วยลวดลายพันธุ์พฤกษาหรือลวดลายอย่างเทศที่นิยมในช่วงเวลานั้น (ภาพที่ 247) รวมไปถึง แผนผังบ้านที่งานไม้แกะสลักประดับกระจกเป็นลายก้านแย่งด้วยลวดลายจากพันธุ์พฤกษา (ภาพที่ 248) แสดงให้เห็นว่า วิหาร วัดสิงห์มีการใช้งานต่อเนื่องมาตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลาย และได้รับการซ่อมแซมในสมัยรัชกาลที่ 3 ซึ่งอาจสอดคล้องกับการพบหอไตร สมัยรัตนโกสินทร์ (ภาพที่ 249) ภายในวัด เช่นเดียวกันกับวัดละมุดในที่พบการใช้งานพื้นที่ตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลาย จากการพบใบเสมาแบบบางพลัด ถึงสมัยรัตนโกสินทร์ จากการพบหอไตร (ภาพที่ 250)

ในขณะเดียวกัน อาคารอุโบสถและวิหารสมัยอยุธยาตอนปลายของวัดบางแห่ง นอกเหนือจากการบูรณะโครงสร้างทางสถาปัตยกรรมแล้ว ซึ่งบางแห่งซ่อมแซมในสมัยหลังจน โครงสร้างภายนอกเปลี่ยนแปลงไปมาก แต่กลับพบว่ามิจานจิตรกรรมที่เป็นหลักฐานบ่งชี้ว่าคงมีการซ่อมแซมในสมัยรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 1-3) ด้วยเช่นกัน จากรูปแบบงานจิตรกรรมที่นิยม ในช่วงเวลาดังกล่าว ตัวอย่างสำคัญที่ปรากฏให้เห็นอย่างเด่นชัด คือ จิตรกรรมประดับบานประตู หน้าต่าง ลายเครื่องโต๊ะ เครื่องตั้ง และสัญลักษณ์มงคล อุโบสถ วัดโชติการาม จิตรกรรมประดับบานประตู รูปเสี้ยวทาง อุโบสถ วัดบางขุน และจิตรกรรมฝาผนัง ลายดอกก้านแย่ง อุโบสถ วัดโพธิ์บางโอ

ในขณะที่งานศิลปกรรมแสดงให้เห็นถึงการฟื้นฟูและความต่อเนื่องของชุมชน เอกสารทางประวัติศาสตร์ในช่วงเวลานี้ก็สามารถสะท้อนให้เห็นถึงวิถีชีวิตความเป็นอยู่ได้เช่นเดียวกัน อันจะเห็นได้จากบทกวีนิราศเรื่องต่าง ๆ ที่กล่าวถึงความอุดมสมบูรณ์ของสวนผลไม้ **ความอุดมสมบูรณ์ดังกล่าวนำมาซึ่งการประกอบอาชีพค้าขายผลผลิตทางการเกษตร เป็นย่านการค้าทั้งตลาดบกและตลาดน้ำกระจายตัวกันอย่างหนาแน่นริมฝั่งน้ำ โดยมีจุดสำคัญอย่างบางกรวย บางคูเวียง และบางใหญ่¹⁶⁴ เนื่องจากบริเวณนี้คงมีการตั้งชุมชนกันอย่างหนาแน่นและเป็นชุมทางที่คลองสาขามาบรรจบกัน อีกทั้ง บริเวณดังกล่าวยังเป็นที่ตั้งของด่านขนอนเก็บภาษี โรงทึบอ้อย ตลอดจนชุมชนชาวจีนอีกด้วย** นอกเหนือจากการเป็นเส้นทางของชุมชนเรือสวนตอนในที่ตั้งบ้านเรือนกันมาอย่างยาวนานแล้ว คลองอ้อมนนท์ยังเป็นลำน้ำสำคัญในการเดินทางไปยังเมืองนครปฐม รวมถึงบ้านเมืองอื่น ๆ ในภาคตะวันตก โดยมีคลองบางใหญ่เชื่อมโยงไปยังแม่น้ำท่าจีน อันจะเห็นได้จากเส้นทางการล่องเรือของกวี ก่อนที่ความสำคัญจะหมดลงภายหลังจากการขุดคลองมหาสวัสดิ์ในสมัยรัชกาลที่ 4

¹⁶⁴ ศรีศักร วัลลิโภดม, "บางใหญ่ : ชุมชนชาวสวนในเขตนนทบุรี," 61.

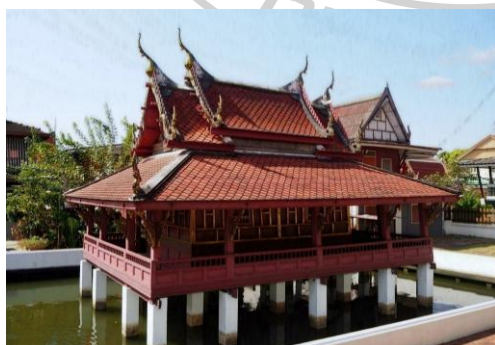

ภาพที่ 246 ศาลาราย วัดโตนด (บางกรวย) นนทบุรี

ภาพที่ 247 (ซ้าย) ชุ่มหน้าต่าง วิหาร วัดสิงห์ นนทบุรี

ภาพที่ 248 (ขวา) หน้าบัน วิหาร วัดสิงห์ นนทบุรี

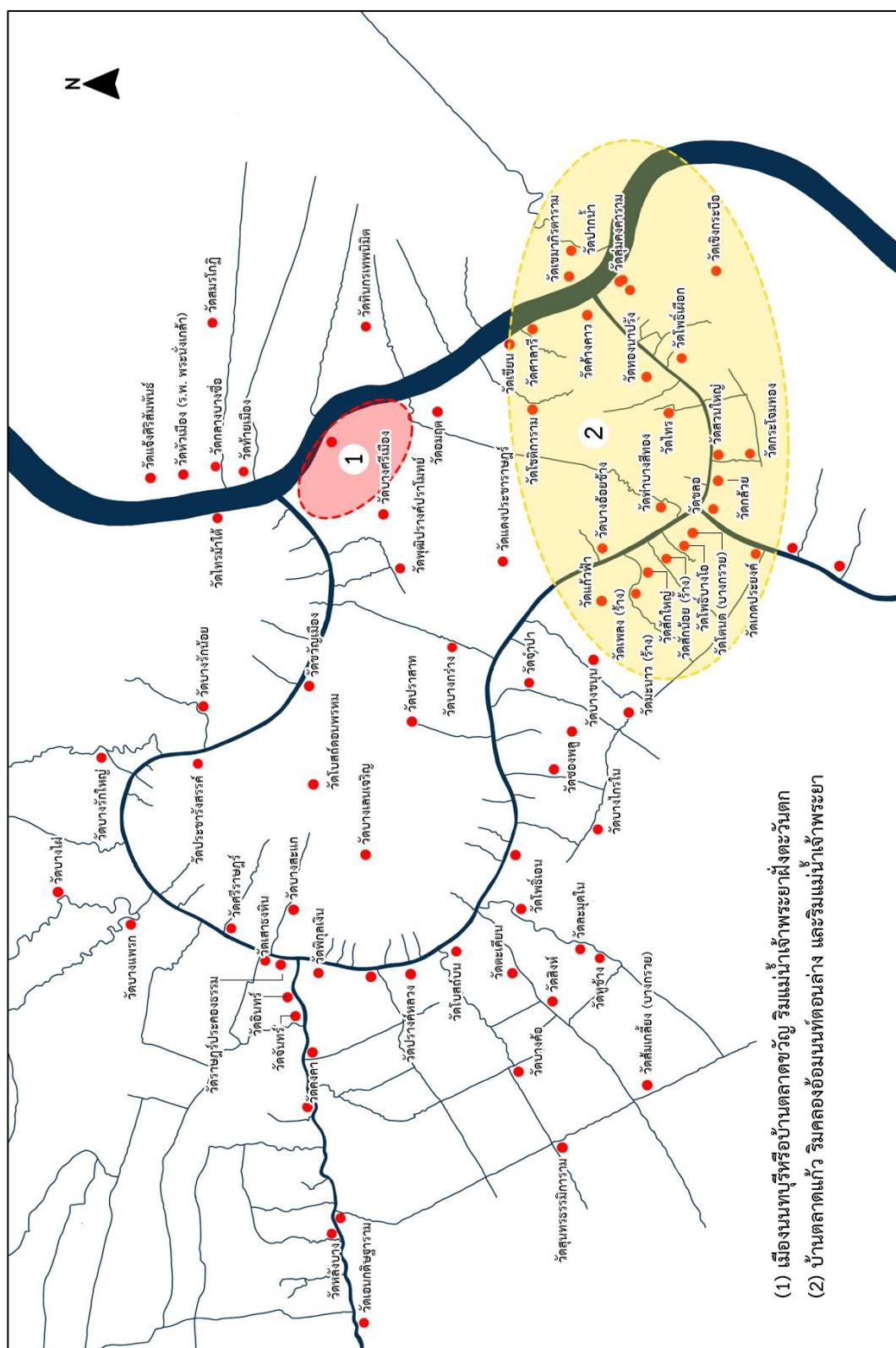
ภาพที่ 249 (ซ้าย) หอไตร วัดสิงห์ นนทบุรี

ภาพที่ 250 (ขวา) หอไตร วัดละมุดใน นนทบุรี

ดังนั้น พัฒนาการและความสำคัญของเมืองนนทบุรีในช่วงพุทธศตวรรษที่ 24 ด้วยตำแหน่งที่ตั้งไม่ไกลจากราชธานี ความอุดมสมบูรณ์ของพื้นที่ และโครงข่ายลำน้ำเส้นทางคมนาคม ประกอบกับชุมชนดั้งเดิมที่กระจายตัวอยู่อย่างหนาแน่นตามริมฝั่งแม่น้ำมาแต่ครั้งสมัยอยุธยา สิ่งต่าง ๆ เหล่านี้เป็นปัจจัยสำคัญที่ส่งผลให้เมืองนนทบุรียังคงมีบทบาทสำคัญและพัฒนาการอย่างต่อเนื่อง จากการฟื้นฟูบ้านเมืองภายหลังจากการเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 ในสมัยธนบุรี ที่อาจไม่ปรากฏให้เห็นอย่างเด่นชัด แต่ก็คงเป็นผลสืบเนื่องมาจากการสถาปนากรุงธนบุรีขึ้นเป็นราชธานี มาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 1-3) ที่มีความสัมพันธ์กับราชสำนักอย่างชัดเจน แสดงให้เห็นผ่านร่องรอยหลักฐานต่าง ๆ อย่างเอกสารทางประวัติศาสตร์ที่สะท้อนให้เห็นเหตุการณ์สำคัญที่เกิดขึ้นและวิถีชีวิตความเป็นเรือสวนผลไม้และย่านตลาดการค้าที่สำคัญและมีชีวิตชีวา ในบริเวณพื้นที่ ส่วนงานศิลปกรรมที่ปรากฏตามวัดวาอารามต่าง ๆ ทั้งที่สร้างขึ้นใหม่และได้รับการบูรณะ เช่น วัดท่าบ้านเชิงธรรม วัดสิงห์ วัดโพธิ์บางโอ และวัดโตนด (บางกรวย) เป็นสิ่งที่สะท้อนให้เห็นถึงการฟื้นฟูชุมชนภายหลังจากสงครามอย่างต่อเนื่องของชุมชนเรือสวนตอนในริมคลองอ้อมนนท์ที่มีความหนาแน่นของชุมชนและมีการใช้เส้นทางลำน้ำสายเดิมมาโดยตลอด ก่อนที่จะเริ่มลดบทบาทความสำคัญลงในสมัยรัชกาลที่ 4 ภายหลังจากการขุดคลองมหาสวัสดิ์ ส่วนพื้นที่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาสายใหม่ ซึ่งเป็นที่ตั้งของตำแหน่งที่ตั้งของศูนย์กลางเมืองนนทบุรี นอกเหนือจากวัดเฉลิมพระเกียรติและวัดเขมาภิรตารามที่สร้างขึ้นและซ่อมแซมโดยราชสำนักกลับไม่พบหลักฐานที่อยู่ในช่วงเวลานี้นักนัก อาจด้วยวัดวาอารามหลายแห่งได้รับการบูรณะในสมัยหลังจนไม่ปรากฏร่องรอยหลักฐานเดิมแล้ว ซึ่งเป็นผลมาจากการพัฒนาและขยายตัวของพื้นที่ในช่วงรัชกาลที่ 4-5 เป็นต้นมา ตลอดจนการที่แม่น้ำเจ้าพระยาสายใหม่เป็นเส้นทางคมนาคมทางน้ำสายหลักอย่างเต็มตัว ชุมชนเรือสวนริมคลองอ้อมนนท์จึงยังคงสามารถรักษาสภาพดั้งเดิมและความเก่าแก่ของชุมชนเอาไว้ได้เป็นอย่างดี สะท้อนให้เห็นจากความต่อเนื่องของรูปแบบงานศิลปกรรม ตั้งแต่สมัยอยุธยาถึงรัตนโกสินทร์ (ภาพที่ 251)

จากที่ได้กล่าวมาในข้างต้น พัฒนาการของเมืองนนทบุรีในช่วงเวลาดังกล่าวสามารถทำความเข้าใจได้มากยิ่งขึ้น โดยการวิเคราะห์จากปัจจัยต่าง ๆ ที่ส่งอิทธิพลต่อการตั้งถิ่นฐานของผู้คน ซึ่งประกอบไปด้วยหลายมิติ ทั้งในด้านสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ รวมถึงด้านสังคมและวัฒนธรรม ปัจจัยเหล่านี้ล้วนส่งผลกระทบต่อรูปแบบและทิศทางของการพัฒนาเมืองนนทบุรีอย่างมีนัยสำคัญ และสามารถนำมาใช้เป็นกรอบในการอธิบายพัฒนาการของเมืองนนทบุรีในแต่ละช่วงเวลาตามลำดับ โดยอาจสรุปได้ดังตารางต่อไปนี้ (ตารางที่ 8-10)

ภาพที่ 251 การตั้งถิ่นฐาน และศูนย์กลางหรือพื้นที่สำคัญ 2 บริเวณของเมืองนพบุรี ในสมัยธนบุรี-รัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 1-3)

ตารางที่ 8 พัฒนาการของเมืองนนทบุรี ตั้งแต่สมัยอยุธยาถึงรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 3) วิเคราะห์จากปัจจัยด้านสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ

ปัจจัยด้านสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ	
สมัยอยุธยาตอนต้น (พุทธศตวรรษที่ 20-21)	สมัยอยุธยาตอนกลาง (พุทธศตวรรษที่ 21-22)
• สภาพแวดล้อมของพื้นที่บริเวณนี้เป็นพื้นที่ราบลุ่มริมแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งมีความอุดมสมบูรณ์ เหมาะแก่การตั้งถิ่นฐานและเพาะปลูก โดยมีแม่น้ำคูคลองเป็นส่วนสำคัญในการดำรงชีวิตของผู้คน ทั้งการอุปโภค บริโภค และการคมนาคมขนส่ง การตั้งบ้านเรือนจึงนิยมอยู่ริมน้ำเพื่อความสะดวกในการอยู่อาศัย การประกอบอาชีพ และการติดต่อค้าขายกับพื้นที่อื่น • การที่แต่ละครัวเรือนขุดคูน้ำเข้ามาในพื้นที่ของตนเอง ทำให้เกิดเครือข่ายคูคลองที่เชื่อมต่อกันอย่างซับซ้อน แสดงให้เห็นถึงการปรับตัวเข้ากับสภาพแวดล้อมและการใช้ทรัพยากรธรรมชาติอย่างเหมาะสม	• แต่เดิมแม่น้ำเจ้าพระยาในพื้นที่เมืองนนทบุรีมีการไหลที่ตื้นเขิน ซึ่งมีความยากลำบากและใช้เวลาในการเดินทางที่ยาวนาน จึงมีการขุดคลองลัดบางกวยขึ้นในสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ เพื่อเชื่อมกับคลองอ้อมบางกอก (คลองบางกอกน้อยในปัจจุบัน) • ผลของการขุดคลองนี้เพียงแต่เป็นการปรับปรุงภูมิทัศน์เพื่อระยะเวลาในการเดินทางเท่านั้น แต่ยังไม่ส่งผลให้เกิดการขยายตัวของชุมชนและเรือกลสวนต่อเนื่องขึ้นมาจากเมืองธนบุรี
สมัยอยุธยาตอนปลาย (พุทธศตวรรษที่ 22-23)	สมัยธนบุรี-รัตนโกสินทร์ (พุทธศตวรรษที่ 24)
• แม่น้ำเจ้าพระยาที่ไหลตื้นเขินในพื้นที่บริเวณนี้ยังคงเป็นปัญหาต่อการเดินทางและค้าขาย เพื่อแก้ไขปัญหาดังกล่าวจึงมีการขุดคลองลัดถนนหนทบุรีขึ้นในสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ซึ่งต่อมากลายเป็นแม่น้ำเจ้าพระยาสายใหม่ และเป็นเส้นทางหลักในการเดินทาง • การปรับปรุงสภาพภูมิทัศน์ไม่เพียงแต่อำนวยความสะดวกในการคมนาคมขนส่ง แต่ยังส่งผลต่อการเคลื่อนย้ายและขยายตัวของชุมชนจากแม่น้ำสายเก่ามายังแม่น้ำเจ้าพระยาสายใหม่ ส่งผลให้เส้นทางคมนาคมสายหลักที่ย้ายตัวชุมชนจากแม่น้ำสายเก่ามายังแม่น้ำเจ้าพระยา โดยแม่น้ำเจ้าพระยาที่ขุดลอกย้อนมน้ำที่ไดกลายเป็นเส้นทางน้ำที่ค้ำยและเรือสวนของชุมชนตอนใน ซึ่งยังคงมีความสำคัญอยู่	• การย้ายตำแหน่งราชธานีในสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์ ส่งผลให้ตำแหน่งที่ตั้งและสถานะของเมืองนนทบุรีเปลี่ยนไป จากเมืองท่าหน้าด่านระหว่างกรุงเทพฯกับศรีอยุธยาซึ่งอยู่ระหว่างฝั่งพระเลี้ยวการเป็นหัวเมืองชนาพระนครตอนบนของกรุงธนบุรีและกรุงรัตนโกสินทร์ • ในขณะที่เดียวกัน คลองลัดถนนหนบุรีหรือแม่น้ำเจ้าพระยาสายใหม่ที่ได้กลายมาเป็นเส้นทางคมนาคมสายหลักสันนิษฐานว่าคงมี การเข้ามาตั้งบ้านเรือนริมแม่น้ำสายใหม่มากขึ้นอย่างต่อเนื่อง ส่วนพื้นที่ตอนในยังคงเป็นที่ตั้งของชุมชนและเรือสวนดั้งเดิม โดยแม่น้ำเจ้าพระยาที่ขุดลอกย้อนมน้ำที่ไดกลายเป็นเส้นทางน้ำที่ค้ำยและเรือสวนและหัวเมืองฝั่งตะวันตก

ตารางที่ 9 พัฒนาการของเมืองมืองนพบุรี ตั้งแต่สมัยอยุธยาถึงรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 3) วิเคราะห์จากปัจจัยด้านสังคมและวัฒนธรรม (การเมือง)

ปัจจัยด้านสังคมและวัฒนธรรม (การเมือง)	
สมัยอยุธยาตอนต้น (พุทธศตวรรษที่ 20-21) • ด้วยความอุดมสมบูรณ์ของพื้นที่ และการประกอบอาชีพทำไร่ไถสวน และค้าขายผลิตทางการเกษตร สมบูรณ์บริบูรณ์ จึงเป็นแหล่งทรัพยากรและเสบียงอาหารที่สำคัญภายใต้การกำกับดูแลของกรุงศรีอยุธยา • การอยู่ภายใต้การกำกับดูแลดังกล่าวนำมาซึ่งการพบงานศิลปกรรม ตามอย่างทิพย์ในราชธานี คือ กลุ่มพระพุทธรูปหินทราย เนื่องจากพระพุทธรูปเหล่านี้สลักจากหินทรายสีแดง ซึ่งไม่พบในพื้นที่เมืองนพบุรี แต่มีแหล่งวัดอยู่ในเมืองราชบุรีและเพชรบุรี อันเป็นหลักฐานว่ามีการเคลื่อนย้ายพระพุทธรูปจาก แหล่งผลิตภายนอกมาประดิษฐานตามวัดต่าง ๆ ในพื้นที่ ภายใต้การควบคุมหรืออิทธิพลจากส่วนกลาง	สมัยอยุธยาตอนกลาง (พุทธศตวรรษที่ 21-22) • การรวมตัวเป็นชุมชนขนาดใหญ่หรือเมืองอาจเริ่มต้นขึ้นตั้งแต่ช่วงครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 21 ซึ่งสะท้อนจากการก่อสร้างศาสนสถานขนาดใหญ่ อย่างปราสาทประธานที่วัดประดู่หลวง เป็นหลักฐานสำคัญที่แสดงให้เห็นถึงการอุปถัมภ์จากส่วนกลาง • การยกฐานะ “บ้านตลาดขวัญ” ขึ้นเป็น “เมืองนพบุรี” ในสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ภายหลังการทำศึกกับพม่าในปี พ.ศ. 2092 เป็นการตอกย้ำบทบาทของพื้นที่นี้ในฐานะเมืองทำหน้าที่หน้าด่านและแหล่งเสบียงอาหารที่สำคัญของราชธานี • การยกชุมชนระดับหมู่บ้านขึ้นเป็นเมือง ตลอดจนการขุดคลองลัดและการขยายตัวของชุมชนในช่วงพุทธศตวรรษที่ 21-22 ยังสัมพันธ์กับการสร้างศาสนสถานและงานศิลปกรรมรูปแบบใหม่ อย่างกลุ่มพระพุทธรูปทรงเครื่องน้อยและใบเสมากันหันทราบดีแดง ซึ่งแสดงถึงพัฒนาการของชุมชนที่เชื่อมโยงกับเมืองธนบุรีที่ เดิมนั้นควบคุมกันมาเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงทางภูมิศาสตร์และเศรษฐกิจในช่วงเวลานั้น
สมัยอยุธยาตอนปลาย (พุทธศตวรรษที่ 22-23) • แม่น้ำเจ้าพระยาที่ไหลคดเคี้ยวในพื้นที่บริเวณนี้ยังคงเป็นปัญหาต่อการเดินทางและค้าขาย เพื่อแก้ไขปัญหาดังกล่าวจึงมีการขุด คลองลัดนพบุรีขึ้นในสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ซึ่งต่อมาจะกลายเป็นแม่น้ำเจ้าพระยาสายใหม่ และเป็นเส้นทางหลักในการเดินทาง • การปรับปรุงสภาพภูมิทัศน์ไม่เพียงแต่อำนวยความสะดวกในการคมนาคมขนส่ง แต่ยังมีส่วนต่อการเคลื่อนย้ายและขยายตัวของชุมชนจากแม่น้ำสายเก่ามายังแม่น้ำเจ้าพระยาสายใหม่ ส่งผลให้เส้นทางแม่น้ำเดิมกลายเป็นพื้นที่ที่อยู่อาศัยและเรือสวนของชุมชนตอนใน ซึ่งยังคงมีความสำคัญอยู่	สมัยธนบุรี-รัตนโกสินทร์ (พุทธศตวรรษที่ 24) • ภายหลังจากการเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 และบ้านเมือง กลับมาสงบสุขอีกครั้งในสมัยธนบุรี ผู้คนที่ลี้ภัยสงครามได้ กลับมาอยู่อาศัยยังภูมิลำเนาเดิมของตนเอง โดยสันนิษฐานว่าศูนย์กลางหรือที่ทำการกรมการเมือง กลับมาตั้งอยู่บริเวณพื้นที่ ปากคลองอ้อมมนนท่อดอนบมมาแต่ครั้งสมัยอยุธยาตอนปลาย ส่วนชุมชนอื่น ๆ ยังคงกระจายตัวออกไปตามคูคลองสาขา • ในช่วงเวลานี้จึงเป็นช่วงเวลาของการฟื้นฟูบ้านเมืองที่ถูกทิ้งร้าง สะท้อนให้จากการสร้างและซ่อมแซมวัดหลายแห่งในพื้นที่ ภายใต้อำนาจของเจ้าเมืองและผู้คนในพื้นที่ โดยเฉพาะ อย่างยิ่งในสมัยรัชกาลที่ 3 ตามที่ปรากฏศิลปกรรมแบบพระราชนิยมในวัดหลายแห่ง

ตารางที่ 10 พัฒนาการของเมืองนนทบุรี ตั้งแต่สมัยอยุธยาถึงรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 3) วิเคราะห์จากปัจจัยด้านสังคมและวัฒนธรรม (เศรษฐกิจ)

ปัจจัยด้านสังคมและวัฒนธรรม (การเมือง)	
สมัยอยุธยาตอนต้น (พุทธศตวรรษที่ 20-21)	สมัยอยุธยาตอนกลาง (พุทธศตวรรษที่ 21-22)
• ผลสืบเนื่องจากสภาพแวดล้อมที่อุดมสมบูรณ์พื้นที่บริเวณจึงเป็นพื้นที่เกษตรกรรม ผู้คนประกอบอาชีพทำเรือสวน ไร่ และมีการค้าขายแลกเปลี่ยนสินค้าไปมาอย่างคึกคัก • การตั้งบ้านเรือนใกล้กับแม่น้ำลำคลอง ทำให้สามารถขนส่งสินค้าไปมาอย่างสะดวก โดยไม่มีเครื่องอุปโภคบริโภคมาขาย • การตั้งบ้านเรือนใกล้กับแม่น้ำลำคลอง ทำให้สามารถขนส่งสินค้าไปมาอย่างสะดวก โดยไม่มีเครื่องอุปโภคบริโภคมาขาย • การตั้งบ้านเรือนใกล้กับแม่น้ำลำคลอง ทำให้สามารถขนส่งสินค้าไปมาอย่างสะดวก โดยไม่มีเครื่องอุปโภคบริโภคมาขาย	• การขุดคลองลัดบางกอกเพื่อระบายน้ำในบริเวณพื้นที่ที่ไม่ได้เกิดขึ้นจากการแก้ปัญหาภายในเพียงอย่างเดียว แต่เกิดขึ้นภายใต้แรงจูงใจจากการเข้ามาเจริญเติบโตของพื้นที่บริเวณนี้และคำขอของชาวต่างชาติ • การขุดคลองลัดบางกอกเพื่อระบายน้ำในบริเวณพื้นที่ที่ไม่ได้เกิดขึ้นจากการแก้ปัญหาภายในเพียงอย่างเดียว แต่เกิดขึ้นภายใต้แรงจูงใจจากการเข้ามาเจริญเติบโตของพื้นที่บริเวณนี้และคำขอของชาวต่างชาติ
สมัยอยุธยาตอนปลาย (พุทธศตวรรษที่ 22-23)	สมัยธนบุรี-รัตนโกสินทร์ (พุทธศตวรรษที่ 24)
• บทบาทของเมืองนนทบุรีในฐานะแหล่งเสบียงอาหารสำคัญในพื้นที่ซึ่งตั้งสืบเนื่องมาจากช่วงเวลาก่อนหน้า • การขุดคลองลัดนนทบุรี นำมาซึ่งการขยายตัวของชุมชนและเรือสวนตามริมเส้นทางน้ำสายใหม่และการเพิ่มจำนวนของทรัพยากรอย่างต่อเนื่อง • การขุดคลองภายในเพิ่มเติม เช่น คลองบางสีทอง ช่วยให้ผู้คนในชุมชนเดินทางและขนส่งสินค้าได้สะดวกขึ้น สิ่งเหล่านี้แสดงให้เห็นว่าเศรษฐกิจในท้องถิ่นมีส่วนสำคัญในการผลักดันให้เมืองขยายตัวและเจริญเติบโต	• การทำเรือสวนผลไม้ยังคงสืบเนื่องมาแต่สมัยอยุธยาตอนต้นแม้จะมีการสถาปนากรุงธนบุรีและกรุงรัตนโกสินทร์ขึ้นแล้ว • เมืองนนทบุรีจึงมีบทบาทในการส่งผลผลิตทางการเกษตรให้กับราชธานีแห่งใหม่ทั้ง 2 แห่ง โดยเฉพาะจากเรือสวนของชุมชนดั้งเดิมที่ตั้งอยู่ตอนในของพื้นที่

2. บทบาทสำคัญของเมืองนนทบุรีในสมัยอยุธยาถึงรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 3)

การก่อสร้างเมืองนนทบุรี ไม่ได้เกี่ยวข้องเพียงแต่การพัฒนาการทางด้านกายภาพเท่านั้น แต่ยังเกี่ยวเนื่องกับประวัติศาสตร์สังคมและวิถีชีวิตของผู้คนในพื้นที่ด้วยเช่นกัน ร่องรอยหลักฐานทางโบราณคดีที่แสดงถึงความเก่าแก่จึงสัมพันธ์กับบทบาทสำคัญของเมืองนนทบุรีต่อราชธานีในแต่ละช่วงเวลาอย่างแยกกันไม่ขาด โดยมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

2.1. เมืองนนทบุรีในฐานะ “เมืองหน้าด่าน จุดยุทธศาสตร์ และแหล่งกำลังไพร่พล”

เมืองนนทบุรี หนึ่งในกลุ่มหัวเมืองที่ตั้งอยู่ทางตอนใต้ของกรุงศรีอยุธยาหรือที่เรียกว่า “หัวเมืองปากใต้” เป็นกลุ่มเมืองที่มีความสำคัญต่อกรุงศรีอยุธยาเป็นอย่างมาก สะท้อนให้เห็นจากการให้ความสนใจจากราชธานี โดยเฉพาะอย่างยิ่งการยกฐานะขึ้นเป็นเมืองและการขุดคลองลัดเพื่อปรับปรุงเส้นทางน้ำ ซึ่งเอื้อต่อการพัฒนาการและบทบาทฐานะของบ้านเมืองมาโดยตลอด

บทบาทของเมืองนนทบุรีในฐานะ “เมืองหน้าด่าน จุดยุทธศาสตร์ และแหล่งกำลังไพร่พล” เริ่มต้นขึ้นอย่างชัดเจนภายหลังการศึกสงครามกับพม่าในสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ เมื่อปี พ.ศ. 2092 สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ โปรดเกล้าฯ ให้อยก “บ้านตลาดขวัญ” ขึ้นเป็น “เมืองนนทบุรี” พร้อมกับอีก 2 เมือง คือ เมืองสาครบุรี และเมืองนครชัยศรี เนื่องจากประสบปัญหากับการเรียกรวมไพร่พลได้น้อย ผู้คนต่างหนีหลบภัยสงคราม สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ทรงอธิบายว่า เป็นพระราชประสงค์ของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิที่ต้องการให้มีหัวเมืองเป็นที่ยกกำลังไพร่พลอยู่รายรอบกรุงศรีอยุธยา ซึ่งถ้าสังเกตจากตำแหน่งที่ตั้งในแผนที่จะเห็นว่าเมืองเหล่านี้ตั้งอยู่ห่างกันในระยะทางที่สามารถเดินทางไปมาถึงกันได้ภายใน 1 วัน พร้อมกับการสำรวจราษฎรสำหรับจัดทำบัญชีสำมะโนประชากรขึ้นใหม่ เพื่อให้รู้ว่ามิชยาฉกรรจ์ที่สามารถเกณฑ์เข้าร่วมกองทัพได้เท่าไร¹⁶⁵ สิ่งต่าง ๆ เหล่านี้เป็นหนึ่งในกระบวนการจัดการป้องกันราชธานี

¹⁶⁵ ในพระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขาธิบายว่า “...แล้วให้ตั้งพิจารณาเลขสังกัดสมพรรคได้ สกกรรจ์ลำเครื่องแสนเศษ” แต่ในพระราชพงศาวดาร ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ระบุว่า “...แล้วให้ตั้งพิจารณาเลขสังกัดสมพันลำเครื่อง ๒๐๐๐๐๐ เศษ” ซึ่งสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ทรงอ้างอิงจำนวนจากพระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา ดูเพิ่มเติมใน พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1, พิมพ์ครั้งที่ 7, (พระนคร: กรมศิลปากร, 2516), 161; ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 64 พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), 55; สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ไทยรบพม่า, พิมพ์ครั้งที่ 6, (พระนคร: แพร่พิทยา, 2514), 22-23.

ให้แข็งแรงยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน เนื่องจากการทำศึกสงครามครั้งแรกที่พม่ายกทัพเข้ามาประชิดถึง
 ชานพระนคร¹⁶⁶

ในพระอัยการตำแหน่งนาทหารหัวเมืองระบุว่า เมืองนนทบุรี เป็นหัวเมืองชั้นจัตวา
 มี (ออก) พระนนทบุรีศรีมหาสมุทร ขึ้นประแดงอินปญาซ้าย¹⁶⁷ เป็นเจ้าเมือง นา 3000 ปลัด นา 600
 และยุกระบัด นา 500¹⁶⁸ การบริหารราชการในเขตหัวเมืองชั้นนอกในสมัยอยุธยาระหว่าง
 พุทธศตวรรษที่ 21-23 ได้จัดแบ่งเป็นหัวเมืองเอก โท ทรี และจัตวา เจ้าเมืองแต่ละเมืองขึ้นตรงต่อ
 ราชธานี เจ้าเมืองอาจเป็นขุนนางที่ส่งออกไปจากส่วนกลาง หรือเป็นลูกหลานของเจ้าเมืองคนเดิมซึ่งมี
 ภูมิลำเนาอยู่ในเมืองนั้นมาแล้ว โดยเจ้าเมืองจะมีอิสระในการบริหารงานภายในของตนอย่างมาก
 ภายใต้กฎหมายและนโยบายจากส่วนกลาง ทั้งที่เป็นงานประจำ เช่น การจัดเก็บภาษีอากรส่วนต่าง ๆ
 ส่งเมืองหลวงตามเกณฑ์ รักษาความสงบเรียบร้อย ควบคุมบัญชีไพร่ที่ขึ้นทะเบียนกับมูลนายในเมือง
 หรืองานที่เป็นการชั่วคราวที่สั่งการมาจากเมืองหลวง เช่น ราชการที่เกี่ยวกับการศึกสงคราม งานโยธา
 และก่อสร้างต่าง ๆ¹⁶⁹ ดังจะเห็นได้จากในพระราชพงศาวดารที่มีการระบุถึงการเกณฑ์ไพร่พลเมือง
 นนทบุรี และหัวเมืองปากใต้อื่น ๆ มาทำการขุดคลองต่าง ๆ เช่น คลองโคกขามในสมัยพระเจ้าเสือ
 คลองมหาชัยและคลองลัดเกร็ดน้อยในสมัยพระเจ้าท้ายสระ¹⁷⁰

การเป็นหัวเมืองหน้าด่านและแหล่งกำลังไพร่พลของเมืองนนทบุรี ยังสะท้อนให้เห็น
 ผ่านการเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 1 ในปี พ.ศ. 2112 ผลกระทบจากเหตุการณ์ดังกล่าวนำมาซึ่งปัญหา
 ความไร้เสถียรภาพในการป้องกันตนเองของกรุงศรีอยุธยา ส่งผลให้พระยาละแวกได้พยายามยกทัพ
 เข้ามาตีกรุงศรีอยุธยาและหัวเมืองสำคัญหลายครั้ง **หนึ่งในนั้นคือ การยกทัพเข้ามาตีกรุงศรีอยุธยาใน**
ปี พ.ศ. 2118 ด้วยกองทัพเรือ ผ่านเมืองธนบุรี-นนทบุรี และได้กวาดต้อนผู้คนไปเป็นเชลยศึก

¹⁶⁶ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ไทยรบพม่า, 22-24.

¹⁶⁷ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงอธิบายว่า ชื่อประแดงเหล่านี้อยู่ต่อท้ายชื่อเมือง
 ทุกเมืองนั้นมีอยู่ในกฎหมายทำเนียบศักดินาหัวเมืองส่วนกรมสุรัสวดีหรือกรมสัสดี อันเป็นเจ้าหน้าที่ทำบัญชีคนที่
 กำลังของบ้านเมือง หนึ่งในนั้นคือ ประแดงอินปญาฝ่ายซ้าย สาเหตุที่มีคำว่าประแดงต่อท้ายชื่อเมืองในทำเนียบนั้น
 สันนิษฐานว่า เพื่อจะให้รู้ตรงกันในกรมสัสดี ว่าใครเป็นเจ้าหน้าที่สำหรับเมืองไหน ๆ และไม่ให้หัวเมืองเข้าใจผิดว่า
 จะต้องติดต่อกับแผนกไหนในกรมสัสดี ดูเพิ่มเติมใน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์
 และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **สาส์นสมเด็จพระ เล่ม 12** (พระนคร: องค์การคำคุณุสสา,
 2504), 239-42.

¹⁶⁸ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1, 325-27.

¹⁶⁹ มานพ ถาวรวัฒนสุกุล, **ขุนนางอยุธยา** (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ร่วมกับมูลนิธิ
 โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2536), 147-48.

¹⁷⁰ **พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2**, 190, 203.

จำนวนมาก ผู้คนต่างหลบหนีภัยสงคราม ก่อนที่จะมาตั้งฐานทัพประชิดพระนคร การที่กษัตริย์
 ละแวกสามารถผ่านหัวเมืองสำคัญเหล่านี้ได้แสดงให้เห็นถึงประสิทธิภาพในการควบคุมกำลังพล
 รวมถึงไพร่พลที่สูญเสียไปจากศึกสงคราม¹⁷¹

เมื่อเข้าสู่ช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 22 เป็นต้นมา ถือเป็นช่วงของการฟื้นฟูบ้านเมือง
 อีกครั้ง นอกเหนือจากการขยายตัวของบ้านเมืองและผู้คนภายหลังจากการขุดคลองลัดถนนทบุรีในสมัย
 สมเด็จพระเจ้าปราสาททอง การที่สมเด็จพระนารายณ์มหาราชทรงให้ความสำคัญกับเมืองธนบุรีเป็น
 พิเศษในฐานะหัวเมืองท่าหน้าด่านและที่ตั้งกองกำลังสนับสนุน ยังส่งผลกระทบต่อเมืองนนทบุรีด้วย
 เช่นกัน สะท้อนให้เห็นจากการสร้างและบูรณปฏิสังขรณ์งานศิลปกรรมสมัยอยุธยาตอนปลายหลายแห่ง
 ซึ่งแสดงนัยของความพร้อมทางด้านทรัพยากรของไพร่พลและความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจของพื้นที่

ชาวต่างชาติที่เดินทางเข้ามาเจริญสัมพันธไมตรี โดยเฉพาะชาวฝรั่งเศสที่เดินทางเข้า
 มาในช่วงปลายรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราชได้ทำการจดบันทึกและวาดแผนที่ขึ้นขณะเดินทาง
 ซึ่งเป็นหลักฐานสำคัญที่อธิบายถึงสภาพบ้านเมืองที่ได้รับการดูแลป้องกันอย่างดีของเมืองนนทบุรี
 ในช่วงเวลาดังกล่าว อย่างการพูดถึงป้อมแก้วและป้อมทับทิม ป้อมปืนที่เมืองนนทบุรีในบันทึกของ
 บาทหลวง เดอ ชัวซีย์ รวมถึงแผนที่ฉบับต่าง ๆ ที่มีการกล่าวถึง การมีป้อมปราการรักษาเมือง
 สะท้อนให้เห็นถึงบทบาทของการเป็นเมืองท่าหน้าด่านสำคัญของเมืองนนทบุรี ทั้งนี้ ป้อมดังกล่าว
 คงสร้างขึ้นก่อนหน้าที่คณะทูตชุดแรกจะเดินทางมาถึงในปี พ.ศ. 2228 สันนิษฐานว่าอาจสร้างขึ้น
 ในช่วงระหว่างภายหลังจากการขุดคลองลัดบางกอกในสมัยสมเด็จพระไชยราชาธิราชกับการขุดคลองลัด
 นนทบุรีในสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ซึ่งจะสัมพันธ์กับการเปลี่ยนแปลงเส้นทางการเดินทาง
 มายังลำน้ำสายใหม่และการเจริญสัมพันธไมตรีทางการทูตและการค้ากับชาวตะวันตกที่เข้ามาอย่าง
 ต่อเนื่อง

ในช่วงสงครามการเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 ในปี พ.ศ. 2307-2308 พระราช
 พงศาวดารได้กล่าวถึงความพยายามในการป้องกันรักษาเมืองนนทบุรีจากการยกทัพเข้ามาตีของพม่า
 เนื่องจากพม่าต้องการตัดเส้นทางลำเลียงยุทธปัจจัยของกรุงศรีอยุธยา และป้องกันไม่ให้เรือของ
 ชาวดัตช์เข้าช่วยเหลือกรุงศรีอยุธยา ด้วยการส่งกองกำลังทหารลงมารักษาเมืองและการอาสาช่วย
 รบของเรือกำปั่นสินค้าจากอังกฤษ แต่ไม่ประสบผลสำเร็จ เมืองนนทบุรีได้ถูกกองทัพพม่าเข้ายึด
 พร้อมกับตั้งค่ายทหารขึ้น ทั้งบริเวณเมืองนนทบุรีและบ้านตลาดแก้ว การที่กองทัพพม่าต้องการตัด
 เส้นทางขนส่งทรัพยากรเสบียงต่าง ๆ และความช่วยเหลือ และความพยายามในการป้องกันรักษา

¹⁷¹ ศานติ ภักดีคำ, *เขมรรบไทย* (กรุงเทพฯ: มติชน, 2554), 170-72.

เมืองของกรุงศรีอยุธยา แสดงให้เห็นว่าพื้นที่บริเวณนี้เป็นจุดยุทธศาสตร์สำคัญที่ฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งต้องการที่จะครอบครองหรือรักษาเอาไว้เพื่อให้ได้เปรียบในการทำศึกสงคราม

บทบาทของเมืองนนทบุรีในฐานะ “เมืองหน้าด่าน จุดยุทธศาสตร์ และแหล่งกำลังไพร่พล” ในสมัยอยุธยาอาจไม่ปรากฏเด่นชัดเท่าหัวเมืองอื่น ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งบ้านเมืองใกล้เคียงอย่างเมืองธนบุรี อย่างไรก็ตาม เมืองนนทบุรีก็เป็นหนึ่งในกลุ่มหัวเมืองปากใต้ที่สำคัญต่อกรุงศรีอยุธยามาโดยตลอดนับตั้งแต่การยกบ้านตลาดขวัญขึ้นเป็นเมืองนนทบุรี ด้วยตำแหน่งที่ตั้งซึ่งเป็นจุดยุทธศาสตร์สำคัญ มีกองกำลังไพร่พลที่เพียงพอในการสนับสนุนงานราชการจากราชธานี จนกระทั่งเมื่อเปลี่ยนผ่านสู่สมัยธนบุรี-รัตนโกสินทร์ บทบาทการเป็นเมืองหน้าด่านและจุดยุทธศาสตร์สำคัญได้กลายเป็นเมืองชานพระนครของราชธานีแห่งใหม่แทน

2.2. เมืองนนทบุรีในฐานะ “เมืองท่าพาณิชย์ ย่านตลาดการค้า และสังคมพหุวัฒนธรรม”

การก่อร่างสร้างเมืองใกล้กับเส้นทางลำน้ำ ตลอดจนการมีทางออกสู่ชายฝั่งทะเล นำมาซึ่งการเป็นเมืองท่าพาณิชย์ที่มีการเคลื่อนไหวของผู้คนจากทั้งภายในและภายนอก ตั้งแต่การเดินทางสัญจรระหว่างบ้านเมือง ค้าขายแลกเปลี่ยนสินค้า ตลอดจนติดต่อสัมพันธ์จากหลากหลายเชื้อชาติ โดยมีเมืองท่าพาณิชย์เป็นศูนย์กลางสำคัญและจุดเชื่อมโยงที่ดึงดูดผู้คนให้มารวมตัวกัน

กรุงศรีอยุธยาเป็นเมืองท่านานาชาติที่สำคัญแห่งหนึ่งในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ มีเรือสินค้าเดินทางเข้ามาติดต่อค้าขายกันอย่างเนืองแน่น ทั้งจากโลกตะวันออกและตะวันตก นับตั้งแต่การสถาปนาขึ้นมาเป็นราชธานี ทั้งนี้ ตำแหน่งที่ตั้งของกรุงศรีอยุธยาตั้งอยู่ห่างจากเส้นทางเดินเรือของนานาชาติค่อนข้างมาก แต่รายได้หลักของราชสำนักอยุธยาก็มาจากการค้าขายทางทะเลกับต่างชาติเป็นสำคัญ จากการเป็นศูนย์กลางในการแลกเปลี่ยนระหว่างผลผลิตทางการเกษตรและของป่าจากบ้านเมืองภายในกับสินค้าต่างถิ่นจากนานาประเทศภายนอก¹⁷² กรุงศรีอยุธยาจึงให้ความสำคัญเป็นพิเศษกับชุมชนและพื้นที่บริเวณตอนใต้ของตนเป็นพิเศษ ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 21 เป็นต้นมา เนื่องจากเป็นพื้นที่รอยต่อระหว่างราชธานีและชายฝั่งทะเล

เมืองนนทบุรี เป็นหนึ่งในกลุ่มหัวเมืองที่เรียกว่า “ปากใต้” ซึ่งมีบทบาทสำคัญต่อกรุงศรีอยุธยาเป็นอย่างมาก เนื่องจากเป็นกลุ่มบ้านเมืองที่ก่อตัวขึ้นมาริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งเป็นเส้นทางลำน้ำสายหลักในการเชื่อมโยงกรุงศรีอยุธยากับเส้นทางการค้าทางทะเล การให้ความสำคัญและความสนใจเป็นพิเศษต่อกลุ่มบ้านเมืองและพื้นที่บริเวณนี้สะท้อนให้เห็นจากการขุดคลองลัดปรับปรุงเส้นทางน้ำที่คดเคี้ยวหลายครั้ง เพื่อแก้ปัญหาระยะเวลาและระยะทางที่ยาวนาน ในการเดินทาง

¹⁷² ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, อยุธยา : ประวัติศาสตร์และการเมือง, พิมพ์ครั้งที่ 4, (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย ร่วมกับมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2548), 146-47.

และเพื่ออำนวยความสะดวกในการค้าขายขนส่งสินค้าให้คล่องตัวมากยิ่งขึ้น การขุดคลองลัดดังกล่าว นอกจากจะสร้างผลประโยชน์ทางด้านเศรษฐกิจให้กับกรุงศรีอยุธยา ยังนำมาซึ่งการขยายตัวของชุมชนมาตามเส้นทางลำน้ำสายใหม่ที่ขุดขึ้น ซึ่งบางเส้นทางได้กลายเป็นเส้นทางสายหลักแทนที่เส้นทางสายเดิม บ้านเมืองที่อยู่ใกล้เคียงก็เจริญเติบโตขึ้นมาแทนที่ เช่นเดียวกันกับเมืองนนทบุรี ภายหลังจากการขุดคลองลัดบางกรวยในสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ชุมชนเกิดการขยายตัวต่อเนื่องมาจากเมืองธนบุรีที่เติบโตขึ้นมาหลังจากการขุดคลองลัดบางกอกในสมัยสมเด็จพระไชยราชาธิราช ต่อมาในสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททองที่มีการขุดคลองลัดนนทบุรีขึ้น เมืองนนทบุรีจึงได้ย้ายตำแหน่งที่ตั้งและเจริญเติบโตริมเส้นทางน้ำสายใหม่แทนที่ในช่วงเวลาต่อมา

เมื่อเปลี่ยนผ่านเข้าสู่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์เป็นราชธานีแห่งใหม่ ตำแหน่งที่ตั้งของเมืองนนทบุรีไม่ได้อยู่ในฐานะบ้านเมืองที่เชื่อมต่อระหว่างราชธานีกับปากอ่าวชายฝั่งทะเลอีกต่อไป เมืองนนทบุรีที่ตั้งอยู่เหนือกรุงธนบุรีและกรุงรัตนโกสินทร์ขึ้นไปกลายเป็นหัวเมืองชนบทพระนครอย่างไรรก็ตาม ภายหลังจากรัชกาลที่ 1 ทรงปราบดาภิเษกขึ้นครองราชย์แล้ว จึงได้ปูนบำเหน็จความดีความชอบให้แก่ขุนนาง พร้อมกับการย้ายการปกครองหัวเมืองต่าง ๆ ให้เหมาะสมกับความดีความชอบของขุนนาง ตามที่ปรากฏหลักฐานในจดหมายเหตุนคราการที่ 1 ซึ่งเมืองนนทบุรียังคงสังกัดขึ้นกับกรมท่าอยู่ ความว่า

“...ให้คงขึ้นเมืองท่า เมืองนนทบุรี ๑ เมืองสมุทรปราการ ๑ เมืองชาครบุรี ๑ เมืองชลบุรี ๑ เมืองระยอง ๑ เมืองบางละมุง ๑ เมืองจันทบุรี ๑ เมืองตราด ๑ รวม ๘ หัวเมือง...”¹⁷³

เมืองนนทบุรียังคงสังกัดขึ้นกรมท่าสืบเนื่องมาถึงในสมัยรัชกาลที่ 3 ปรากฏหลักฐานในจารึกทำเนียบหัวเมืองและผู้ครองเมือง ที่ระบียงคตทิศตะวันตก มุมทิศเหนือ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (ภาพที่ 250) ความว่า

“๑ เมืองนนทบุรี เมืองจัตวา เจ้าเมืองชื่อพระนนทบุรี ศรีมหาสมุทร ถือนักดินา ๓๐๐๐ ขึ้นกรมท่า ๗๐...”¹⁷⁴

¹⁷³ “จดหมายเหตุราชการที่ 1,” ใน วชิรญาณ เล่ม 2, มกราคม ถึงมีนาคม ร.ศ. 124, 92. อ้างถึงใน ศานติ ภักดีคำ, พระมหาเจษฎาราชอาณาจักร ในจารึกทำเนียบหัวเมืองและผู้ครองเมือง วัดพระเชตุพน (กรุงเทพฯ: คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน, 2562), 13.

¹⁷⁴ เรื่องเดียวกัน, 38.

ภาพที่ 252 จารึกทำเนียบหัวเมืองและผู้ครองเมือง เมืองนนทบุรี ที่ระเบียงคดทิศตะวันตก วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม กรุงเทพฯ

ที่มา: ศานติ ภักดีคำ, พระมหาเจษฎาราชอาณาจักร ในจารึกทำเนียบหัวเมืองและผู้ครองเมือง วัดพระเชตุพน.

นอกเหนือจากหลักฐานจากราชสำนักส่วนกลางที่กล่าวถึงเมืองนนทบุรีกับการสังกัดขึ้นกรมท่า สภาพของการเป็นเมืองท่าพาณิชย์และย่านตลาดการค้ากลับปรากฏให้เห็นจากบทกวีนิราศของสุนทรภู่หลายเรื่อง ความว่า

๑ ถึงแขวงแควแพตลอดตลาดขวัญ เป็นเมืองจันตะประเทศระโหรฐาน

ตลิ่งเบื้องบูรพาศาลาลาน เรือขนานจอดโจษกันจ่อแจ

พินิจนางแม่ค้าก็น่าชม ทำกรรมเร็วแรงอยู่แข็งแะ

ไล่เลื้อยดังริงรัดดูอัดแอ พี่แลแลเครื่องเล่นเป็นเสียดาย
(นิราศพระบาท สุนทรภู่)¹⁷⁵

๑ ถึงแขวงนนท์ชลมารคตลาดขวัญ มีพ่วงแพรพรรณเขาค้าขาย

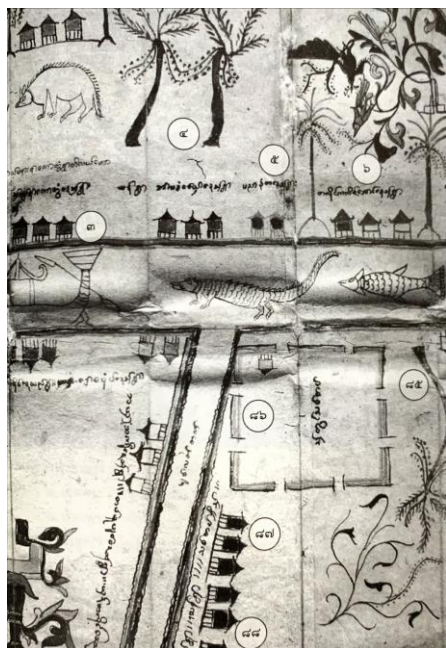
ทั้งของสวนล้วนแต่เรือเรียงราย พวกหญิงชายชุมกันทุกวันคืน
(นิราศภูเขาทอง สุนทรภู่)¹⁷⁶

การเป็นเมืองท่าพาณิชย์และย่านตลาดการค้า ตลอดจนเหตุการณ์ทางการเมือง นำมาซึ่งการดึงดูดผู้คนจากหลากหลายเชื้อชาติและศาสนาเข้ามามีปฏิสัมพันธ์กับผู้คนในพื้นที่ ทั้งการติดต่อค้าขายแลกเปลี่ยนสินค้าและวัฒนธรรม รวมถึงการตั้งบ้านเรือนอยู่ร่วมกับชุมชนดั้งเดิมมาตั้งแต่สมัยอยุธยา และเริ่มปรากฏหลักฐานชัดเจนที่มีการบันทึกหรือยืนยันถึงการมีอยู่ของผู้คนเหล่านี้ในสมัยธนบุรี-รัตนโกสินทร์ ซึ่งผู้คนเหล่านี้ต่างก็เป็นส่วนที่เข้ามามีบทบาทต่อพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ สังคม และวัฒนธรรมของเมืองนนทบุรีด้วยเช่นกัน

¹⁷⁵ สุนทรภู่, นิราศพระบาท, 6.

¹⁷⁶ สุนทรภู่, นิราศภูเขาทอง (พระนคร: กรมศิลปากร, 2498. พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานฉาบปิดงานนางแก้ว ภาณุทานนท์ฯ อุตสาหกร ฌ เมรุวัดธาตุทอง อำเภอพระโขนง จังหวัดพระนคร เมื่อวันที่ 9 เมษายน พ.ศ. 2498), 7.

ในสมัยธนบุรี ปรากฏหลักฐานในพระราชพงศาวดารระบุถึงการรับชาวมอญเข้ามาตั้งบ้านเรือนอยู่ที่บ้านปากเกร็ด ประกอบอาชีพค้าขาย และเป็นกองกำลังสนับสนุนสำคัญให้กับกองทัพไทยในช่วงเวลาดังกล่าว นอกจากนี้ ในแผนที่ที่จรรยาพม่าวาดขึ้น บริเวณพื้นที่ที่ระบุว่าเป็นค่ายทหาร ซึ่งสันนิษฐานว่าเป็น พื้นที่บริเวณวัดเฉลิมพระเกียรติ ปรากฏข้อความที่ระบุถึงชุมชนชาติพันธุ์ต่าง ๆ ที่อาศัยอยู่ร่วมกับชุมชนชาวไทย¹⁷⁷ (ภาพที่ 251)

ภาพที่ 253 แผนที่กรุงธนบุรีโดยชาวพม่า พื้นที่บริเวณวัดเฉลิมพระเกียรติ (ป้อมค่ายทหาร)

(3) หมู่บ้านชาวโยนก (4) หมู่บ้านที่พวกยามะคานะยอพานัก (5) หมู่บ้านที่พระยานตานัก (6) บ้านมอญ บ้านกะเหรี่ยง (85) หมู่บ้าน (86) กองทหาร (87) ทหาร (88) หมู่บ้านที่พระยาราชาทะพานัก (ผู้นี้อาจเป็นหนึ่งในหัวหน้าชาวมอญ) ชุมชนชาวอินเดีย

ที่มา: สุเนตร ชุตินทรานนท์, พม่ารบไทย, 207.

ในสมัยรัตนโกสินทร์ เป็นช่วงเวลาที่ปรากฏหลักฐานการเข้ามาของผู้คนต่างเชื้อชาติต่างศาสนาอยู่หลายครั้ง ด้วยปัจจัยที่แตกต่างกันไป ทั้งการเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร การกวาดต้อนจากศึกสงคราม และการเข้ามาค้าขาย โดยมีรายละเอียดดังต่อไปนี้¹⁷⁸

ชาวมอญ ที่เมืองนนทบุรีชาวมอญเข้ามาตั้งบ้านเรือนแล้วในสมัยธนบุรีมีหน้าที่ทำนา ส่งเสบียงให้พระนคร และเป็นนายด่านคอยดูแลด่านขนอนที่บ้านปากเกร็ด โดยตั้งบ้านเรือนตั้งแต่บริเวณตำบลท่าทราย ตำบลบางกระสอ อำเภอเมืองนนทบุรี ต่อเนื่องไปจนถึงอำเภอปากเกร็ด โดยมีขุนนางหรือข้าราชการชาวมอญคอยช่วยปกครองชาวมอญแยกออกจากชาวไทยอีกที

ชาวจีน ที่เมืองนนทบุรีคงมีชาวจีนเข้ามาตั้งบ้านเรือนแล้วตั้งแต่สมัยอยุธยา บริเวณที่เป็นย่านการค้าอย่างตลาดแก้ว ตลาดขวัญ และปากเกร็ด ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 2 เป็นต้นมา มีชาวจีนเข้ามาค้าขายภายในไทยเป็นจำนวนมาก พ่อค้าชาวจีนจึงมีบทบาทในการรับใช้ใกล้ชิดราชสำนัก

¹⁷⁷ สุเนตร ชุตินทรานนท์, พม่ารบไทย, พิมพ์ครั้งที่ 16, (กรุงเทพฯ: มติชน, 2568), 207.

¹⁷⁸ ดูเพิ่มเติมใน พิศาล บุญผูก, นนทบุรีศรีมหาสมุทร, บทที่ 5.

และได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นขุนนางชั้นสูง อย่างเช่น นายด่าน นายอำเภอ นายอากรบ่อนเบี้ย และประกอบอาชีพที่หลากหลายตั้งแต่ทำเกษตรกรรม ช่างฝีมือ และค้าขาย

ชาวลาว ที่เมืองนนทบุรีมีชุมชนชาวลาวที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานในสมัยรัตนโกสินทร์ คือ **ชุมชนชาวลาวปากเกร็ด** ที่บ้านลาว ตำบลบางพูด อำเภอปากเกร็ด เป็นชาวลาวที่ติดตามเจ้าพระยามหาโยธา (ทอเรียะ) จักรีมอญ เมื่อครั้งศึกเจ้าอนุวงศ์ในสมัยรัชกาลที่ 3 โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ตำบลบางพูด เป็นชุมชนขนาดเล็กที่แทรกตัวอยู่กับชุมชนชาวมอญ แต่ปัจจุบันไม่เหลือร่องรอยหรืออัตลักษณ์ของชาวลาวอยู่แล้ว

ชาวข่า (ขมุ) และชาวเมืองเหนือ ที่เมืองนนทบุรีมีชาวข่าและชาวเหนือเข้ามาตั้งบ้านเรือนที่ตำบลบางศรีเมืองและบางกร่าง รัชกาลที่ 1 โปรดเกล้าฯ ให้เข้ามาตั้งบ้านเรือนบริเวณนี้ แต่เดิมจึงเรียกชุมชนชาวเมืองเหนือว่า “**ตำบลบางชาวเหนือ**” ส่วนชุมชนชาวข่าเรียกว่า “**ตำบลบางข่า**” ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 5 ได้มีการเปลี่ยนชื่อตำบลเพื่อแสดงอัตลักษณ์ความเป็นไทย ตำบลบางชาวเหนือ และตำบลบางข่าจึงเปลี่ยนชื่อเป็นตำบลบางศรีเมืองและตำบลบางกร่าง รวมถึงการเปลี่ยนชื่อวัดประจำชุมชนคือ วัดบางชาวเหนือ เป็น วัดพุทธปรางค์ปราโมทย์ และวัดบางข่า เป็น วัดขวัญเมือง

ชาวมุสลิม ที่เมืองนนทบุรีได้มีชาวมุสลิมเข้ามาตั้งบ้านเรือนที่ตำบลบางกระสอ และที่บ้านตลาดแก้วมาตั้งแต่สมัยอยุธยา ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 3 โปรดเกล้าฯ ให้สร้างมัสยิดพระราชทานแก่พระพี่เลี้ยงที่บ้านตลาดขวัญ จึงมีชื่อว่า “**มัสยิดตลาดขวัญ**” ต่อมาประมาณ ปี พ.ศ. 2423 รัชกาลที่ 5 โปรดเกล้าฯ ให้คุณยายหยา พระนมพระพี่เลี้ยง สร้างมัสยิดหลังใหม่แทนมัสยิดหลังเก่าที่ทรุดโทรม โดยมีพระสยามนิธิการภักดี เป็นผู้ออกแบบ เป็นอาคารก่ออิฐถือปูน 2 ชั้น ปัจจุบันเปลี่ยนชื่อเป็น “**มัสยิดอิตายาตุลอุดมมะฮ์**” ถือเป็นมัสยิดแห่งแรกของเมืองนนทบุรี มัสยิด อีกแห่งตั้งอยู่ที่บ้านตลาดแก้ว เริ่มก่อสร้างในปี พ.ศ. 2390 โดยทวน อับดุลเลาะห์ เป็นเรือนไม้ทรงปั้นหยา ต่อมาในปี พ.ศ. 2452 จางวางฝ้า บุตรชายของทวน อับดุลเลาะห์ ได้สร้างอาคารมัสยิดใหม่เป็นอาคารก่ออิฐถือปูน ชื่อว่า “**มัสยิดตลาดแก้วหรือมัสยิดบางเขน**” ปัจจุบันเปลี่ยนชื่อเป็น “**มัสยิดรียาตุสสุนัน**”

บทบาทของเมืองนนทบุรีในฐานะ “เมืองท่าพาณิชย์ ย่านตลาดการค้า และสังคมพหุวัฒนธรรม” มีปัจจัยพื้นฐานมาจากตำแหน่งที่ตั้งริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นสำคัญ ประกอบกับความอุดมสมบูรณ์และการเป็นย่านเกษตรกรรมของพื้นที่บริเวณนี้ นำมาซึ่งการเป็นย่านตลาดการค้าที่แลกเปลี่ยนสินค้าทางการเกษตรกันอย่างคึกคักและมั่งคั่ง ในขณะเดียวกันกิจกรรมทางเศรษฐกิจรวมถึงเหตุการณ์ทางการเมือง ยังดึงดูดผู้คนให้หลั่งไหลเข้ามาติดต่อสัมพันธ์และตั้งบ้านเรือนในเขตเมืองนนทบุรีอย่างต่อเนื่อง เกิดเป็นสังคมพหุวัฒนธรรมในพื้นที่อีกด้วย

2.3. เมืองนนทบุรีในฐานะ “แหล่งเรือกสวนผลไม้และเสบียงอาหาร”

สภาพพื้นที่บริเวณนี้มีลักษณะเป็นพื้นที่ดินดอนที่เกิดจากตะกอนแม่น้ำลำคลองที่ไหลผ่านและเกิดทับถมกันเป็นเวลานาน ประกอบกับการมีน้ำทะเลหนุน สภาพพื้นดินบริเวณนี้จึงมีลักษณะลึกลับลึกเค็ม ซึ่งเหมาะสมต่อการทำเกษตรกรรมเป็นอย่างมาก

ด้วยสภาพแวดล้อมอันอุดมสมบูรณ์ของพื้นที่บริเวณนี้ ผู้คนในแถบนี้รู้จักการทำสวนผลไม้บริเวณที่แนวคันดินริมฝั่งแม่น้ำมาอย่างยาวนาน อย่างน้อยตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนต้น ราวพุทธศตวรรษที่ 20 เป็นต้นมา จากการกล่าวถึงสภาพความเป็นเรือกสวนในโคลงกำสรวลสมุทร¹⁷⁹ ความอุดมสมบูรณ์ของเรือกสวนผลไม้ของเมืองนนทบุรียังคงต่อเนื่องมาจนถึงสมัยอยุธยาตอนปลาย เมื่อครั้งที่คณะราชทูตฝรั่งเศสเดินทางเข้ามาเจริญสัมพันธไมตรีในปี พ.ศ. 2230 สมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ตามที่ได้ปรากฏในบันทึกจดหมายเหตุของลาลูแบร์ ซึ่งกล่าวถึงอาณาเขตอันกว้างใหญ่ของเรือกสวนตั้งแต่เมืองธนบุรีมาจนถึงเมืองนนทบุรี หลักฐานเหล่านี้จึงสะท้อนให้เห็นพื้นฐานของการเป็นชุมชนชาวสวนเป็นปัจจัยสำคัญต่อการก่อตัวและพัฒนาบ้านเมือง ภายใต้การควบคุมดูแลของกรุงศรีอยุธยา

เรือกสวนบริเวณนี้ รวมถึงพื้นที่ใกล้เคียง มีลักษณะสำคัญ คือ การทำสวนแบบยกร่อง มีร่องน้ำและลำกระโดง ซึ่งเป็นรูปแบบที่พบในการทำสวนแบบผู้คนในมณฑลกว้างตง-กว้างซีทางตอนใต้ของจีน จึงอาจสะท้อนให้เห็นการเคลื่อนย้ายของผู้คนจากจีนตอนใต้เข้ามาตั้งถิ่นฐานพื้นที่บริเวณนี้ในช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 21 และมีปฏิสัมพันธ์กับผู้คนในท้องถิ่น เกิดการปรับใช้วิธีการทำสวนให้เหมาะกับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติของกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ท่าจีน และแม่กลอง¹⁸⁰ จนกระทั่งในสมัยหลังได้มีชื่อเรียกแหล่งสวนผลไม้บริเวณนี้ว่า “สวนในบางกอก สวนนอกบางช้าง” หรือ “บางช้างสวนนอก บางกอกสวนใน” โดยพื้นที่สวนใน คือ สวนบริเวณเมืองนครเขื่อนขันธ์ (เมืองพระประแดง) เมืองธนบุรี (เมืองบางกอก) เมืองนนทบุรี และเมืองปทุมธานี ส่วนพื้นที่สวนนอก คือ สวนบริเวณตำบลบางช้าง ตำบลอัมพวา เมืองสมุทรสงคราม¹⁸¹ หรือในสมัยรัชกาลที่ 4 ที่มีการเปลี่ยนสร้อยนามเมืองใหม่ว่า “เมืองนนทบุรีศรีมหาสมุทร” และ “เมืองนนทบุรีศรีเกษตราคม” อันแสดงให้เห็นถึงนัยของความอุดมสมบูรณ์พื้นที่และพืชพันธุ์ธัญญาหาร โดยเฉพาะสวนผลไม้ตลอดจนวิถีในสมัยหลังที่กล่าวถึงแหล่งผลไม้ขึ้นชื่อว่า “ทุเรียนบ้านหม้อ (บางตะนาวศรี) กระท้อนห่อบางกร่าง มะปรางท่าอิฐ ลิ้นจี่เกาะศาลากุน อ้อยจีนบางใหญ่ อ้อยไทยบางคูวัด”

¹⁷⁹ ธนิต อยู่โพธิ์, ประวัติและโคลงกำสรวลศรีปราชญ์, 43.

¹⁸⁰ สุจิตต์ วงษ์เทศ, กรุงเทพฯ มาจากไหน?, พิมพ์ครั้งที่ 3, (กรุงเทพฯ: ดรีม แคทเชอร์, 2555), 53-54.

¹⁸¹ พลาดิษฐ์ สิทธิธัญกิจ, กรุงเทพฯศึกษา (กรุงเทพฯ: บันทึกสยาม, 2551), 144-45.

ภายหลังการเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 และการสถาปนาราชธานีแห่งใหม่ในสมัยธนบุรี-รัตนโกสินทร์ การทำเรือกสวนผลไม้ยังคงสืบเนื่องต่อมาและเป็นแหล่งทรัพยากรและรายได้สำคัญให้กับบ้านเมือง ปรากฏในบทกวีนิราศหลายเรื่องในช่วงเวลาดังกล่าว โดยเฉพาะอย่างยิ่งนิราศสุพรรณของนายมี ที่แสดงให้เห็นถึงบทบาทสำคัญของเมืองนนทบุรีในฐานะแหล่งเรือกสวนไม้และเสบียงอาหารในสมัยรัชกาลที่ 3 ความว่า

๑ ล่วงทางบางใหญ่บ้าน ด้านคอย

เลี้ยวล่องคลองเล็กลอย เลื่อนช้า

สองฝั่งพรั่งพฤษ์พลอย เพลินขึ้น ชมเฮย

แลเหล่าชาวสวนหน้า เสน่ห์น้องครองสนอม
(โคลงนิราศสุพรรณ สุนทรภู)¹⁸²

๑ รำพันพลงทางมาถึงบางใหญ่ พิศดูหมู่ไม้ในสวนศรี

ม่วงทุเรียนมังคุดละมุดมี ทั้งลิ้นจี่ลำไยมะไฟเฟื่อง

มะปรางปริงกิ่งแปลแต่ละต้น เป็นพวงผลสุกงามอร่ามเหลือง

ลูกไม้สวนสารพัดไม่ขัดเคือง เป็นผลเนื่องตามฤดูไม่รู้วาย

แต่ปีมะโรงออกคณนี้ตกแล้ง ข้าวก็แพงถึงละบาทพวกราษฎร์ขาย

ระคนปนเผือกมันพอกันตาย ค่อยสบายเป็นเสบียงเลี้ยงแผ่นดิน

อยุธยาธานีไม่มีอด ถึงข้าวหมดผลไม้ยังไม่สิ้น

จะร้อนตัวกลัวอะไรกับไพริน อย่าดูหมิ่นลวงเลียบเข้าเหยียบแดน
(นิราศสุพรรณ นายมี)¹⁸³

¹⁸² สุนทรภู, โคลงนิราศสุพรรณ, 15.

¹⁸³ นายมี, นิราศสุพรรณ, 7.

สภาวะข้าวราคาแพงที่นายมีกล่าวถึงในนิราศสัมพันธ์กับเหตุการณ์ที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 ราวปี พ.ศ. 2387 ความว่า

“ในเดือน ๑๐ ปีมะโรงนั้น ข้าวแพงราคาเกวียนละ ๑ ชั่ง ข้าวสารถึงละ ๖ สลึง ๗ สลึง เพราะข้าวเก่าหมด แต่แพงมากอยู่ประมาณ ๕ วัน พอได้ข้าวใหม่ก็ถูกลงเรื้อนั้ก เมื่อวันอาทิตย์ เดือน ๙ ขึ้น ๙ ค่ำ ข้าวกำลังแพงอยู่นั้น โปรดให้จ่ายข้าวในฉางหลวงออกมาขายให้ราษฎรที่ยากจน ถึงละ ๑ สลึง กรมหลวงรักษาราชการเป็นแม่กองขายข้าวให้ ถูกนินทามาก ปีมะโรงน้ำมาก ทำนาได้ผล เมล็ดข้าวเป็นอันมาก”¹⁸⁴

จากบทกวีนิราศของนายมีจึงแสดงให้เห็นถึงบทบาทของเมืองนนทบุรีในการเป็นแหล่งเรือสวนผลไม้และเสบียงอาหารที่มีปริมาณการผลิตเพียงพอในการทดแทนข้าวที่ขาดแคลน ซึ่งเป็นผลผลิตทางการเกษตรที่สำคัญของแผ่นดินได้

บทบาทของเมืองนนทบุรีในฐานะ “แหล่งเรือสวนผลไม้และเสบียงอาหาร” เป็นผลสืบเนื่องมาจากความอุดมสมบูรณ์ของพื้นที่ ประกอบกับการปรับตัวของผู้คนที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานในพื้นที่ริมฝั่งแม่น้ำและการให้ความสำคัญของราชธานีในทุกช่วงเวลา ก่อตัวขึ้นมาเป็นย่านเพาะปลูกพืชสวนผลไม้ที่มีอาณาบริเวณกว้างใหญ่และมีปริมาณที่เพียงพอต่อการส่งผลผลิตทางการเกษตรให้กับราชธานีอย่างต่อเนื่อง

¹⁸⁴ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 (พระนคร: โรงพิมพ์ศรีหงส์, 2477, พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ มหาอำมาตย์โท พระยาไพบูลย์สมบัติ (เดช บุณนาค) วันที่ 25 พฤศจิกายน พ.ศ. 2477 ณ สุสานหลวงวัดเทพศิรินทราวาส), 272-73.

บทที่ 6

บทสรุปและข้อเสนอแนะ

การศึกษาเรื่อง “พัฒนาการของเมืองนนทบุรีในสมัยอยุธยาถึงรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 3)” โดยศึกษาผ่านหลักฐานทางโบราณคดีประเภทต่าง ๆ ที่ยังคงหลงเหลืออยู่ ทั้งสภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์ เอกสารทางประวัติศาสตร์ และงานศิลปกรรม นำมาวิเคราะห์ความสัมพันธ์ร่วมกัน เพื่ออธิบายถึงพัฒนาการของเมืองนนทบุรีตั้งแต่สมัยอยุธยาถึงรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 3)

1. บทสรุปพัฒนาการและบทบาทของเมืองนนทบุรีในสมัยอยุธยาถึงรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 3)

พัฒนาการของเมืองนนทบุรีเริ่มต้นตั้งแต่การก่อร่างสร้างเมืองในสมัยอยุธยา สืบเนื่องมาจนถึงสมัยธนบุรี-รัตนโกสินทร์ (ภาพที่ 254-255) พร้อมกับบทบาทและฐานะต่าง ๆ ที่สำคัญต่อราชธานีในแต่ละช่วงเวลา โดยสามารถสรุปประเด็นสำคัญจากการศึกษาได้ดังนี้

1.1. ชุมชนแรกเริ่มของเมืองนนทบุรีตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาสายเก่า

การศึกษาที่ผ่านมาโดยส่วนใหญ่กล่าวถึงประวัติศาสตร์ของเมืองนนทบุรีมีจุดเริ่มต้น คือ การยกบ้านตลาดขวัญขึ้นเป็นเมืองนนทบุรีในสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ตามที่ระบุในพระราชพงศาวดาร อย่างไรก็ตาม หลักฐานจากทั้งเอกสารทางประวัติศาสตร์และงานศิลปกรรมต่างบ่งชี้ให้เห็นว่าชุมชนแรกเริ่มของเมืองนนทบุรีเริ่มต้นจากการเป็นชุมชนเกษตรกรรมขนาดเล็กที่ตั้งกระจายอยู่ตามริมคลองอ้อมนนท์ ซึ่งเป็นเส้นทางของแม่น้ำเจ้าพระยาสายเก่า มีการสร้างวัดประจำชุมชนขึ้น และอัญเชิญพระพุทธรูปหินทรายมาประดิษฐาน ซึ่งหลักฐานเหล่านี้เก่าแก่กว่าที่ระบุในเอกสาร ต่อมาในช่วงครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 21 หนึ่งในชุมชนบริเวณนี้คงมีการรวมตัวกันเป็นกลุ่มใหญ่ขึ้นและเป็นที่รู้จักในชื่อ “บ้านตลาดขวัญ” ซึ่งนับเป็นจุดเริ่มต้นของการพัฒนาเมืองนนทบุรีในเวลาต่อมา

1.2. จาก “บ้านตลาดขวัญ” สู่ “เมืองนนทบุรี” การสอบทานระหว่างเอกสาร งานศิลปกรรม และข้อสันนิษฐานที่ผ่านมา

พระราชพงศาวดารระบุว่าภายหลังศึกสงครามกับพม่าในปี พ.ศ. 2092 สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ โปรดเกล้าฯ ให้ยกบ้านตลาดขวัญขึ้นเป็นเมืองนนทบุรี เพื่อให้สะดวกต่อการเรียกกระตมไพร่พล จากข้อความดังกล่าวที่ปรากฏ การศึกษาที่ผ่านมาของนักวิชาการจึงได้สันนิษฐานเกี่ยวกับตำแหน่งที่ตั้งเมืองนนทบุรีนั้นควรตั้งอยู่บริเวณพื้นที่ใดในปัจจุบัน โดยอิงจากตำแหน่งที่ตั้งและชื่อของวัด ได้แก่ วัดหัวเมือง วัดกลางเมือง และวัดท้ายเมือง จึงสันนิษฐานว่าเป็นพื้นที่บริเวณดังกล่าว ปัจจุบันคือ ตำบลบางกระสอ อำเภอเมืองนนทบุรี โดยไม่ได้มีการนำหลักฐานอื่น ๆ มาสอบทานร่วมด้วย

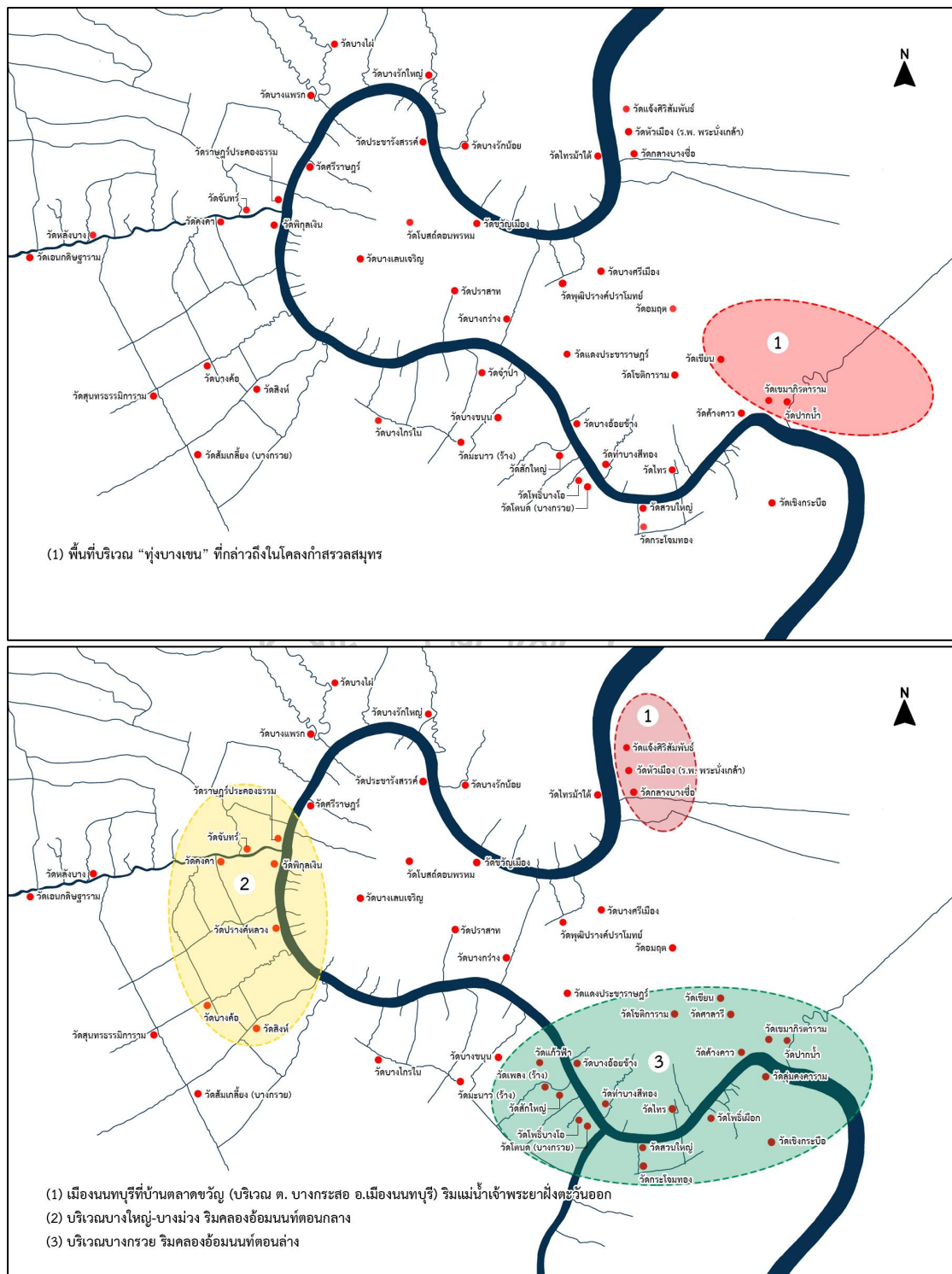
อย่างไรก็ตาม จากการสำรวจภาคสนามกลับพบงานศิลปกรรมที่สามารถนำมาสอบทานกับข้อสันนิษฐานดังกล่าวได้ คือ กลุ่มพระพุทธรูปหินทรายขนาดใหญ่และใบเสมาหินทรายสีแดง กำหนดอายุได้ในช่วงเวลาเดียวกันกับการตั้งขึ้นมาเป็นเมือง คือ ราวพุทธศตวรรษที่ 20-21 ดังนั้น เมืองนนทบุรีที่ตั้งขึ้นในสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิจึงมีความเป็นไปได้ที่จะตั้งอยู่ในพื้นที่บริเวณตำบลบางกระสอ อำเภอเมืองนนทบุรี จากการพบหลักฐานที่สัมพันธ์กันของเอกสาร งานศิลปกรรม และข้อสันนิษฐานที่ผ่านมา ไม่ใช่จากการสันนิษฐานด้วยตำแหน่งที่ตั้งและชื่อของวัดเป็นเกณฑ์หลัก

1.3. ตำแหน่งที่ตั้งและความสำคัญของเมืองริมแม่น้ำสายใหม่ และความสืบเนื่องของชุมชนดั้งเดิม

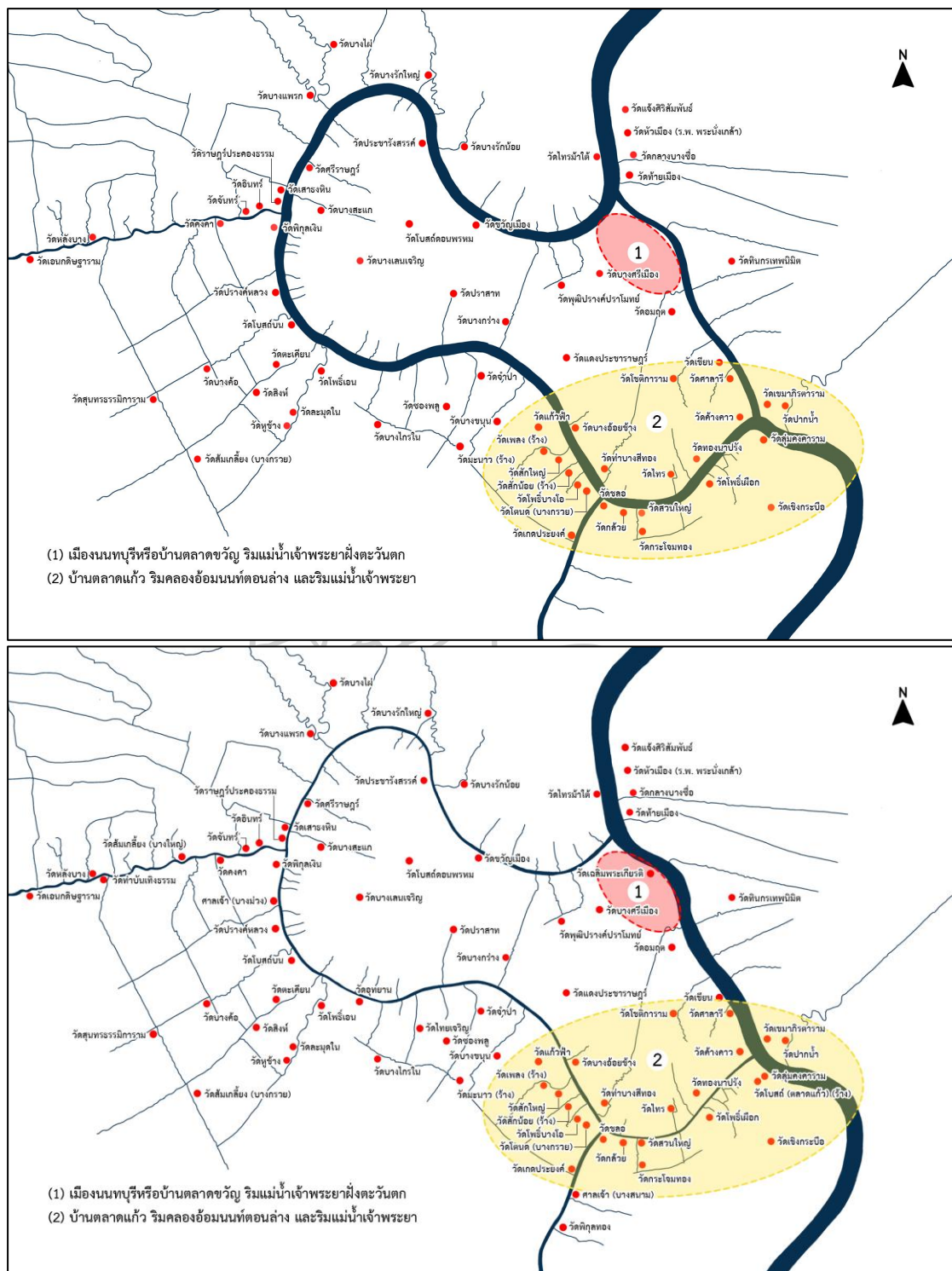
เมืองนนทบุรียังคงมีพัฒนาการต่อเนื่องและมีบทบาทสำคัญยิ่งขึ้นทั้งในด้านเศรษฐกิจและการเมืองในสมัยอยุธยาตอนปลาย การขุดคลองลัดนนทบุรีในสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ช่วยปรับปรุงเส้นทางคมนาคมทางน้ำ กลายเป็นเส้นทางสายหลักแทนที่ และในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ได้มีการย้ายศูนย์กลางเมืองมายังฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาสายใหม่ เพื่อควบคุมดูแลเส้นทางที่เชื่อมต่อไปยังกรุงศรีอยุธยา เมืองนนทบุรีเจริญเติบโตควบคู่มากับเมืองธนบุรี ซึ่งเป็นศูนย์กลางทางการเมืองและเศรษฐกิจในท้องถิ่นที่กำลังเติบโตอย่างรวดเร็ว ทำให้เกิดการขยายตัวของชุมชนและงานศิลปกรรมในพื้นที่โดยรอบ มีการสร้างและซ่อมแซมวัดหลายแห่ง โดยเฉพาะพื้นที่ชุมชนดั้งเดิมตอนในที่พบงานศิลปกรรมสมัยอยุธยาตอนปลายเป็นจำนวนมาก แสดงให้เห็นถึงความสำคัญและความสืบเนื่องของพื้นที่บริเวณนี้มาจนถึงสมัยธนบุรี-รัตนโกสินทร์

1.4. บทบาทหน้าที่ของเมืองนนทบุรีในสมัยอยุธยาถึงรัตนโกสินทร์

เมืองนนทบุรีมีบทบาทสำคัญต่อราชธานีในหลายมิติ ตั้งแต่สมัยอยุธยาจนถึงรัตนโกสินทร์ โดยในระยะแรก เมืองนนทบุรีเป็นหัวเมืองปากใต้ที่มีความสำคัญทางยุทธศาสตร์และเป็นแหล่งกำลังไพร่พล แม้จะไม่เด่นชัดเท่าเมืองธนบุรี แต่ก็มีบทบาทสำคัญในการสนับสนุนราชการจากส่วนกลาง ต่อมาในสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์ เมืองนนทบุรีปรับบทบาทจากเมืองหน้าด่านมาเป็นเมืองชานพระนคร ทำหน้าที่เชื่อมโยงการคมนาคมและการค้ากับราชธานี อีกทั้ง ด้วยตำแหน่งที่ตั้งริมแม่น้ำเจ้าพระยาและความอุดมสมบูรณ์ของพื้นที่ เมืองนนทบุรีจึงเติบโตเป็น “เมืองท่าพาณิชย์และย่านตลาดการค้า” ที่สำคัญ เป็นแหล่งแลกเปลี่ยนสินค้าทางการเกษตร และดึงดูดผู้คนจากหลายเชื้อชาติเข้ามาตั้งถิ่นฐาน จนเกิดเป็นสังคมพหุวัฒนธรรม นอกจากนี้ เมืองนนทบุรียังเป็น “แหล่งเรือสวนผลไม้และเสบียงอาหาร” ที่สำคัญของราชธานีอย่างต่อเนื่อง ทำให้เมืองนนทบุรีมีความโดดเด่นทั้งด้านยุทธศาสตร์ เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมมาอย่างยาวนาน

ภาพที่ 254 พัฒนาการของเมืองนนทบุรีในสมัยอยุธยาตอนต้น (บน) ถึงอยุธยาตอนกลาง (ล่าง)

ภาพที่ 255 พัฒนาการของเมืองนนทบุรีในสมัยอยุธยาปลาย (บน) ถึงธนบุรี-รัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 3) (ล่าง)

2. ข้อเสนอแนะ

การศึกษาวิจัยในครั้งนี้มีข้อเสนอแนะบางประการที่สามารถขยายผลการศึกษาออกไปเพื่อให้ได้มาซึ่งข้อมูลและหลักฐานที่หลากหลายและสมบูรณ์มากขึ้น คือ

2.1. การขุดค้นทางโบราณคดี เพื่อตรวจสอบประเด็นอื่น ๆ เพิ่มเติมจากการวิเคราะห์งานศิลปกรรม โดยเฉพาะอย่างยิ่งการขุดค้นในบริเวณแหล่งโบราณคดีที่สันนิษฐานว่ามีการใช้งานพื้นที่ทับซ้อน โดยเฉพาะบริเวณฐานรากของอาคาร เช่น วัดค้างคาว และวัดเขมาภิรตาราม

2.2. การศึกษาเกี่ยวกับงานศิลปกรรมประเภทอื่น ๆ ที่ไม่ได้ถูกนำมาประกอบการศึกษา เช่น ธรรมมาสน์ ตู้พระธรรม และเอกสารโบราณ ซึ่งอาจจะให้ข้อมูลที่เพิ่มเติมนำมาใช้ในการศึกษาวิจัยครั้งนี้

2.3. การศึกษาและสำรวจพื้นที่บริเวณตอนบนของเมืองนนทบุรีหรือบ้านปากเกร็ด ซึ่งยังคงปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีหลงเหลืออยู่ และอาจมีสภาพที่สมบูรณ์มากกว่าในเขตพื้นที่ที่นำมาศึกษาวิจัย อาจช่วยให้เข้าใจพัฒนาการการก่อร่างสร้างเมืองของชุมชนในเขตจังหวัดนนทบุรีได้ตลอดจนบ้านเมืองในพื้นที่ใกล้เคียงตามแม่น้ำเจ้าพระยา ท่าจีน และแม่กลอง เพื่อเข้าใจถึงความสัมพันธ์และเกี่ยวเนื่องของบ้านเมืองในเขตพื้นที่ราบลุ่มภาคกลางตอนล่าง

การศึกษา “อดีต” ของเมืองนนทบุรีถูกมองข้ามอยู่ไม่น้อยในปัจจุบัน ด้วยบทบาทของการเป็นเมืองปริมณฑลที่รองรับการเจริญเติบโตอย่างก้าวกระโดดจากกรุงเทพฯ การศึกษาสภาพสังคมร่วมสมัยจึงเป็นประเด็นที่ถูกให้ความสำคัญมากกว่า อย่างไรก็ตาม ภายใต้บริบทของเมืองสมัยใหม่ ความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับอดีตของพื้นที่เป็นเรื่องจำเป็นและไม่อาจถูกมองข้าม โบราณวัตถุสถานเหล่านี้สะท้อนให้เห็นถึงความเป็นมาของพื้นที่ ตลอดจนคุณค่าและความสำคัญ ผ่านช่วงเวลานับตั้งแต่อดีตถึงปัจจุบัน

รายการอ้างอิง

ภาษาไทย

กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1. พระนคร: องค์การค้าคุรุสภา, 2505.

กรมการศาสนา. ประวัติวัดทั่วราชอาณาจักร เล่ม 2. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา, 2526.

กรรณิการ์ สุธีรัตนภิรมย์. ก่อร่างสร้างเมืองจากชุมชนบางกอกสู่กรุงรัตนโกสินทร์ ข้อมูลใหม่จากหลักฐานทางโบราณคดี. กรุงเทพฯ: ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2559.

กระทรวงนครบาล. ทำเนียบท้องที่กรุงเทพมหานคร พระพุทธศักราช 2461. ม.ป.ท., 2461.

คณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว. วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์ และภูมิปัญญาจังหวัดนนทบุรี. กรุงเทพฯ: คณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว, 2542.

จดหมายเหตุระวางราชทูตลังกาและสยามครั้งกรุงศรีอยุธยา. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2473. พิมพ์แจกในการมาปนกิจศพ นางเอม พกกะมาน เมื่อวันที่ 8 มีนาคม พ.ศ. 2473.

จังหวัดต่าง ๆ ในประเทศไทย เรียงตามลำดับอักษร. พระนคร: กรมศิลปากร, 2491. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระโสภณอักษรกิจ (เล็ก สมิตะสิริ) ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ 12 มิถุนายน พ.ศ. 2491.

"จารึกครั้งรัชกาลที่ 1 เรื่องสร้างวัดพระเชตุพน." ใน ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน. กรุงเทพฯ: ศิวพร, 2517. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงพระศพ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (ปุ่น ปุณณสิริ) ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 23 เมษายน พ.ศ. 2517.

จำนง หนูนิ่ม. ประวัติเมืองนนทบุรี. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ชุมนุมสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทย, 2519. พิมพ์ในงานฌาปนกิจศพ คุณแม่ไปล์ หนูนิ่ม ณ เมรุวัดราษฎร์ประคองธรรม วันที่ 27 มีนาคม พ.ศ. 2519.

จุมพล เพิ่มแสงสุวรรณ. "พระอุโบสถและพระวิหารที่ได้รับอิทธิพลตะวันตกสมัยอยุธยาตอนปลาย." วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2545.

เจ. จี. เคอนิช. บันทึกgrayวันเกี่ยวกับการเดินทางจากอินเดียสู่สยามและมะละกา ใน พ.ศ. 2322 (ค.ศ. 1779). แปลโดย นันทนา วรเนติวงศ์ และธันวาท วงศ์เสงี่ยม. กรุงเทพฯ: สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2560.

จุฬาทิพย์ อินทราไสย. "สถาปัตยกรรมภายในพระอุโบสถและพระวิหารสมัยอยุธยาตอนปลาย."

วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2545.

ฉัตรชัย พงศ์ประยูร. **การตั้งถิ่นฐานมนุษย์ ทฤษฎีและแนวปฏิบัติ**. กรุงเทพฯ: ภาควิชาภูมิศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2536.

ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. **อยุธยา : ประวัติศาสตร์และการเมือง**. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย ร่วมกับมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2548.

ชิมอน เดอ ลาลูแบร์. **จดหมายเหตุ ลา ลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม**. พิมพ์ครั้งที่ 5, แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร. นนทบุรี: ศรีปัญญา, 2565.

ณัฐฤติ ปรีวนิตย์. **นิเวศประวัติศาสตร์การตั้งถิ่นฐานในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา**. กรุงเทพฯ: คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2566.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. **ไทยรบพม่า**. พิมพ์ครั้งที่ 6. พระนคร: แพร่พิทยา, 2514.

———. **ตำนานพระพุทธรูปสำคัญ**. พระนคร: กรมศิลปากร, 2496.

———. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2**. พิมพ์ครั้งที่ 6. พระนคร: กรมศิลปากร, 2511. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พลเรือเอก หลวงอาจฉัตรวงศ์ (อิง ช่างสุวณิช) ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 28 กรกฎาคม พ.ศ. 2511.

เดอ ชัวซี. **จดหมายเหตุรายวัน การเดินทางไปสู่ประเทศสยาม ในปี ค.ศ. 1685 และ 1686 ฉบับสมบูรณ์**. แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร. กรุงเทพฯ: ก้าวหน้า, 2516.

ตรงใจ หุตางกูร. "การตีความใหม่เรื่องขอบเขตแนวชายฝั่งทะเลโบราณสมัยทวารวดีบนที่ราบภาคกลางตอนล่าง." **ดำรงวิชาการ** 13, 1 (มกราคม – มิถุนายน 2557): 11-44.

ตำนานวัดอุสถานต่าง ๆ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสถาปนา. พระนคร: กรมศิลปากร, 2511. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฉาปนกิจศพ นางสาวนภา วังสีไพจิตร ณ เมรุวัดแก้วแจ่มฟ้า พระนคร วันที่ 23 ธันวาคม พ.ศ. 2511.

ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3**. พระนคร: โรงพิมพ์ศรีหงส์, 2477, พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ มหาอำมาตย์โท พระยาไพบูลย์สมบัติ (เดช บุนนาค) วันที่ 25 พฤศจิกายน พ.ศ. 2477 ณ สุสานหลวงวัดเทพศิรินทราวาส.

ทิวา ศุภจรรยา, กฤษณพล วิษณุพันธุ์ และเชาวลิต ขาวเขียว. "เมืองคูคลอง (ชุมชนขนานน้ำ) : ภูมิปัญญาการสร้างบ้านแปลงเมืองจากอดีตถึงรัตนโกสินทร์." ใน **ภูมิศาสตร์กับวิถีชีวิตไทย**. กรุงเทพฯ: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร, 2543.

ธนิต อยู่โพธิ์. **ประวัติและโคลงกำสรวลศรีปราชญ์**. พิมพ์ครั้งที่ 2. พระนคร: กรมศิลปากร, 2503.

- ธวัชชัย ตั้งศิริวานิช. **กรุงศรีอยุธยาในแผนที่ฝรั่ง**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: มติชน, 2566.
- ธาดา สุทธิเนตร. "ภาพจิตรกรรมฝาผนังในอุโบสถวัดโพธิ์บางโอ อ.บางกรวย จ.นนทบุรี." สารนิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต สาขาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2527.
- นริศรานุกัฏฐิต, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยา, และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. **สาส์นสมเด็จพระ เล่ม 12**. พระนคร: องค์การค้าคุรุสภา, 2504.
- . **สาส์นสมเด็จพระ เล่ม 14**. พระนคร: องค์การค้าคุรุสภา, 2504.
- นายมี. **นิราศพระแท่นดงรัง**. พระนคร: กรมศิลปากร, 2504.
- . **นิราศสุพรรณ**. พระนคร: กรมศิลปากร, 2504. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ คุณหญิง รุ่ง เกษตรศิริวัณณิกษ์ ณ สุสานหลวงวัดเทพศิรินทราวาส 23 พฤศจิกายน พ.ศ. 2504.
- นำพลย์ กิจวัณณิกกุล. **ภูมิศาสตร์การตั้งถิ่นฐาน**. กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์, 2528.
- ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 25 เรื่องสถานที่แล้วตูลซึ่งสร้างขึ้นในรัชกาลที่ 4**. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2465. นายเซียง กรรณสูตร พิมพ์ในงานปลงศพสนองคุณบิดา เมื่อ พ.ศ. 2465.
- ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 64 พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)**. พระนคร: กรมศิลปากร, 2479. พิมพ์ในงานปลงศพคุณหญิงปัทมาธิเศษ (ลมน อมาตยกุล) ณ วัดประยูรวงศาวาส วันที่ 9 มีนาคม พ.ศ. 2479.
- ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 76 จดหมายเหตุของโยส เซาเติน พ่อค้าชาวฮอลันดาในสมัยพระเจ้าทรงธรรมและพระเจ้าปราสาททอง**. พระนคร: กรมศิลปากร, 2504. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พลตรี เจียรณ พิชัยสนธิ ณ ฌาปนสถานกองทัพบก วัดโสมมสิริวิหาร วันที่ 14 มีนาคม พ.ศ. 2504.
- ประภัสสร ชูวิเชียร. "โบราณสถานวัดเพลง (ร้าง) อำเภอบางกรวย จังหวัดนนทบุรี." **ศิลปากร** 50, 4 (กรกฎาคม – สิงหาคม 2550): 50-59.
- . "ข้อสันนิษฐานอายุปรากฏพระธาตุสวนแตง สุพรรณบุรี." **เมืองโบราณ** 36, 4 (ตุลาคม – ธันวาคม 2553): 97-105.
- . "ลวดลายบางแบบบนใบเสมาที่วัดค้างคาว จังหวัดนนทบุรี." **เมืองโบราณ** 29, 1 (มกราคม – มีนาคม 2546): 72-78.
- . **อยุธยาในย่านกรุงเทพฯ ศิลปกรรมที่สัมพันธ์กับแม่น้ำลำคลอง**. กรุงเทพฯ: มติชน, 2561.
- ประยูร อุลุชาฎะ, [น. ณ ปากน้ำ]. **จิตรกรรมสมัยอยุธยาตอนกลางและตอนปลายระยะแรก สกลช่างนนทบุรี**. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2530.
- . "ศิลปบนใบเสมาโบราณ." ใน **ศิลปกับโบราณคดีในสยาม** กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์, 2520.
- ประสาร บุญประคอง, ผู้อ่าน. "หลักที่ 135 จารึกบนแผ่นดินเผา (เรื่องสร้างพระอุโบสถ วัดเทพอรุณมังก์ จ.

นนทบุรี." ใน **ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 6 ตอนที่ 1 : ประมวลจารึกสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ที่พบในภาคเหนือ ภาคตะวันออก และภาคกลาง**. กรุงเทพฯ: คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี, 2517.

ปัทมา เจริญกรกิจ. "พระอุโบสถและพระวิหารสมัยอยุธยาตอนปลาย – รัตนโกสินทร์ตอนต้น ในพื้นที่คลองอ้อมนนท์ จังหวัดนนทบุรี." **วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร**, 2558.

ผาสุข อินทราวุธ. **ทวารวดี : การศึกษาเชิงวิเคราะห์จากหลักฐานทางโบราณคดี**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์อักษรสมัย, 2542.

พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1. พิมพ์ครั้งที่ 7. พระนคร: กรมศิลปากร, 2516.

พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2. พิมพ์ครั้งที่ 7. พระนคร: กรมศิลปากร, 2516.

พระราชพงษาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์. พระนคร: โรงพิมพ์ไทย, 2450.

พลาดิษฐ์ สิทธิธัญกิจ. **กรุงเทพศึกษา**. กรุงเทพฯ: บันทึกลายม, 2551.

พิทยา บุณนาค. **เสมา สี่มา ใบสีมาสมัยกรุงเทพ**. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.), 2560.

———. **เสมา สี่มา หลักสี่มาในศิลปะไทย สมัยอยุธยาช่วงหลังเสียกรุงครั้งแรก ถึงครั้งหลัง และกรุงธนบุรี**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ, 2551.

พิศาล บุญผูก. **นนทบุรีศรีมหาสมุทร**. พิมพ์ครั้งที่ 2. นนทบุรี: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, 2561.

มานพ ถาวรวัฒน์สกุล. **ขุนนางอยุธยา**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ร่วมกับมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2536.

มานิต วัลลิโกดม. "ตามเรือใบขึงทอง." ใน **กำสรวลศรีปราชญ์-นิราศนรินทร์**. พระนคร: แพร่วิทยา, 2515.

ยิ้ม ปันทยางกูร และคณะ, ผู้รวบรวม. **ประชุมหมายรับสั่ง ภาคที่ 1 สมัยกรุงธนบุรี**. กรุงเทพฯ: คณะกรรมการพิจารณาและจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี, 2523.

ราชบัณฑิตยสถาน. **อักขรานุกรมภูมิศาสตร์ จังหวัดนนทบุรี**. พระนคร: โรงพิมพ์เจตนาผล, 2482. พระยาราชเสนาพิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพ ขุนราชวรกร (ฟัก นิลกุล) ที่วัดเกต อำเภอ บางกรวย จังหวัดนนทบุรี วันที่ 16 เมษายน พ.ศ. 2482.

ลำดวน สุขพันธุ์, ผู้เรียบเรียง. **ประวัติวัดเฉลิมพระเกียรติวรวิหาร จังหวัดนนทบุรี**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2521. พิมพ์ในโอกาสนำผ้าพระกฐินพระราชทานไปทอด ณ วัดเฉลิมพระเกียรติวรวิหาร อำเภอเมือง จังหวัดนนทบุรี วันที่ 28 ตุลาคม พ.ศ. 2521.

วงษาราชสนิท, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวง. **นิราศพระประธม**. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2522. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฉาปนกิจศพ นางเฉื่อย บุญวิระ ณ เมรุวัดธาตุทอง

- กรุงเทพมหานคร วันที่ 21 สิงหาคม พ.ศ. 2522.
- วรรณิภา ณ สงขลา, ผู้เรียบเรียง. **จิตรกรรมสมัยอยุธยา**. กรุงเทพฯ: ฝ่ายอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนังและประติมากรรมติดที่ กองโบราณคดี กรมศิลปากร, 2535.
- วิศวะ ชินโย. "ศิลปกรรมตามลำคลองแควอ้อม จังหวัดราชบุรี และ สมุทรสงคราม: พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของชุมชนในช่วงพุทธศตวรรษที่ 20-25." วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2565.
- ศรัณย์ ทองปาน. "การสำรวจวัดในเขตแม่น้ำอ้อมนนทบุรี." **เมืองโบราณ** 23, 3 (กรกฎาคม – กันยายน 2540): 17-49.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. "บางใหญ่ : ชุมชนชาวสวนในเขตนนทบุรี." **เมืองโบราณ** 23, 3 (กรกฎาคม – กันยายน 2540): 50-61.
- . **สร้างบ้านแปงเมือง**. กรุงเทพฯ: มติชน, 2560.
- . "สังคมลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา : พัฒนาการและการเปลี่ยนแปลง." ใน **“ลุ่มน้ำเจ้าพระยา” รากเหง้าแห่งสยามประเทศ**. กรุงเทพฯ: มูลนิธิเล็ก-ประไพ วิริยะพันธุ์, 2564.
- ศักดิ์ชัย สายสิงห์. **เจดีย์ในประเทศไทย : รูปแบบ พัฒนาการ และพลัศัรธา**. นนทบุรี: เมืองโบราณ, 2560.
- . **ประวัติศาสตร์ศิลปะในประเทศไทย**. นนทบุรี: เมืองโบราณ, 2565.
- . **พระพุทธรูปในประเทศไทย : รูปแบบ พัฒนาการ และความเชื่อของคนไทย**. กรุงเทพฯ: ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2556.
- . **พุทธศิลป์สมัยรัตนโกสินทร์ : พัฒนาการของงานช่างและแนวคิดที่ปรับเปลี่ยน**. พิมพ์ครั้งที่ 2. นนทบุรี: เมืองโบราณ, 2563.
- ศานติ ภักดีคำ. **เขมรรบไทย**. กรุงเทพฯ: มติชน, 2554.
- . **พระมหาเจษฎาราชอาณาจักร ในจารึกทำเนียบหัวเมืองและผู้ครองเมือง วัดพระเชตุพน**. กรุงเทพฯ: คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน, 2562.
- ศิลป์ พีระศรี, เพื่อ หริพิทักษ์ และเขียน ยิ้มศิริ. **จิตรกรรมฝาผนังสกุลช่างเมืองนนทบุรี**. พระนคร: คณะจิตรกรรมและประติมากรรม มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2506.
- สวาท เสนาณรงค์. **ภูมิศาสตร์ประเทศไทย**. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช, 2529.
- สันติ เล็กสุขุม. **ข้อมูลกับมุมมอง : ศิลปะรัตนโกสินทร์**. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2548.
- . "ปรางค์ของวัดปรางค์หลวง จังหวัดนนทบุรี กับการกำหนดอายุ." **เมืองโบราณ** 23, 3 (กรกฎาคม – กันยายน 2540): 62-71.
- . **ศิลปะอยุธยา งานช่างหลวงของแผ่นดิน**. พิมพ์ครั้งที่ 4. นนทบุรี: เมืองโบราณ, 2560.
- สุนทร ชุตินทรานนท์. **พม่ารบไทย**. พิมพ์ครั้งที่ 16. กรุงเทพฯ: มติชน, 2568.

สุจิตต์ วงษ์เทศ. **กรุงเทพฯ มาจากไหน?** พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: ดรีม แคทเชอร์, 2555.

สุนทรภู่. **โคลงนิราศสุพรรณ.** พระนคร: กรมศิลปากร, 2510. พิมพ์เนื่องในโอกาสจัดสมัยคล้ายวันเกิด
สุนทรภู่ วันที่ 26 มิถุนายน พ.ศ. 2510.

———. **นิราศพระบาท.** พระนคร: กรมศิลปากร, 2503. พิมพ์เนื่องในการจัดวรรณคดีสัญจร สู่พระ
พุทธบาท จังหวัดสระบุรี เมื่อวันเสาร์ที่ 21 พฤษภาคม พ.ศ. 2503.

———. **นิราศพระประธม.** พระนคร: กรมศิลปากร, 2504.

———. **นิราศภูเขาทอง.** พระนคร: กรมศิลปากร, 2498. พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานฉาบงานนางแก้ว
ภวภูตานนท์ฯ อุตถากร ณ เมรุวัดธาตุทอง อำเภอพระโขนง จังหวัดพระนคร เมื่อวันที่ 9
เมษายน พ.ศ. 2498.

สุภรณ์ โอเจริญ. **มอญในเมืองไทย.** กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย ร่วมกับมูลนิธิ
โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2541.

สุรพล นาถะพินธุ. "ภาพรวมโบราณคดีภาคกลาง." ใน **โบราณคดีสี่ภาค.** กรุงเทพฯ: กองโบราณคดี กรม
ศิลปากร, 2531.

สุรินทร์ มุขศรี. "กรุงธนบุรีในแผนที่พม่า." **ศิลปวัฒนธรรม** 21, 9 (กรกฎาคม 2543): 64-69.

หลวงวิจิตรวาทการ, ผู้เรียบเรียง. **ประวัติวัดเขมาภิรตาราม (จังหวัดนนทบุรี).** พระนคร: โรงพิมพ์
พระจันทร์, 2477. พิมพ์แจกในงานทอดกฐินพระราชทานกรมศิลปากร วันที่ 18 พฤศจิกายน
พ.ศ. 2477.

หวน พินธุพันธ์. **ประวัติศาสตร์เมืองนนทบุรี.** กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์, 2547.

อุกนิหารบรรพบุรุษ. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2473. สมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ เจ้าฟ้า
กรมพระนครสวรรค์วรพินิต โปรดให้พิมพ์เป็นของเจ้าภาพชำระในงานพระราชทานเพลิงศพ
หม่อมเจ้าปิยภักดินารถ สุประดิษฐ์ พ.ศ. 2473.

อาณัติ อานันตภาค. **บางบ้าน บางเมือง.** กรุงเทพฯ: ยิปซี กรุ๊ป, 2552.

อานนท์ เรื่องกาญจนวิทย์. "การออกแบบพระอุโบสถและพระวิหารแบบไทยประเพณีสมัยอยุธยาตอน
ปลาย (พ.ศ. 2173-2310)." วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชา
ประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2545.

ภาษาต่างประเทศ

De Choisy. **Journal Du Voyage De Siam Fait En 1685 & 1686.** Paris: Duchartre & Van
Buggenhoudt, 1930.

ประวัติผู้เขียน

ชื่อ-สกุล

นายภูริช พงษ์แพทย์

วุฒิการศึกษา

ศิลปศาสตรบัณฑิต (การจัดการมรดกวัฒนธรรมและอุตสาหกรรม
สร้างสรรค์) เกียรตินิยมอันดับหนึ่ง

